

Sociaal en Cultureel Planbureau

Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen

Een terugblik
en verkenning

Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen

Een terugblik en verkenning

Freek Bucx (red.)

Simone de Roos (red.)

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2015

SCP-publicatie 2015-22

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: bureau Stijlzorg, Utrecht

Omslagillustratie: David Rozing | Hollandse Hoogte

ISBN 978 90 377 0673 4

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnstraat 50

2515 XP Den Haag

(070) 340 70 00

www.scp.nl

info@scp.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

Voorwoord	6	
Samenvatting en conclusies	7	
1	Verkenkend onderzoek naar opvoeden in migrantengezinnen	14
	<i>Simone de Roos (SCP), Freek Bucx (SCP)</i>	
1.1	Opvoeding in migrantengezinnen in beeld	14
1.2	Begripsbepaling en afbakening	15
1.3	Terugblik op en verkenning van bestaande gegevens	16
1.4	Opvoeding door migrantenouders in thema's beschreven	19
1.5	Evaluatie en vooruitblik	21
	Noten	22
2	Demografie en achtergrond	23
	<i>Helga de Valk (NIDI), Han Nicolaas (CBS), Rob van der Erf (NIDI), Freek Bucx (SCP)</i>	
2.1	Omstandigheden waarin ouders opvoeden en kinderen opgroeien	23
2.2	Migrantenouders in Nederland	24
2.3	Gezinsstructuur	26
2.4	Sociaal-economische omstandigheden	33
2.5	Conclusies	36
	Noot	38
3	De opvoedingspraktijk: doelen, beleving en strategieën van ouders	39
	<i>Freek Bucx (SCP), Angela van den Broek (SCP), Ellen Kleijnen (SCP), Hicham Abbassi (SCP), Mariëtte de Haan (Universiteit Utrecht)</i>	
3.1	Opvoeden na migratie, in een nieuwe omgeving	39
3.2	Opvoedingsdoelen: wat vinden migrantenouders belangrijk in de opvoeding?	40
3.3	De beleving van de opvoeding: hoe moeilijk wordt de opvoeding door ouders ervaren?	43
3.4	Opvoedingsgedrag: welke strategieën hanteren migrantenouders?	44
3.5	Het perspectief van de kinderen: hoe ervaren zij hun opvoeding?	47
3.6	Ervaringen van migrantenouders: hoe positioneren zij zichzelf ten opzichte van hun eigen ouders en autochtoon Nederlandse ouders?	49

3.7	Conclusies	53
	Noten	55
4	Steun van sociale netwerken <i>Mariëtte de Haan (Universiteit Utrecht), Freek Bucx (SCP), Alieke Hofland (Universiteit Utrecht)</i>	56
4.1	Netwerken en steun	56
4.2	Steun bij de opvoeding: het krijgen van advies	58
4.3	De opvoednetwerken van Marokkaans-Nederlandse moeders	61
4.4	Conclusies	68
	Noot	70
5	Het welzijn van migrantenkinderen: de rol van de opvoeding en leefomstandigheden <i>Simone de Roos (SCP), Freek Bucx (SCP)</i>	71
5.1	De rol van de opvoeding bij het welzijn van kinderen	71
5.2	Hoe gaat het met de kinderen van migranten?	72
5.3	Hoe hangt de opvoeding door ouders samen met het welzijn van de kinderen?	78
5.4	Verschillen tussen migrantenkinderen en hun autochtone leeftijdgenoten nader verklaard	87
5.5	Conclusies	93
	Noten	95
6	Sekseverschillen, onderwijs, religie in de opvoeding <i>Marjolijn Distelbrink (Verwey-Jonker Instituut), Trees Pels (Verwey-Jonker Instituut/ Vrije Universiteit Amsterdam)</i>	97
6.1	Inleiding	97
6.2	Sekseverschillen in de opvoeding	98
6.3	Opvoeding en school	105
6.4	De religieuze opvoeding	111
6.5	Conclusies	115
	Noten	118
7	‘Ze zijn zo lief mevrouw’. Reacties van ouders op delinquent gedrag <i>Marion van San (RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam)</i>	119
7.1	Wat doen ouders als hun kinderen het criminele pad opgaan?	119
7.2	Reacties van ouders op delinquent gedrag van hun kinderen	120
7.3	Wat bepaalt de reactie van ouders?	125
7.4	Conclusies	127
	Noten	128

8	Conclusies en slotbeschouwing <i>Freek Bucx (SCP), Simone de Roos (SCP)</i>	129
8.1	Verkenkend onderzoek naar opvoeden	129
8.2	Opvoeden tussen twee culturen	129
8.3	Opvoeden en opgroeien in ongunstige omstandigheden	133
8.4	Evaluatie en vooruitblik	136
8.5	Tot slot	142
	Summary and conclusions	143
	Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport)	
	Literatuur	150
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	163

Voorwoord

Dit verkennende onderzoek belicht de opvoeding door niet-westerse migrantenouders, vooral vanuit het gezichtspunt van de ouders zelf, maar ook vanuit het perspectief van de kinderen. Naast een terugblik op eerder – vooral kwalitatief – onderzoek zijn in dit rapport mogelijkheden onderzocht om op basis van bestaande kwantitatieve onderzoeksgegevens een algemeen beeld te schetsen van de opvoeding in migrantengezinnen van met name Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse herkomst. Ter actualisering en verdieping zijn er in 2015 daarnaast enkele focusgroepgesprekken gehouden met migrantenouders en met professionals die werkzaam zijn in het onderwijs, in de zorg of bij de gemeente en die in die hoedanigheid vaak met migrantenouders of hun kinderen te maken hebben.

We besteden aandacht aan verschillende thema's, zoals de omstandigheden waarin deze gezinnen leven, wat ouders belangrijk vinden in de opvoeding, welke opvoedmethoden zij hanteren, waar zij zich zorgen over maken en welke steun zij bij hun opvoedtaak vanuit hun omgeving krijgen. Ook gaan we in op het welzijn van migrantenkinderen en de rol die de opvoeding daarbij kan spelen. Tot slot bespreken we wat dit verkennende onderzoek heeft opgeleverd en welke vervolgstappen nodig zijn om nog meer zicht te krijgen op de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen.

Aan dit rapport is meegewerkt door collega's van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (hoofdstuk 2), het Centraal Bureau voor de Statistiek (hoofdstuk 2), de Universiteit Utrecht (hoofdstukken 3 en 4), het Verwey-Jonker Instituut (hoofdstuk 6), het Rotterdams Instituut voor Sociaalwetenschappelijk Beleidsonderzoek (hoofdstuk 7) en onderzoeksbureau Veldkamp (aanvullende focusgroepgesprekken). Mede namens de redactie wil ik de gastauteurs hartelijk bedanken voor hun waardevolle bijdragen en de prettige samenwerking.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting en conclusies

In dit verkennende onderzoek staat de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen centraal, vooral vanuit het gezichtspunt van de ouders zelf maar ook vanuit de kinderen. Met name grootschalig onderzoek waarin een representatief beeld gegeven kan worden van de opvoeding in migrantengezinnen wordt niet gemist. Naast een terugblik op eerder – vooral kleinschalig en kwalitatief – onderzoek zijn in dit rapport daarom de mogelijkheden verkend om op basis van bestaande grootschalige kwantitatieve onderzoeksgegevens een algemeen beeld te schetsen van de opvoeding in migrantengezinnen. Voor dat we hier in paragraaf 5.2 op ingaan, geven we in paragraaf 5.1 eerst een beschrijving van deze groepen ouders en hun gezinnen, op basis van demografische gegevens en informatie over hun leefomstandigheden. In paragraaf 5.3 inventariseren we wat het rapport heeft opgeleverd, gaan we in op de beperkingen en blikken we vooruit.

5.1 Demografie en achtergrond

Een op de zeven ouders met minderjarige kinderen heeft een niet-westerse achtergrond. Dat betekent dat hij of zij zelf in een niet-westers land is geboren (eerste generatie) of ten minste één van zijn of haar ouders (tweede generatie). De Turks-Nederlandse ouders vormen de grootste groep, gevolgd door de Marokkaans-Nederlandse, de Surinaams-Nederlandse en de Antilliaans-Nederlandse ouders. In dit rapport is er vooral aandacht voor deze vier herkomstgroepen.

Grote diversiteit in gezinsleven

Ruim acht op de tien migrantenouders hebben een of twee thuiswonende kinderen, en daarmee zijn de meeste migrantengezinnen niet groter dan autochtoon Nederlandse gezinnen. Verder is er grote diversiteit tussen de herkomstgroepen in de manier waarop het gezinsleven vorm krijgt.

Zo is ongeveer een op de zeven ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond een alleenstaande ouder. De situatie is anders voor ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond: van hen heeft ongeveer een op de drie geen partner. Een ander verschil is dat ongehuwd samenwonen vaak voorkomt bij de Surinaamse en Antilliaanse groepen – ruim een derde van alle ouderparen is niet getrouwd – maar juist ongebruikelijk is bij de Turkse en Marokkaanse groepen, waar minder dan een op de tien ouderparen niet getrouwd is. Verder komen gemengde relaties met een autochtoon niet vaak voor bij de Turkse en Marokkaanse groepen. Bij minder dan 10% van de gehuwde en ongehuwde paren met kinderen is een van beide partners een autochtone Nederlander. Migranten van Turkse en Marokkaanse komaf kiezen vaak een partner uit de eigen herkomstgroep; meestal is dat wel iemand die in Nederland is opgegroeid. Ook wat dat betreft is de situatie bij de Surinaamse en Antilliaanse groepen anders. Hier is een relatie met een autochtoon niet

ongebruikelijk: in vier op de tien Surinaams-Nederlandse gezinnen en in zes op de tien Antilliaans-Nederlandse gezinnen is er een autochtone partner in huis.

Tienermoederschap komt in Nederland niet vaak voor, ook niet bij vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Tienergeboorten komen vaker voor bij de Surinaamse en Antilliaanse groepen: bijna 2% respectievelijk 3% van de Surinaams-Nederlandse en de Antilliaans-Nederlandse meisjes krijgt op (zeer) jonge leeftijd een kind.

Tweede generatie lijkt qua gezinsvorming meer op autochtone Nederlanders

Ruim vier op de vijf migrantenouders zijn van de eerste generatie, en bijna een op de vijf is van de tweede generatie. De tweede generatie is relatief jong, zeker bij de Turkse en de Marokkaanse groepen. De komende jaren zal het aandeel ouders van de tweede generatie naar verwachting verder toenemen. Tweedegeneratieouders hebben over het algemeen jonge kinderen.

Wat gezinsvorming betreft lijkt de tweede generatie meer op autochtone Nederlanders dan de eerste generatie; de verschillen met autochtone Nederlanders zijn soms klein. Zo zijn niet-westerse vrouwen van de tweede generatie gemiddeld niet veel jonger dan autochtone vrouwen bij hun eerste kind: waar tweedegeneratievrouwen ongeveer 29 jaar oud zijn bij de geboorte van hun eerste kind, zijn autochtone vrouwen gemiddeld bijna 30 jaar. Ter vergelijking: eerstegeneratievrouwen met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond zijn ongeveer 26 jaar oud bij hun eerste kind, vrouwen met een Antilliaanse achtergrond zijn gemiddeld nog een jaar jonger.

Ongunstige leefomstandigheden voor veel migrantengezinnen

De omstandigheden waarin migrantengezinnen leven zijn beduidend ongunstiger dan die van autochtone gezinnen. Vergeleken met autochtone kinderen groeien kinderen met een niet-westerse achtergrond ongeveer drie-en-een-half keer zo vaak in een arm gezin op.

Ongeveer een derde van de kinderen met een Marokkaanse achtergrond groeit op in armoede, en ongeveer een kwart van de kinderen met een Turkse achtergrond. Voor Antilliaanse en Surinaamse kinderen liggen de percentages lager (respectievelijk 23% en 15%), maar nog steeds hoger dan voor kinderen met een Nederlandse achtergrond (8%).

De verschillen tussen migrantenkinderen en autochtone kinderen zijn de laatste jaren door de economische crisis toegenomen. Het grote aandeel kinderen in armoede weerspiegelt de ongunstige arbeidsmarktpositie van niet-westerse migranten: zij zijn lager opgeleid dan autochtone Nederlanders, hebben minder vaak betaald werk en moeten vaker rondkomen van een bijstandsuitkering.

5.2 Verkennend onderzoek naar opvoeden

Er zijn geen grootschalige kwantitatieve studies die zich specifiek richten op de opvoeding in migrantengezinnen. Het is daardoor niet mogelijk om een representatief beeld te schetsen. Naast een terugblik op eerder – vooral kwalitatief – onderzoek zijn in dit rapport de mogelijkheden verkend om desondanks een meer algemeen beeld te schetsen van de

opvoeding in migrantengezinnen. Dat deden we op basis van gegevens uit eerder onderzoek onder ouders en kinderen waarin enkele vragen over de opvoeding zijn gesteld.

Opvoeding vertoont kenmerken van verschillende tradities

Uit eerder kleinschalig en kwalitatief onderzoek komt naar voren dat migrantenouders in contact staan met zowel de opvoedingstradities in Nederland als die uit het land van herkomst. Dit lijkt ondersteund te worden door de bevindingen in dit rapport op basis van grootschalige en kwantitatieve onderzoeksgegevens.

Net als autochtoon Nederlandse ouders zeggen veel migrantenouders bijvoorbeeld uitleg te geven bij regels en straf en komt een fysieke straf volgens hen niet vaak voor. En net als autochtone kinderen zeggen de meeste migrantenkinderen zich door hun ouders gesteund te voelen.

Tegelijkertijd leggen de migrantenouders in ons onderzoek ook andere accenten in de opvoeding, die soms terug te voeren zijn op opvoedingstradities in de herkomstlanden. Zo neemt de autonomie van kinderen een minder centrale plek in. Veel migrantenouders vinden andere zaken in de opvoeding ook van belang, zoals goede schoolprestaties en het geloof. Daarnaast vinden de kinderen uit sommige herkomstgroepen – vergeleken met hun autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten – dat het minder vanzelfsprekend is om hun zorgen met hun ouders te delen.

Toezicht en kennis

Het beeld dat veel migrantenouders buitenshuis weinig toezicht op hun kinderen zouden houden, lijkt niet overeen te komen met de percepties van de ouders in ons onderzoek. Acht tot negen van de tien ouders met een Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse achtergrond zeggen namelijk dat zij vaak aan hun kind vragen waar het geweest is, nadat het is thuisgekomen. Mogelijk speelt hier mee dat ouders de nieuwe omgeving als minder veilig voor hun kinderen ervaren of als cultureel anders. Aangezien we ons baseren op zelf-rapportages valt niet uit te sluiten dat ouders de situatie positiever hebben weergegeven dan de werkelijkheid.

Ook de meeste migrantenkinderen (van met name Turkse komaf) vinden dat hun ouders veel toezicht houden. Behalve dat ouders vaak navragen waar kinderen naartoe gaan en waar zij geweest zijn, moeten kinderen vaak aan hun ouders toestemming vragen om een avond weg te gaan. Tegelijkertijd hebben zij – vergeleken met hun autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten – wat minder vaak het gevoel dat hun ouders goed op de hoogte zijn van hun doen en laten.

Meeste hulp van ouders en schoonouders

Eigen ouders of schoonouders zijn voor migrantenouders de belangrijkste hulpbron als het gaat om het krijgen van advies bij de opvoeding: ongeveer een op de twee migrantenouders ontvangt advies van hen, en in dat opzicht verschillen zij niet van autochtone ouders. Vergeleken met autochtone ouders doen migrantenouders minder vaak een beroep op burens en vrienden: minder dan een derde van hen doet dat. Migrantenouders

van de tweede generatie ontvangen vaker advies van ouders, buren en vrienden dan migrantenouders van de eerste generatie. Deels komt dit doordat de tweede generatie ouders jongere kinderen heeft; zij hebben daardoor waarschijnlijk ook een grotere behoefte aan hulp.

De rol en functie van netwerkcontacten kan verschillend zijn, zo komt uit interviews onder eerste generatie Marokkaans-Nederlandse moeders naar voren. Vooral generatiegenoten van dezelfde herkomst die ook in Nederland wonen kunnen belangrijk zijn, omdat zij dezelfde achtergrond en identiteit delen: zij kunnen daarmee een belangrijke bron van kennis vormen over hoe op te voeden in de Nederlandse samenleving als ouder met een migratieachtergrond. (Schoon)ouders die in Nederland wonen kunnen vaak praktische steun geven, zoals oppassen, terwijl (schoon)ouders in Marokko op de achtergrond kunnen meedenken rondom normatieve en identiteitskwesties.

Steun en structuur gaan samen met meest gunstige uitkomsten bij kinderen

Globaal gezien lijkt de opvoeding door autochtoon Nederlandse en migrantenouders op vergelijkbare wijze samen te hangen met het gedrag en de gezondheid van hun kinderen. Een opvoeding waarbij ouders hun kinderen ondersteuning bieden en waarin de regels duidelijk zijn, gaat namelijk gepaard met de meest gunstige ontwikkelingsuitkomsten bij kinderen. Dan hebben kinderen minder emotionele en gedragsproblemen en vertonen zij meer sociaal en minder antisociaal gedrag. Een fysieke straf hangt juist samen met meer problemen. Daarnaast lijkt het ook belangrijk dat ouders vertrouwen hebben dat zij de opvoeding aankunnen. Overigens is er hier waarschijnlijk sprake van wederzijdse beïnvloeding: niet alleen heeft het opvoedingsgedrag van ouders effect op het gedrag en de ontwikkeling van kinderen, maar ook kunnen kinderen bepaald opvoedingsgedrag bij hun ouders uitlokken.

Migrantenkinderen hebben op aantal vlakken meer problemen

Tieners en twintigers met een migratieachtergrond hebben meer problemen dan autochtoon Nederlandse jongeren, zo liet eerder onderzoek veelvuldig zien: onder hen komt schooluitval en voortijdig schoolverlaten vaker voor, zij vertonen vaker crimineel gedrag, en de jeugdwerkloosheid is hoog. De bevindingen van dit rapport suggereren dat het ook op jonge leeftijd op enkele vlakken minder goed gaat met de kinderen van migranten, aldus zowel henzelf als hun ouders. Zo zijn deze kinderen vergeleken met autochtone kinderen vaker boos en opstandig, vinden zij minder vaak aansluiting bij leeftijdgenoten en voelen zij zich minder vaak gezond. Dit laat overigens onverlet dat het met verreweg de meeste migrantenkinderen wel goed gaat.

Verschillen in problemen deels verklaard door verschillen in sociaal-economische omstandigheden

Dat migrantenkinderen het op enkele gebieden minder goed doen dan autochtoon Nederlandse kinderen heeft voor een deel te maken met de minder gunstige omstandigheden waarin zij opgroeien: in veel gezinnen is het gezinsinkomen laag. Een laag inkomen

kan om verschillende redenen een bedreiging vormen voor het welzijn van kinderen. Ouders kunnen spanningen ervaren doordat zij moeilijk rond kunnen komen, en deze spanningen kunnen overgedragen worden op de kinderen. Ook op een indirecte manier kunnen deze spanningen leiden tot stress bij kinderen, namelijk doordat ouders minder goed in staat zijn de signalen van hun kind op te vangen of hierop te reageren. Daarnaast is er minder geld voor goede voorzieningen en participatiemogelijkheden.

Ook kan de opvoeding een rol spelen bij de verklaring van verschillen in problemen. Dat migrantenjongeren naar eigen zeggen vaker boos, opstandig en grensovertredend gedrag vertonen, heeft er deels mee te maken dat deze jongeren – vergeleken met autochtone jongeren – minder vaak het gevoel hebben dat hun ouders weet hebben van hun doen en laten en hen steunen. In het kader van dit onderzoek was er slechts weinig aandacht voor de rol van meer culturele factoren zoals de mate waarin de jongeren of hun ouders in Nederland geïntegreerd zijn. Dit vraagstuk behoeft daardoor verdere aandacht.

Opvoeding niet per se zwaarder, wel enkele specifieke opgaven

Ondanks de minder gunstige omstandigheden ervaren de meeste migrantenouders de opvoeding niet als een zwaardere taak dan autochtoon Nederlandse ouders. Net als bij autochtone ouders zeggen ongeveer vier op de tien ouders van Marokkaanse komaf het opvoeden vaak heel moeilijk te vinden. En dat geldt ook voor ongeveer een op de drie ouders met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond. Turks-Nederlandse ouders ervaren het opvoeden vaker als heel moeilijk, zes op de tien van hen vinden dat. Mogelijk ervaren deze ouders vanwege de relatief sterke sociale controle binnen de Turkse gemeenschap een grotere druk 'om het goed te doen'.

Uit eerder (voornamelijk kwalitatief en kleinschalig) onderzoek komt het beeld naar voren dat migrantenouders op enkele gebieden onzekerheden ervaren. Zo kunnen zij zich onzeker voelen over de religieuze opvoeding van hun kinderen in een omgeving waarin de religie niet is ingebed. Het geloof speelt vooral een belangrijke rol in het leven van ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Met name Marokkaans-Nederlandse ouders vinden het belangrijk dat hun kind een religieus persoon is of wordt, en in mindere mate geldt dit ook voor Turks-Nederlandse ouders. Het negatieve maatschappelijke klimaat rond de islam kan ook een andere opgave voor deze ouders met zich meebrengen: hoe kunnen zij hun kinderen weerbaar maken tegen stigmatisering en uitsluiting vanwege het geloof? Vergeleken met autochtoon Nederlandse ouders hechten de migrantenouders in ons onderzoek duidelijk meer belang aan goede schoolprestaties. Voor bijna alle herkomstgroepen is dit het belangrijkste opvoedingsdoel. Dat hangt mogelijk samen met de ongunstige leefomstandigheden van veel migrantenouders: het weerspiegelt wellicht de wens en de hoop dat hun kinderen het in materieel opzicht later beter zullen krijgen dan zichzelf. De nadruk op schoolprestaties reflecteert mogelijk ook de zorgen en onzekerheden die ouders hierover hebben: want ondanks duidelijke verbeteringen blijven de onderwijsprestaties van niet-westerse migrantenkinderen nog achter op die van autochtoon Nederlandse kinderen. Mogelijk spelen bij dat laatste ook de onderwijsondersteuning in

het gezin en de betrokkenheid van ouders bij school een rol, zoals in eerder (voornamelijk kwalitatief) onderzoek aan het licht kwam.

In Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse gezinnen ligt in de opvoeding van meisjes de nadruk op voorbereiding op de toekomstige positie als echtgenote en moeder. De bewegingsruimte van meisjes en vrouwen lijkt in jongere generaties toe te nemen, getuige de sterke toename van het aantal vrouwen uit deze groepen in het hoger onderwijs en het feit dat deze vrouwen ook vaker blijven werken na de komst van hun eerste kind. In gezinnen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond is er in de opvoeding van meisjes aandacht voor het voorkómen van moederschap op jonge leeftijd, en dat heeft ermee te maken dat tienermoederschap en alleenstaand moederschap in deze groepen relatief vaak voorkomt. Daarnaast ligt in de opvoeding van meisjes de nadruk op financiële en emotionele onafhankelijkheid.

Verschillende reacties van ouders op delinquent gedrag

Hoe reageren ouders wanneer hun kinderen eenmaal een verkeerde weg zijn ingeslagen? Bijvoorbeeld wanneer zij het criminele pad zijn opgegaan? Dit is onderzocht bij een groep gezinnen die zich in zeer kwetsbare omstandigheden bevonden: het gezinsinkomen is laag, ouders zijn laagopgeleid en de gezinnen wonen in achterstandswijken met veel armoede en criminaliteit. Reacties waren divers en lijken niet af te hangen van de herkomst van de ouders; soortgelijke reacties zijn ook bij autochtoon Nederlandse ouders gevonden. Er zijn ouders die niet zo goed weten wat ze moeten doen, er is dan sprake van zogeheten pedagogische handelingsverlegenheid. Soms zijn ouders niet of nauwelijks op de hoogte van datgene waar hun kinderen mee bezig zijn. Soms weten ouders dat wel maar berusten zij erin, ontkennen zij het gedrag van hun kinderen of proberen zij er niet te zwaar aan te tillen. Andere ouders keuren het gedrag van hun kinderen openlijk af en proberen hun kinderen buiten schot te houden, ondanks het geweld en de criminaliteit in de buurt. Er zijn echter ook ouders die criminaliteit van hun kinderen vergoelijken of (oogluikend) toestaan.

5.3 Evaluatie en vooruitblik

Beperkingen

Een van de doelen van dit rapport was om te evalueren wat ons verkennende onderzoek heeft opgeleverd en te inventariseren welke vragen nog open liggen. Om een representatief beeld te krijgen van hoe migrantenouders de opvoeding ter hand nemen, dient men in het meest ideale geval een survey hierover uit te zetten onder een grote, representatieve steekproef van ouders, met enquêteurs/interviewers met een(zelfde) migratie-achtergrond. Een dergelijk grootschalig onderzoek dat aan deze voorwaarden voldoet, is er tot op heden niet en was ook in het kader van dit rapport niet mogelijk. Om toch een meer algemeen beeld te kunnen geven van de opvoeding in migrantengezinnen hebben we onze toevlucht gezocht tot gegevens die verzameld zijn in het kader van eerder onderzoek onder migrantengroepen dat niet specifiek gericht was op opvoeden of migrantenouders.

Het gebruik van deze gegevens brengt een aantal belangrijke beperkingen met zich mee, die nopen tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies. Zo is niet met zekerheid te zeggen in hoeverre de migrantenouders in dit onderzoek een representatieve afspiegeling vormen van de totale populatie van migrantenouders. Daarnaast is een groot deel van het onderzoek gebaseerd op zelfrapportages van ouders (en kinderen), en deze hebben mogelijk een positiever beeld gegeven dan de werkelijkheid. Ten slotte was het met het beschikbare materiaal niet mogelijk een compleet beeld te geven van de opvoeding en konden slechts enkele aspecten van de opvoeding worden belicht.

Wat we nog niet weten

Naast het verkrijgen van een algemeen beeld is het voor de toekomst ook van belang inzicht te krijgen in specifieke groepen of specifieke vraagstukken. Het aandeel ouders dat in Nederland geboren en getogen is – de tweede generatie – zal de komende jaren toenemen. Hoe zal het met deze nieuwe generatie opvoeders gaan, hoe gaan zij om met het opvoeden tussen twee culturen?

Ter actualisering en verdieping van het onderzoek waarop dit rapport berust zijn er in 2015 focusgroepgesprekken gehouden met enkele migrantenouders en met professionals die werkzaam zijn in het onderwijs, in de zorg of bij de gemeente en die in die hoedanigheid vaak met migrantenouders of hun kinderen te maken hebben. In grote lijnen kwam in de focusgroepgesprekken hetzelfde beeld over opvoeden in migrantengezinnen naar voren als in het rapport. De gesprekken gingen ook over de zorgen en uitdagingen van migrantenouders anno 2015, en daarmee geven zij ook inzicht in de thema's die belangrijk zijn om verder te onderzoeken.

De geïnterviewde ouders maakten zich vooral zorgen over de tienerleeftijd en de jaren daarna. Ouders waren met name bezorgd dat hun kinderen hun opleiding niet afronden of geen werk vinden en dat zij ontsporen: dat hun kinderen in contact komen met 'verkeerde vrienden', met drugs en criminaliteit. In grote lijnen deelden de professionals deze zorgen. Daarnaast constateerden zij dat de ouders die zij tegenkomen in hun werk het moeilijk vinden om de middenweg te vinden tussen de eigen traditie en de nieuwe situatie.

Volgens de professionals zijn de zorgen over radicalisering bij (met name de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse) ouders groter geworden sinds de aanslagen in Parijs in januari 2015 en de berichten over Syriëgangers, maar is er ook veel handelingsverlegenheid op dit gebied. In de gesprekken kwam verder het wantrouwen van ouders naar voren tegenover hulpverleningsinstanties. Als er vragen of problemen zijn, zijn ouders geneigd deze zelf op te lossen of in eigen kring.

1 Verkennend onderzoek naar opvoeden in migrantengezinnen

Simone de Roos (scp), Freek Bucx (scp)

1.1 Opvoeding in migrantengezinnen in beeld

Niet-westerse migrantengezinnen maken sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw een toenemend aandeel uit van het totale aantal gezinnen in Nederland. Eerst werden bestaande gezinnen in het kader van gezinshereniging naar Nederland overgebracht, later werden nieuwe gezinnen in Nederland gevormd. Op dit moment bestaat bijna 15% van alle gezinnen uit een of twee ouders met een niet-westerse achtergrond (CBS StatLine, geraadpleegd op 7 augustus 2015). Hieronder vallen ook gezinnen met een niet-westerse migrantenouder en een autochtoon Nederlandse partner.

De laatste jaren heeft de opvoedpraktijk in migrantengezinnen veel aandacht gekregen in de media, het publieke debat en het beleid (zie Gezondheidsraad 2012; Kleijnen en Van den Broek 2010; Pels et al. 2009). Deels komt dit doordat het met migrantenjeugdigen op een aantal vlakken minder goed gaat dan met autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten; zij kampen vaker met gezondheids- en gedragsproblemen (Bucx 2009; Gezondheidsraad 2012), gaan vaker van school af zonder diploma (Van den Brakel et al. 2014; Gijsberts en Herweijer 2009), en zijn oververtegenwoordigd in de criminaliteit. Dit laatste geldt vooral voor jongeren van Antilliaanse en Marokkaanse herkomst (Van den Brakel et al. 2014; Van Noije en Wittebrood 2009). De toegenomen aandacht voor de opvoeding in migrantengezinnen heeft ook te maken met de toenemende zorgen over radicalisering onder (moslim)jongeren in de samenleving (Dekker en De Ridder 2015). Tegelijkertijd doen migrantenouders vergeleken met autochtone ouders minder vaak een beroep op instanties die opvoedingsondersteuning bieden, zoals het Centrum voor Jeugd en Gezin, de GGD, thuiszorg, en school- en algemeen maatschappelijk werk (Gezondheidsraad 2012; Kleijnen en Van den Broek 2010).

Ondanks die publieke en beleidsaandacht is er nog veel onduidelijk over hoe migrantenouders de opvoeding gestalte geven. Veel studies zijn gebaseerd op gegevens van tien jaar (of nog langer) geleden (Van Keulen en Van Beurden 2002; Nijsten 1998a; Pels 1998; Pels en Nijsten 2003). Het onderzoek dat er is, is over het algemeen kleinschalig en kwalitatief van aard. Het geeft veel inzicht in de processen die zich in migrantengezinnen afspelen, maar biedt niet noodzakelijkerwijs een representatief beeld. Grootschalige kwantitatieve studies specifiek gericht op migrantenouders zouden een dergelijk beeld wel kunnen geven maar die zijn er voor zover ons bekend niet geweest.

Het doel van dit rapport is drieledig. Het eerste doel is om via een terugblik op bestaande kwantitatieve en (in aanvulling daarop ook) kwalitatieve gegevens te bezien of we een algemeen beeld kunnen geven van de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen. Het tweede doel is om op basis van deze gegevens te beschrijven hoe migrantenouders

aankijken tegen verschillende opvoedthema's. Het derde doel is te evalueren wat ons verkennende onderzoek heeft opgeleverd en na te gaan hoe er in toekomstig onderzoek beter zicht verkregen kan worden op de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen. Voordat we de drie doelen nader toelichten, zullen we eerst enkele begrippen verhelderen en de doelgroep afbakenen.

1.2 Begripsbepaling en afbakening

Opvoeden draait in essentie om de beïnvloeding of vorming van een kind door zijn of haar omgeving, in dit geval de ouder(s) (Pels 2000). Centraal staat daarbij het begeleiden van een kind bij zijn of haar ontwikkeling tot een zelfstandig participerend lid van de samenleving. Opvoeden is een complex en veelzijdig onderwerp; in de wetenschappelijke literatuur zijn veel definities en concepten in omloop. In dit rapport proberen we recht te doen aan deze veelzijdigheid door niet alleen aandacht te besteden aan de opvoedingsmethoden die ouders gebruiken (strategieën), maar ook te kijken naar wat ouders belangrijk vinden in de opvoeding (doelen). We kijken met name naar de opvoeding zoals ouders die vormgeven maar besteden ook aandacht aan het netwerk van de ouders. Een ouder is een volwassene die de verantwoordelijkheid draagt voor de verzorging en opvoeding van een of meer thuiswonende, minderjarige kinderen (jonger dan 18 jaar).

We definiëren een niet-westerse migrant als iemand die niet in Nederland maar in een niet-westers land geboren is of van wie een of beide ouders in een niet-westers land geboren zijn.¹ Waar we in dit rapport spreken over migrantengezinnen verwijzen we naar gezinnen waarbij ten minste een van de ouders een niet-westerse achtergrond heeft. De ouders in deze gezinnen kunnen van zowel de eerste als de tweede generatie zijn. Eerstegeneratiemigranten zijn in een ander land geboren; zij zijn degenen die op een gegeven moment in hun leven naar Nederland gemigreerd zijn. Er kunnen verschillende motieven zijn waarom zij naar Nederland zijn gekomen, bijvoorbeeld vanwege arbeid, stage of studie, vanwege politieke redenen, of om hier een gezin te stichten of voort te zetten. Tweedegeneratiemigranten zijn zelf in Nederland geboren maar hebben ten minste één ouder die niet in Nederland is geboren.

We zullen ons in dit rapport met name richten op ouders uit de vier grootste migrantengroepen: ouders die zelf of van wie de eigen ouders afkomstig zijn uit Turkije, Marokko of Suriname of van de eilanden van de voormalige Nederlandse Antillen² (zie voor hun herkomstgeschiedenis kader 1.1). Deze groepen vormen twee derde van de niet-westerse migrantenpopulatie. Over hen zijn beduidend meer gegevens voorhanden dan over andere herkomstgroepen en daarom kunnen we die andere groepen geen of slechts weinig aandacht geven.³

Kader 1.1 Niet-westerse migranten(ouders) en hun herkomst

In de jaren zestig en zeventig migreerden veel mensen uit Turkije en Marokko naar Nederland om hier te komen werken. Als gevolg van de grote economische groei in Nederland waren er veel arbeidstekorten ontstaan en werden arbeidskrachten uit het buitenland door bedrijven geworven. De eersten kwamen midden jaren zestig en werden gastarbeiders genoemd. Dit waren vaak jonge, laaggeschoolde arbeiders. De meeste Turken kwamen uit Centraal Anatolië en het gebied rond de Zwarte Zee, de meeste Marokkanen waren afkomstig uit het Rifgebergte (Eldering 2006). De officiële werving van deze arbeidsmigranten werd midden jaren zeventig stopgezet; vanwege de oliecrisis raakte Nederland in een economische recessie, steeg de werkloosheid en was er geen behoefte meer aan extra arbeidskrachten.

De meeste arbeidsmigranten uit Turkije en Marokko bleven in Nederland en lieten vanaf midden jaren zeventig vaak ook hun partner en kinderen overkomen, in het kader van gezinshereniging. Vanaf midden jaren tachtig liet ook een groot deel van de kinderen van de Turkse en Marokkaanse gastarbeiders een partner uit het buitenland komen, om samen een nieuw huishouden te vormen. Dit wordt ook wel huwelijksmigratie genoemd. Vanaf het begin van deze eeuw daalt het aantal migratiehuwelijken, mede door strengere eisen die de wet aan dergelijke huwelijken stelt (Van Agtmaal-Wobma en Nicolaas 2009; Sterckx 2014).

In Nederland woont ook een groot aantal (post)koloniale migranten, afkomstig van Suriname en van de eilanden van de voormalige Nederlandse Antillen. De Surinaamse migranten kwamen al in de jaren zestig voor werk of studie naar Nederland. Door de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 en het geringe vertrouwen in de toekomst van de jonge natie kwam in de tweede helft van de jaren zeventig een grootschalige migratiestroom op gang. Rond de militaire staatsgreep in 1980 en de decembermoorden in 1982 waren er weer pieken zichtbaar in de migratie vanuit Suriname (Lucassen en Lucassen 2011). De Surinaamse bevolking is divers samengesteld: in Nederland is ongeveer twee vijfde Creool, een derde Hindostaan, een achtste Javaan en een tiende Marron (Hekma en Anderson 2010).

Antillianen kwamen al vanaf de jaren vijftig naar Nederland. Zij zijn in het bezit van een Nederlands paspoort en hebben als rijksgenoten vrije toegang tot Nederland. Aanvankelijk waren de Antilliaanse migranten afkomstig uit hogere sociaal-economische kringen die in Nederland een goede baan of opleiding probeerden te vinden. Vanaf het midden van de jaren tachtig en rond de eeuwwisseling nam het aantal Antilliaanse migranten toe. Er kwamen toen veelal jongeren zonder veel opleiding en werkervaring naar Nederland (Lucassen en Lucassen 2011). De meeste Antillianen komen van Curaçao.

1.3 Terugblik op en verkenning van bestaande gegevens

Kwantitatieve gegevens

Om een representatief beeld van de opvoeding in migrantengezinnen te kunnen geven is grootschalig kwantitatief onderzoek onder migrantenouders nodig. Er zijn echter zoals we hiervoor al constateerden geen grootschalige kwantitatieve studies voorhanden die zich specifiek richten op de opvoeding in migrantengezinnen. Steekproeven onder ouders in de gehele bevolking (zoals bij het onderzoek Opvoeden in Nederland 2010 (OIN'10), dat gebruikt is in Bucx 2011) zijn voor dit doel niet bruikbaar omdat migrantenouders daarin vaak niet goed vertegenwoordigd zijn, waardoor er een vertekend beeld van de opvoeding

in migrantengezinnen kan ontstaan. Zo zijn de lageropgeleide migrantenouders of migrantenouders die het Nederlands niet (goed) beheersen moeilijk bereikbaar (Feskens et al. 2010). Dit zijn juist groepen die traditionele of conservatieve opvattingen hebben over bijvoorbeeld familierelaties (Huijnk en Dagevos 2012). Om die groepen mee te kunnen nemen zijn kostbare maatregelen nodig als het gebruik van vertaalde vragenlijsten en de inzet van enquêteurs uit de herkomstgroepen.

Dergelijk duur onderzoek konden wij niet uitvoeren. Daarom hebben we gezocht naar mogelijk geschikt kwantitatief materiaal. Bij het verzamelen van dit materiaal hebben we gebruikgemaakt van de volgende criteria: de bron is nog niet zo oud (bij voorkeur maximaal tien jaar), er is in de bron (vanzelfsprekend) (gedetailleerde) informatie over de opvoeding aanwezig, de bron bevat gegevens over de vier grote migrantengroepen, de aantallen per groep zijn groot genoeg om tot betrouwbare uitspraken te komen (minimaal 50 respondenten per groep), en de gegevens zijn bij voorkeur specifiek verzameld om de situatie van migranten te belichten (door daar waar nodig interviewers/enquêteurs uit het herkomstland in te zetten en vertaalde vragenlijsten te gebruiken). We zullen alleen op de uitkomsten van dit zoekproces – de geselecteerde bronnen – ingaan. Die bronnen lichten we hierna toe. Op de gegevens uit die bronnen zijn secundaire analyses verricht.

We zijn voor een groot deel van onze analyses uitgegaan van het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11). Het SIM'11 heeft enkele belangrijke voordelen: de vier grote niet-westerse groepen zijn er goed in vertegenwoordigd, de vragenlijst is indien nodig in de herkomsttaal afgenomen door mensen uit de eigen herkomstgroep, en er is veel informatie voorhanden over thema's die in het bijzonder van belang zijn voor migranten. Er kleven echter ook nadelen aan het gebruik van dit survey voor ons rapport. Zo was de ruimte om in een dergelijk breed opgezet survey naar de opvoeding te vragen beperkt. Een ander nadeel is dat het survey zich richtte op niet-westerse migranten in het algemeen en niet op migrantenouders in het bijzonder. De doelpopulatie is dus anders dan wij voor ogen hadden. De steekproef van ouders in het SIM bleek wat betreft de leeftijd van de ouders en het aantal kinderen behoorlijk overeen te komen met de populatie ouders. Alleenstaande ouders en ouders van de tweede generatie waren echter ondervertegenwoordigd (zie bijlage B, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Om deze verschillen recht te trekken zijn weegfactoren geconstrueerd.

Er deden aan het SIM ook (223) autochtoon Nederlandse ouders mee, en zij worden in de analyses meegenomen als vergelijkingsgroep. Ook voor deze steekproef geldt dat zij qua achtergrondkenmerken behoorlijk lijken op de populatie van autochtone ouders (zie bijlage B). Daarnaast konden de antwoorden van deze groep ouders op vragen over de opvoeding vergeleken worden met de antwoorden die een grotere en meer representatieve steekproef van ouders heeft gegeven in het onderzoek Opvoeden in Nederland (OIN'10, gebruikt in Bucx 2011) (zie bijlage C). Voor zover de vragen over de opvoeding vergelijkbaar zijn, komen de antwoorden van beide groepen ouders behoorlijk overeen. Wel hebben de ouders in het SIM'11 ten aanzien van het gebruik van enkele opvoedingsstrategieën iets positiever (of sociaal wenselijker) geantwoord dan de ouders in OIN'10.

Naast het beeld dat migrantenouders geven willen we ook in kaart brengen hoe migrantenkinderen de opvoeding ervaren. Hiervoor hebben we ons gebaseerd op de kwantitatieve studie Health Behaviour in School-aged Children (HBSC'09, '13), een representatief schoolierenonderzoek.⁴ Het HBSC is gebaseerd op een algemene (scholen)steekproef (van vmbo-basis en kader gerichte leerweg tot en met vwo). In deze grootschalige studie zitten voldoende jongeren uit de vier migrantengroepen. De representativiteit van migrantenjongeren is geen probleem omdat de enquête op school (onder een lesuur in de klas) is afgenomen. De uitval is daardoor vrij klein en werd voornamelijk door ziekte veroorzaakt. Uitval door spijbelen komt even vaak voor onder autochtoon Nederlandse als migrantenjongeren (zie Van Dorsselaer et al. 2010; De Looze et al. 2014). Verder bestond de steekproef grotendeels uit tweedegeneratieleerlingen die over het algemeen goed Nederlands kunnen begrijpen. Als de jongeren de vragen niet snapten konden zij uitleg aan een onderzoeksassistent vragen. De studie biedt een breed beeld van de gezondheid en het welzijn van jongeren. Een nadeel van dit onderzoek is dat er niet heel uitgebreid gevraagd wordt naar wat jongeren vinden van de opvoeding die hun ouders geven.

Kwalitatieve gegevens

In dit rapport gebruiken we ook een aantal (recente) kwalitatieve databronnen, zodat we dieper op een aantal onderwerpen in kunnen gaan, zoals de rol van sociale netwerken bij de opvoeding. Met kwalitatieve gegevens kunnen we meer inzicht geven in de manier waarop migrantenouders hun ervaringen duiden. Ook kunnen deze gegevens een blik werpen op ouders in marginale groepen of omstandigheden.

Omdat het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) op dit terrein zelf niet beschikt over kwalitatieve gegevens, waren we aangewezen op de bereidwilligheid en beschikbaarheid van externe experts. De keuze van kwalitatieve databestanden was dus mede afhankelijk van de mogelijkheid van externe auteurs om aan ons rapport een bijdrage te leveren en nieuwe analyses op hun materiaal uit te voeren. Zo zijn er gegevens ontleend aan de kwalitatieve studie De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk van de Universiteit Utrecht (De Haan et al. 2013). Deze studie is opgezet om na te gaan welke netwerken Marokkaans-Nederlandse moeders van de eerste generatie ondersteunen bij de opvoeding en welke functie de verschillende contacten in die ondersteuning hebben. In kader 1.2 is meer informatie te vinden over de verschillende gebruikte databronnen.

Kader 1.2 Gebruikte bronnen

De kwantitatieve onderzoeksgegevens die in de hoofdstukken 3, 4 en 5 gebruikt zijn, zijn afkomstig van twee surveys, een waarbij de ouders en een waarbij de kinderen⁵ aan het woord komen. We maken gebruik van vragen die aan ouders gesteld zijn over hun kinderen en de opvoeding in het kader van het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11)⁶, het meest recente en omvangrijke survey onder de vier grootste niet-westerse migrantengroepen in Nederland. Voor het SIM'11 is een landelijke personensteekproef getrokken uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). Naast personen van 15 jaar en ouder uit de vier grootste herkomstgroeperingen zijn ook autochtone Nederlanders – respondenten waarvan beide ouders in Nederland zijn geboren – ondervraagd. Aan het onderzoek deden 4125 migranten en autochtone Nederlanders mee, onder wie 1216 migrantenouders van de eerste en tweede generatie (variërend van 232 Surinaams-Nederlandse ouders tot 364 ouders van Marokkaanse herkomst) en 223 autochtone ouders. Per gezin heeft één ouder vragen beantwoord over de gezinssituatie, de opvoeding en het gedrag van een van de kinderen (o t/m 17 jaar).

Gegevens van de kinderen zijn afkomstig uit het Nederlandse Health Behaviour in School-aged Children, uit 2009 en 2013 (HBSC'09 en '13, zie Van Dorsselaer et al. 2010 en De Looze et al. 2014). Dit is een vierjaarlijks internationaal onderzoek naar de gezondheid, het welbevinden en het risicogedrag van scholieren van 11 tot en met 16 jaar. Zij hebben vragen beantwoord over hun eigen gedrag en gezondheid en over hoe zij de opvoeding door en de relatie met hun ouders ervaren. In totaal deden er in 2009 7062 jongeren mee, waaronder 1133 niet-westerse migrantenjongeren (variërend van 66 Antilliaans-Nederlandse jongeren tot 355 jongeren van overig niet-westerse herkomst). In 2013 deden 6852 jongeren mee, waarvan 1180 uit migrantengezinnen afkomstig waren.

Wat betreft kwalitatief onderzoek wordt in hoofdstuk 3 gebruikgemaakt van data verzameld in het kader van het project *The School as Socializing Agent in Migrant Families* van de Universiteit Utrecht (zie bijlage A). In dit project zijn zowel ouders met een Nederlandse als met een migratieachtergrond geïnterviewd, onder meer over hoe zij hun taak als opvoeder ervaren en over eventuele verschillen met de opvoeding die zij zelf van hun ouders hebben gekregen. De interviews zijn gehouden tussen 2006 en 2009. Daarnaast zijn kwalitatieve gegevens ontleend aan het project *De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk*, eveneens van de Universiteit Utrecht (De Haan et al. 2013). In interviews met Marokkaans-Nederlandse moeders is het netwerk in kaart gebracht van contacten waarmee moeders over de opvoeding spreken. Deze interviews vonden plaats in 2011 en 2012 en vormen de basis van hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 6 is gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek dat in de afgelopen vijftien à twintig jaar is verricht naar drie thema's, namelijk de opvoeding van jongens en meisjes, de opvoeding in relatie tot school en de religieuze opvoeding. Dit hoofdstuk heeft daarmee het karakter van een literatuurstudie.

Hoofdstuk 7 ten slotte is gebaseerd op etnografisch onderzoeksmateriaal dat tussen 1993 en 2005 is verzameld onder (probleem)gezinnen met verschillende etnische achtergronden.

1.4 Opvoeding door migrantenouders in thema's beschreven

In dit verkennende onderzoek geven we op basis van beschikbaar kwantitatief en kwalitatief materiaal een beeld van hoe migrantenouders tegen de opvoeding van hun kinderen aankijken. Ons onderzoek is vooral beschrijvend van aard. Het valt buiten het bestek van

dit rapport om eventuele verschillen in opvoeding tussen en binnen groepen diepgaand inhoudelijk te duiden. We onderscheiden in het rapport de volgende thema's:

Demografie en achtergrond

In hoofdstuk 2 beginnen we met een schets van de demografische en sociaal-economische achtergronden van migrantengezinnen. De bedoeling hiervan is om een beeld te geven van de context waarin migrantenouders hun opvoeding gestalte geven.

Opvoedpraktijk van niet-westerse migrantenouders

In hoofdstuk 3 beschrijven we de opvoedpraktijk van niet-westerse migrantenouders. Vragen die hierbij aan de orde komen zijn: Welke doelen stellen zij zichzelf in de opvoeding van hun kind, welke opvoedingsstrategieën of -methoden hanteren zij, en hoe beleven zij de opvoeding? Waar mogelijk verkennen we ook in hoeverre er overeenkomsten en verschillen bestaan met autochtoon Nederlandse ouders. Door verschillen in culturele, religieuze en sociaal-economische achtergronden kan de opvoeding die migrantenouders geven verschillend zijn van de opvoeding door autochtone ouders (Pels et al. 2009). Ook onderzoeken we hoe migrantenouders zichzelf positioneren ten opzichte van hun eigen ouders en autochtoon Nederlandse opvoeders. Verder exploreren we of we een beeld kunnen geven van de opvoeding die ouders van de tweede generatie geven. Daarover is nog weinig bekend (Pels et al. 2009).

Advies en ondersteuning bij de opvoeding vanuit sociale netwerken

In hoofdstuk 4 staat de ondersteunende rol van de omgeving van de ouders centraal. We onderscheiden informele sociale netwerken (ouders, vrienden, buren) en formele netwerken (kinderopvang, school, Centrum voor Jeugd en Gezin). Een belangrijke vraag die aan bod komt is: Van wie en hoe vaak krijgen migrantenouders advies en ondersteuning bij de opvoeding? We focussen daarnaast specifiek op netwerken van Marokkaanse migrantenouders van de eerste generatie en op de functies die verschillende contacten van deze ouders kunnen hebben bij de ondersteuning van de opvoeding.

Fysieke en psychosociale gezondheid van migrantenkinderen en de rol van de opvoeding

Via de opvoeding kunnen ouders een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van hun kinderen (De Roos et al. 2011). In hoofdstuk 5 kijken we naar de fysieke en psychosociale gezondheid van jongeren zoals waargenomen door ouders en de kinderen zelf. We besteden veel aandacht aan psychosociale problemen, waaronder problemen met emoties, het gedrag en de aansluiting bij leeftijdgenoten. Probleemgedragingen als agressief en opstandig gedrag, liegen en dingen pikken kunnen voorlopers zijn van crimineel gedrag (Moffitt 1994) en het is belangrijk zicht te krijgen op factoren die bij deze en andere problemen een rol kunnen spelen. Eén van die factoren is de opvoeding. We proberen ook te verklaren waarom migrantenkinderen op het gebied van gezondheid en gedrag meer problemen hebben dan autochtone kinderen. Behalve in de opvoeding zoeken we naar een verklaring in ongunstige sociaal-economische omstandigheden. Veel andere mogelijke

(culturele) risicofactoren kunnen vanwege beperkingen in de data niet meegenomen worden, zoals het vriendennetwerk van jongeren (Driessen et al. 2014), de mate van integratie van ouders en kinderen en elementen in de Nederlandse en herkomstcultuur die probleemgedrag van migrantenjongeren zouden kunnen aanmoedigen of juist kunnen ontmoedigen (Bovenkerk 2014).

Verdieping: specifieke opvoedingsthema's en -situaties

In hoofdstukken 6 en 7 zoomen we dieper in op enkele specifieke opvoedingsthema's en -situaties. In hoofdstuk 6 passeren er enkele opvoedingsthema's de revue waarbij de afstand tussen de herkomstcultuur van migrantenouders en de Nederlandse cultuur relatief groot en mogelijk lastig overbrugbaar is. Zo brengen we in kaart wat er bekend is over de religieuze opvoeding. Voor Turks- en Marokkaans-Nederlandse ouders (die zichzelf vrijwel allemaal als moslim beschouwen) vormt de religieuze opvoeding een uitdaging in een omgeving die in grote mate gesecculariseerd is en waarin een ongunstige beeldvorming over moslims bestaat (Huijnk en Dagevos 2012). Dit geldt in veel mindere mate voor Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse ouders. Onder deze groepen rekent een kleiner gedeelte dan bij de Turks- en Marokkaans-Nederlandse groep – ongeveer twee derde – zich tot een bepaald geloof (Huijnk en Dagevos 2012) en zij hebben vaak een seculiere levensstijl (zie Choenni 2014). Hoofdstuk 6 biedt een overzicht van eerder onderzoek en heeft daarmee het karakter van een literatuurstudie.

In hoofdstuk 7 besteden we aandacht aan een groep ouders en kinderen die zich in een zeer specifieke situatie bevinden. Ouders zijn laag opgeleid en de gezinnen wonen in buurten met veel criminaliteit. Ook de kinderen hebben het criminele pad gekozen. Hoe reageren de ouders dan op het criminele gedrag van hun kinderen?

1.5 Evaluatie en vooruitblik

Het derde doel van dit rapport is evalueren en vooruitkijken. Dat doen we in hoofdstuk 8. Daarbij besteden we aandacht aan de volgende vragen: In hoeverre kunnen de secundaire analyses op bestaand kwantitatief en kwalitatief materiaal ons een algemeen beeld geven van de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen? Welke haken en ogen kleven er aan het gebruikte materiaal? Hoe actueel zijn de gegevens en welke onderwerpen missen we nog? En hoe kan vervolgonderzoek vormgegeven worden en welke vervolgacties zijn nodig zodat er beter zicht komt op hoe niet-westerse migrantenouders opvoeden?

Om de bevindingen te actualiseren en te verdiepen en meer inzicht te krijgen in kennisleemten omtrent opvoeden in migrantengezinnen, hebben we onlangs een kort aanvullend kwalitatief onderzoek gedaan (via focusgroepen) onder migrantenouders uit de vier herkomstgroepen en professionals die met deze groepen gezinnen werken. Centraal in dit onderzoek stonden de zorgen en uitdagingen die migrantenouders anno 2015 in de opvoeding van hun kinderen ervaren. De belangrijkste bevindingen van dit aanvullende onderzoek staan in hoofdstuk 8 vermeld (het volledige verslag is te vinden op www.scp.nl onder dit rapport).

Noten

- 1 Deze definitie van migrant wordt ook gehanteerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek.
- 2 In staatkundig opzicht bestaan de Nederlandse Antillen niet meer. Wanneer we in dit rapport spreken over Antilliaanse Nederlanders doelen we op personen die zelf of van wie ten minste een van hun ouders afkomstig is van een van de eilanden die tot de Nederlandse Antillen behoorden (d.w.z. Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint-Eustatius of Sint-Maarten). Op sommige plekken in het rapport spreken we ook over Caribische Nederlanders; dan doelen we op personen die hun herkomst hebben op Bonaire, Sint-Eustatius of Saba, eilanden die vroeger deel uitmaakten van de Nederlandse Antillen en nu ook wel de BES-eilanden genoemd worden.
- 3 Op dit moment doet het Sociaal en Cultureel Planbureau (scp) (nader) onderzoek naar het welbevinden van kinderen en gezinnen afkomstig uit Polen, Bulgarije en Roemenië (die tot de westerse migrantengroep gerekend worden); een rapport hierover zal in 2016 verschijnen. Eerder rapporteerde het scp al over mogelijke problemen bij kinderen uit deze landen (Vogels et al. 2014).
- 4 Het HBS is verricht onder jongeren uit groep 8 van de basisschool en de eerste vier klassen van de middelbare school. Er is in de steekproef van het basisonderwijs gewogen op stedelijkheidsniveau en sekse. Binnen de steekproef van het voortgezet onderwijs is naast stedelijkheid en sekse ook gewogen op leerjaar en schoolniveau. De steekproef van HBS'13 wijkt qua verdeling van etnische groepen enigszins af van de landelijke verdeling; de Marokkaanse jongeren zijn ondervertegenwoordigd.
- 5 In hoofdstuk 4 komen de kinderen niet aan bod.
- 6 Het SIM'11 bestaat uit een hoofdonderzoek en een mixed-mode onderzoek. In het hoofdonderzoek werden gegevens via face-to-face-interviews verzameld. Het mixed-modeonderzoek startte met afname via het internet, gevolgd door telefonische interviews en eindigde met de face-to-facemethode. Voor dit rapport zijn alleen de gegevens gebruikt van het hoofdonderzoek.

2 Demografie en achtergrond

Helga de Valk (NIDI), Han Nicolaas (CBS), Rob van der Erf (NIDI), Freek Bucx (SCP)

2.1 Omstandigheden waarin ouders opvoeden en kinderen opgroeien

Ongeveer een op de zeven gezinnen in Nederland heeft een of twee ouders van niet-westerse herkomst (CBS StatLine geraadpleegd op 7 augustus 2015). Soms zijn complete gezinnen vanuit een ander land naar Nederland gekomen, in andere gevallen zijn alleen de ouders naar Nederland gemigreerd en zijn de kinderen in Nederland geboren. In weer andere gezinnen is één ouder of zijn beide ouders in Nederland geboren.

Het gezin waarin kinderen opgroeien heeft een belangrijke invloed op hun ontwikkeling, zeker tijdens de eerste levensjaren. Gezinnen en ouders zelf functioneren op hun beurt in een bredere sociale context: zij maken bijvoorbeeld deel uit van sociale netwerken en van de buurt waarin zij wonen. Eerder onderzoek heeft laten zien dat deze omstandigheden invloed kunnen hebben op het leven van ouders en van hun kinderen (zie Gommans en De Roos 2014; De Valk en Billari 2007; Whitley en Kirmayer 2008).

In dit hoofdstuk schetsen we de omstandigheden van migrantenouders en hun gezinnen. Doel is een beeld te geven van de context waarin zij opvoeden en waarin hun kinderen opgroeien. We besteden vooral aandacht aan omstandigheden waarvan uit onderzoek bekend is dat deze de opvoeding door ouders of de ontwikkeling van de kinderen kunnen beïnvloeden. We kijken ten eerste naar de *structuur* van het gezin. Hoe groot zijn de gezinnen van migrantenouders? Wonen de ouders samen of zijn zij uit elkaar, zijn zij getrouwd of niet? In de afgelopen decennia zijn in Nederland, net als in veel westerse landen, de keuzes rondom gezinsvorming duidelijk veranderd (De Graaf 2011). Sinds midden jaren zestig worden die keuzes langer uitgesteld, zijn relaties minder stabiel geworden en worden er minder kinderen geboren. Dat heeft geleid tot meer variatie in gezinsvormen, een ontwikkeling die ook wel wordt aangeduid met de term ‘tweede demografische transitie’ (Van de Kaa 1987). In veel herkomstlanden van niet-westerse migranten is de variatie in gezinsvormen minder groot.

Daarnaast beschrijven we de *sociaal-economische omstandigheden* van migranten en hun gezinnen. Hoe staan zij er financieel voor? Financiële problemen kunnen het gezinssysteem onder druk zetten en een bedreiging vormen voor de ontwikkeling van kinderen (Blair en Raver 2012; Yoshikawa et al. 2012). Ook kijken we naar de woonsituatie en de buurt waar migranten en hun gezinnen wonen en hoe zij deze leefomgeving ervaren.

Voordat we in dit hoofdstuk ingaan op de leefsituatie van niet-westerse migrantenouders in Nederland, geven we eerst een overzicht van de omvang en samenstelling van deze groep ouders. We besteden vooral aandacht aan migrantenouders met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond, maar kijken soms ook naar andere herkomstgroepen. Dit hoofdstuk bevat nieuwe gegevens, gebaseerd op de huishoudens- en bevolkingsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), aangevuld met

informatie uit eerder (recent) onderzoek. We nemen de ouders meestal als uitgangspunt, maar als de beschikbare gegevens dat niet toelaten kijken we ook naar niet-westerse huishoudens met kinderen, naar de kinderen, of naar migranten in het algemeen.

2.2 Migrantenouders in Nederland

Een op de zeven ouders heeft een niet-westerse achtergrond

Nederland telt ongeveer 1,9 miljoen gezinnen met een jongste kind onder de 18 jaar. Dat komt neer op bijna 3,5 miljoen vaders en moeders (tabel 2.1). Bijna een kwart van deze ouders heeft een migratieachtergrond. Van deze groep migrantenouders is bijna twee derde van niet-westerse herkomst; de rest heeft een westerse achtergrond. Daarmee heeft een op de zeven ouders in Nederland een niet-westerse achtergrond. De Turks-Nederlandse ouders vormen de grootste groep, gevolgd door de Marokkaans-Nederlandse, de Surinaams-Nederlandse en de Antilliaans-Nederlandse ouders. Bijna een op de tien ouders heeft een westerse migratieachtergrond. Ruim de helft van deze ouders is afkomstig uit een land van de Europese Unie (EU-27). Een op de zeven van hen heeft een Poolse achtergrond. Sinds de uitbreiding van de Europese Unie met staten uit Midden- en Oost-Europa is het aantal migranten uit die landen fors toegenomen. Vaak komen ook de partner en/of kinderen mee naar Nederland (Vogels et al. 2014).

Ruim vier op de vijf migrantenouders zijn van de eerste generatie

Ruim vier op de vijf migrantenouders met een niet-westerse achtergrond zijn van de eerste generatie (tabel 2.1). Dit betekent dat het merendeel van de migrantenouders zelf op enig moment in hun leven naar Nederland is gemigreerd. Bijna een op de vijf is van de tweede generatie en is dus in Nederland geboren. Het aandeel ouders van de tweede generatie is dus relatief klein – met name in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap – en dat komt voor een groot deel doordat de tweede generatie nog jong is (Van den Brakel et al. 2014): gemiddeld zijn zij 20 jaar oud, velen zijn dus nog niet aan gezinsvorming toegekomen. Terwijl niet-westerse migrantenouders voornamelijk tot de eerste generatie behoren, zijn hun kinderen meestal wel in Nederland geboren (niet in tabel).

Tabel 2.1

Ouders met thuiswonende minderjarige kinderen naar herkomst en generatie, 1 januari 2014 (in absolute aantallen en in procenten)

herkomst	totaal x 1000	eerste generatie x 1000	tweede generatie x 1000	aandeel eerste generatie (in procenten)
niet-westerse migrantenouders totaal	498,8	408,4	90,4	81,9
van wie				
Turks	119,4	93,3	26,1	78,1
Marokkaans	109,8	93,3	16,5	85,0
Surinaams	81,5	55,0	26,5	67,5
Antilliaans	30,8	22,3	8,5	72,4
overig niet-westers	157,4	144,5	12,9	91,8
westerse migrantenouders totaal	309,2	141,8	167,4	45,9
van wie				
EU-27	164,4	92,2	72,2	56,1
Pools	22,7	21,3	1,4	93,8
Roemeens	3,3	3,1	0,2	93,9
Bulgaars	3,6	3,5	0,1	97,2
overig westers	144,8	49,6	95,2	34,3
autochtoon Nederlandse ouders	2654,4			
totaal	3462,4			

Bron: CBS (Bevolkingsstatistiek '14)

Een op de drie niet-westerse migranten heeft thuiswonende kinderen

Als we naar de totale bevolking (vanaf 18 jaar) in Nederland kijken, heeft ruim een kwart een gezin: dat wil zeggen een of meer kinderen (tot 18 jaar) in huis (tabel 2.2). Van de autochtone Nederlanders heeft bijna een kwart thuiswonende kinderen. Voor niet-westerse migranten ligt dit aandeel duidelijk hoger: ruim een op de drie heeft een gezin met minderjarige kinderen. De Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse migranten hebben het vaakst een gezin: ruim vier op de tien. Zij worden gevolgd door migranten met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond, van wie bijna drie op de tien een gezin hebben. Dat we onder niet-westerse migranten relatief meer ouders met thuiswonende kinderen vinden dan onder autochtone Nederlanders komt deels omdat niet-westerse migranten gemiddeld jonger zijn (Loozen et al. 2014a).

Tabel 2.2

Aandeel ouders met thuiswonende minderjarige kinderen op het totaal aantal personen van 18 jaar of ouder, uitgesplitst naar de verschillende herkomstgroepen, 1 januari 2014 (in procenten)

herkomst	totaal	eerste generatie	tweede generatie
niet-westerse migrantenouders totaal	34,3	39,0	22,1
van wie			
Turks	40,4	48,7	25,1
Marokkaans	43,7	56,3	19,2
Surinaams	29,1	30,9	26,0
Antilliaans	28,2	28,9	26,5
westerse migrantenouders totaal	22,7	21,1	24,4
autochtoon Nederlandse ouders	24,6		
totaal	25,5		

Bron: CBS (Bevolkingsstatistiek '14)

2.3 Gezinsstructuur

Grote gezinnen vormen een uitzondering, behalve bij Marokkaans-Nederlandse ouders van de eerste generatie

In de herkomstlanden van de vier grote niet-westerse migrantengroepen tellen gezinnen vaak meer kinderen dan in Nederland. De eerste generatie is vaak afkomstig van het platteland, en daar is het gemiddelde kindertal nog groter dan in de stad. Dat was zeker het geval op het moment dat de eerste generatie naar Nederland kwam, maar ook nu vinden we nog grote verschillen naar urbanisatiegraad (Garssen en Nicolaas 2008).

Hoe groot zijn de gezinnen van niet-westerse migrantenouders in Nederland?

Ruim acht op de tien ouders hebben een of twee thuiswonende kinderen (tabel 2.3).

Dat geldt voor migrantenouders van bijna alle vier de herkomstgroepen, en in dat opzicht zijn er nauwelijks verschillen met autochtoon Nederlandse ouders. Grote gezinnen van drie of meer kinderen komen niet zo vaak voor. Het plaatje ziet er anders uit voor Marokkaans-Nederlandse ouders van de eerste generatie. Zij hebben gemiddeld meer minderjarige kinderen thuis wonen. Grote gezinnen zijn daar dan ook geen uitzondering: bijna vier op de tien ouders hebben drie of meer thuiswonende kinderen.

Tabel 2.3

Ouders met thuiswonende (minderjarige) kinderen naar herkomst, generatie en aantal kinderen, 1 januari 2014 (in procenten)

herkomst	1	2	3	4	5+	gemiddeld aantal ^a
Turks, 1e generatie	39,9	41,1	15,0	3,3	0,8	1,84
Turks, 2e generatie	41,3	44,9	11,3	2,1	0,5	1,76
Marokkaans, 1e generatie	27,2	33,7	24,2	11,3	3,6	2,32
Marokkaans, 2e generatie	42,9	39,1	13,3	3,7	0,9	1,81
Surinaams, 1e generatie	46,5	39,6	10,5	2,5	0,9	1,72
Surinaams, 2e generatie	47,2	40,7	9,5	1,9	0,7	1,69
Antilliaans, 1e generatie	45,4	37,5	11,4	4,0	1,7	1,80
Antilliaans, 2e generatie	44,7	43,5	8,9	2,2	0,7	1,71
autochtoon Nederlands	38,0	44,8	13,7	2,7	0,8	1,84

a Voor de berekening van het gemiddelde is de categorie 5+ op 5,5 gezet.

Bron: CBS (Bevolkingsstatistiek '14)

Marokkaans-Nederlandse ouders van de tweede generatie hebben duidelijk minder kinderen dan die van de eerste generatie; de tweede generatie lijkt in dat opzicht meer op autochtoon Nederlandse ouders en op ouders uit de andere herkomstgroepen. Bij alle herkomstgroepen zien we dat de tweede generatie minder kinderen heeft dan de eerste generatie. De lezer dient in het achterhoofd te houden dat de tweede generatie nog relatief jong is, zeker in de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Veel vrouwen in deze groepen bevinden zich nog in de vruchtbare leeftijd; het aantal kinderen dat de tweede generatie krijgt kan dus de komende jaren nog stijgen.

Waar autochtoon Nederlandse vrouwen de afgelopen twee decennia wat meer kinderen zijn gaan krijgen, is het kindertal van vrouwen met een niet-westerse achtergrond juist teruggelopen, en dat geldt met name voor vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (Boschman 2012; Loozen et al. 2012). Daarmee is het verschil in kindertal tussen autochtoon Nederlandse vrouwen en vrouwen met een niet-westerse herkomst beduidend kleiner geworden. Mogelijk is de daling van het kindertal bij deze laatste groep veroorzaakt doordat zij meer geïntegreerd zijn geraakt in de Nederlandse samenleving. Zij kunnen ook (deels) beïnvloed zijn door ontwikkelingen in hun land van oorsprong, want in dezelfde periode is het kindertal van vrouwen in de herkomstlanden ook gedaald (Boschman 2012).

De tweede generatie krijgt eerste kind op latere leeftijd dan de eerste generatie

Het totale aantal kinderen dat mensen krijgen, hangt deels af van de leeftijd waarop zij met gezinsvorming starten. Net als in veel andere westerse landen is de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen in Nederland kinderen krijgen de afgelopen decennia sterk toegenomen. Inmiddels zijn vrouwen bijna dertig jaar bij de geboorte van hun eerste kind (De Graaf en Van Gaalen 2014), en daarmee behoren Nederlandse moeders samen met Spaanse, Zweedse en Italiaanse moeders tot de oudste in de wereld (CBS 2010). In de herkomst-

landen van de verschillende niet-westerse migrantengroepen krijgen vrouwen meestal op jongere leeftijd kinderen, al stijgt ook daar de gemiddelde leeftijd (Huschek et al. 2011). In Nederland krijgen niet-westerse vrouwen van de eerste generatie op gemiddeld jongere leeftijd hun eerste kind dan autochtoon Nederlandse vrouwen. Eerstegeneratievrouwen met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond zijn ongeveer 26 jaar oud bij hun eerste kind, vrouwen met een Antilliaanse achtergrond zijn gemiddeld een jaar jonger (Van den Brakel et al. 2014). Niet-westerse vrouwen van de tweede generatie worden op latere leeftijd moeder dan die van de eerste generatie. Zij zijn gemiddeld ongeveer 29 jaar oud (Van den Brakel et al. 2014).

Net als autochtoon Nederlandse vrouwen zijn ook de niet-westerse migrantenvrouwen het krijgen van kinderen in de afgelopen decennia gaan uitstellen (Van den Brakel et al. 2014; Loozen et al. 2012). Waar de eerste generatie op dit moment nog duidelijk jonger is dan autochtoon Nederlandse vrouwen bij het eerste kind, krijgt de tweede generatie het eerste kind op bijna dezelfde leeftijd als autochtone vrouwen. In dat opzicht lijkt de tweede generatie inmiddels meer op autochtone vrouwen dan op de eerste generatie.

De tweede generatie heeft jonge kinderen

Als we naar de leeftijd van de kinderen kijken, zien we duidelijke verschillen tussen de eerste en de tweede generatie (tabel 2.4). Waar de eerste generatie relatief weinig jonge kinderen heeft – hoogstens een op de zes kinderen is jonger dan 4 jaar – heeft de tweede generatie juist relatief veel jonge kinderen: een kwart tot ruim een derde van de kinderen van de tweede generatie is jonger dan 4. En waar de eerste generatie relatief veel oudere kinderen heeft – ongeveer vier op de tien kinderen zijn 12 jaar of ouder – heeft de tweede generatie relatief weinig oudere kinderen: hoogstens een kwart van de kinderen zijn bij hen ouder dan 12. De generatieverschillen zijn het grootst voor de ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond, en het kleinst voor de ouders van Surinaamse of Antilliaanse komaf.

De leeftijdsverdeling van de kinderen van de eerste generatie ouders lijkt meer op die van de autochtoon Nederlandse ouders dan de leeftijdsverdeling bij de tweede generatie, en dat heeft natuurlijk vooral te maken met de leeftijd van de ouders zelf. Gemiddeld zijn ouders van de eerste generatie begin veertig, ongeveer even oud als de autochtone ouders (niet in tabel). Ouders van de tweede generatie zijn gemiddeld begin dertig. Zij maken dus vaak deel uit van jonge gezinnen, en daar moet bij de interpretatie van de bevindingen in dit rapport rekening mee worden gehouden.

Tabel 2.4

Leeftijd van thuiswonende kinderen (0-17 jaar) naar herkomst en generatie van de ouder, 1 januari 2014 (in procenten)^a

herkomst ouder	leeftijd van de kinderen (% van het totaal)		
	0-3 jaar	4-11 jaar	12-17 jaar
Turks, 1e generatie	12,6	43,5	43,9
Turks, 2e generatie	30,2	53,4	16,4
Marokkaans, 1e generatie	14,9	49,5	35,6
Marokkaans, 2e generatie	37,6	52,4	10,0
Surinaams, 1e generatie	11,7	43,6	44,7
Surinaams, 2e generatie	28,6	52,3	19,2
Antilliaans, 1e generatie	16,5	46,5	37,0
Antilliaans, 2e generatie	26,9	51,4	21,7
autochtoon Nederlands	15,9	46,5	37,6

a Bij paren is de moeder bepalend voor de herkomstgroepering.

Bron: CBS (Bevolkingsstatistiek '14)

Alleenstaand ouderschap komt voor bij ongeveer een op de drie Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse ouders

Uit onderzoek komt naar voren dat jeugdigen die opgroeien in een eenoudergezin vaker last hebben van fysieke en psychische klachten en dat zij het minder goed doen op school dan leeftijdgenoten die door twee ouders worden opgevoed (De Looze et al. 2014). Dat kan met verschillende zaken te maken hebben. Zo gaan aan het ontstaan van een eenoudergezin vaak spanningen en conflicten tussen beide ouders vooraf. Bovendien kan een alleenstaande ouder zorg voor kinderen en werk niet delen met een partner, wat een grotere taakbelasting met zich meebrengt. Ten slotte moeten de meeste alleenstaande ouders van één inkomen rondkomen, en vaak is dat een laag inkomen (SCP/CBS 2014): zij hebben het dus niet breed, wat tot stress kan leiden in het gezin.

Eenoudergezinnen komen onder niet-westerse migrantenouders vaker voor dan onder autochtone ouders (tabel 2.5). Maar binnen de groep niet-westerse ouders vinden we grote verschillen. Waar ongeveer een op de zeven Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse ouders een alleenstaande ouder is, geldt dat voor ongeveer een op de drie ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Verschillen tussen de eerste en tweede generatie zijn niet zo groot, behalve voor ouders met een Antilliaanse achtergrond: bijna vijf op de tien ouders van de eerste generatie zijn alleenstaand, tegenover bijna drie op de tien ouders van de tweede generatie. De meeste alleenstaande ouders zijn vrouwen; na een scheiding gaan de kinderen vaak bij de moeder wonen.

Tabel 2.5

Ouders met thuiswonende kinderen naar herkomst, generatie en gezinssituatie, 1 januari 2014 (in absolute aantallen en in procenten)

herkomst	totaal (x 1000)	van wie (%)	
		alleenstaand	samenwonend
Turks, 1e generatie	93,3	14,4	85,6
Turks, 2e generatie	26,1	14,5	85,5
Marokkaans, 1e generatie	93,3	13,9	86,1
Marokkaans, 2e generatie	16,5	20,1	79,9
Surinaams, 1e generatie	55,0	34,8	65,2
Surinaams, 2e generatie	26,5	34,7	65,3
Antilliaans, 1e generatie	22,3	44,6	55,4
Antilliaans, 2e generatie	8,5	28,5	71,5
autochtoon Nederlands	2654,4	11,5	88,5

Bron: cbs (Bevolkingsstatistiek '14)

Dat alleenstaand ouderschap bij migranten vaker voorkomt, kan wijzen op incomplete migratie: niet alle leden van het gezin verblijven (al) in Nederland, of een van de ouders is – al dan niet tijdelijk – teruggekeerd naar het land van herkomst (De Valk 2010).

Onder Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse gezinnen is het aandeel eenoudergezinnen van oudsher hoog. Bij deze groepen is er sprake van een culturele component. In een aantal Zuid-Amerikaanse en Caribische landen is het namelijk vrij gebruikelijk dat de moeder haar kind(eren) alleen opvoedt. Vaders zijn in deze families vaak afwezig en hebben geen of een marginale rol in de opvoeding van de kinderen¹ (vgl. Distelbrink 2000). Hier wordt ook wel naar gerefereerd als het Caribisch familiesysteem (Distelbrink 2000). Ook in een aantal Afrikaanse landen is het eenouderschap van de moeder gebruikelijk. Dat de eerste generatie Antilliaans-Nederlandse ouders vaker alleenstaand is dan de tweede generatie, kan erop wijzen dat de eerste generatie meer de culturele patronen van relatievorming van het herkomstland voortzet dan het geval is bij de tweede generatie. Bij de autochtone Nederlanders neemt het aandeel alleenstaande ouders in rap tempo toe. Van alle autochtoon Nederlandse gezinnen was in 2004 ruim een op de zeven een eenoudergezin, in 2014 was dit aandeel gestegen tot bijna een op de vijf (zie tabel D2.1 in bijlage D, te vinden op www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Bij de niet-westerse migranten zien we een gemengd beeld. Terwijl het aandeel eenoudergezinnen onder de Turks- en Marokkaans-Nederlandse gezinnen wat gestegen is, is er juist sprake van een lichte daling onder de Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders (zie tabel D2.1 in bijlage D).

Er zijn weinig ongehuwd samenwonenden onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse ouders

Een paar met kinderen kan een gehuwd of een niet-gehuwd stel zijn. Huwelijken zijn vaak stabielere relaties tussen mensen die ongehuwd samenwonen (De Graaf 2011). In Nederland is het huwelijk nog steeds de meest voorkomende leefvorm waarbinnen

gezinnen ontstaan, maar vaak is ongehuwd samenwonen de eerste stap op weg naar gezinsvorming. Het komt steeds vaker voor dat stellen pas gaan trouwen na de geboorte van hun eerste kind (Loozen et al. 2014b). Soms zien ouders helemaal van het huwelijk af. Inmiddels komt het bij vier op de tien kinderen voor dat ouders niet getrouwd zijn bij hun geboorte (Loozen et al. 2014b).

Van alle autochtoon Nederlandse paren met kinderen is ongeveer een vijfde niet gehuwd (zie tabel D2.2 in bijlage D); en iets minder dan de helft van de kinderen wordt geboren terwijl ouders niet getrouwd zijn (Loozen et al. 2014b). Het beeld bij de Turks- en Marokkaans-Nederlandse groep is heel anders. Bij de Turks- en Marokkaans-Nederlandse paren met kinderen is het aandeel ongehuwd samenwonenden zeer klein, met slechts 8% respectievelijk 7% (zie tabel D2.2 in bijlage D). En vier op de vijf kinderen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond worden bij een gehuwd stel geboren (Loozen et al. 2014b).

Ongehuwd samenwonen is ongebruikelijk in Turkse en Marokkaanse kringen, ook onder de tweede generatie (Kleinepier en De Valk 2014). Het huwelijk neemt bij deze groepen (nog steeds) een belangrijke plaats in. Traditioneel gezien is het huwelijk niet zozeer een individuele aangelegenheid maar gaat het om de eer van de familie. Met het oog op die familie-eer wordt het als wenselijk gezien dat vrouwen op jonge leeftijd trouwen, zonder voorafgaande periode van ongehuwd samenwonen; en dat kinderen binnen het huwelijk worden geboren (Lucassen en Laarman 2009).

Terwijl ongehuwd samenwonen bij de Turks- en Marokkaans-Nederlandse paren met kinderen niet vaak voorkomt, is dat juist heel gebruikelijk bij Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders. Zij zijn over het algemeen weinig 'trouwlustig'. Van alle Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse ouderparen is ruim een derde niet getrouwd (zie tabel D2.2 in de bijlage). En 'slechts' een derde van de kinderen met een Surinaamse achtergrond en een kwart van de kinderen met een Antilliaanse achtergrond wordt geboren bij een getrouwd stel (Loozen et al. 2014b). Dat laatste heeft er ook mee te maken dat het alleenstaand moederschap in deze groepen veel voorkomt (zie de subparagraaf hiervoor).

Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse ouders met een autochtoon Nederlandse partner zijn in de minderheid

Gemengde relaties tussen migranten en autochtonen worden vaak als graadmeter voor integratie gezien (Gordon 1964; Kalmijn et al. 2005). Zij kunnen een signaal zijn dat de grenzen tussen de groepen aan het verdwijnen zijn. Daarnaast kan ook de integratie van migrantenkinderen gemakkelijker zijn wanneer zij opgroeien in een gezin met ten minste één autochtone ouder. Kinderen uit een dergelijk gezin zouden bijvoorbeeld makkelijker hun weg in het onderwijs kunnen vinden dan kinderen met twee migrantenouders. Aan de andere kant zijn gemengde relaties minder stabiel, en dat zou voor kinderen weer ongunstig kunnen uitpakken. Gemengde huwelijken eindigen bijvoorbeeld vaker in een scheiding (Kalmijn et al. 2005). Dat partners in dergelijke relaties vaker uit elkaar gaan, komt mogelijk doordat zij vaker verschillen in hun opvattingen, normen en waarden vergeleken met partners in niet-gemengde relaties (Smith et al. 2012).

Als we naar de samenstelling van niet-westerse migrantengezinnen kijken, zien we dat gemengde relaties tussen migranten en autochtone Nederlanders duidelijk in de minderheid zijn (tabel 2.6). Ruim een kwart van de niet-westerse migranten met een gezin heeft een autochtone partner, maar de verschillen tussen de herkomstgroepen zijn groot. Een gemengde relatie komt juist vaak voor bij de Surinaamse en Antilliaanse herkomstgroepen: namelijk in vier op de tien Surinaams-Nederlandse gezinnen en in zes op de tien Antilliaans-Nederlandse gezinnen. In gezinnen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond komt dit juist het minst vaak voor: minder dan 10%. In gezinnen met een andere niet-westerse achtergrond is er in ruim een op de drie gevallen een autochtoon Nederlandse partner in huis. In gezinnen met een westerse achtergrond is een autochtoon Nederlandse partner veel gebruikelijker: in ruim drie van de vier gezinnen is dat namelijk het geval.

Tabel 2.6

Paren met thuiswonende kinderen naar herkomst en herkomst partner, 1 januari 2014 (in absolute aantallen en in procenten)

herkomst	totaal gehuwd en ongehuwd x 1000	van wie met autochtoon Nederlandse partner (%)
totaal niet-westers	283,2	27,6
van wie		
Turks	65,6	8,5
Marokkaans	51,9	9,5
Surinaams	45,2	42,6
Antilliaans	16,3	61,7
overig niet-westers	98,2	38,2
totaal westers	292,6	76,4

Bron: CBS (StatLine'14)

Al met al vormen ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond die een autochtoon Nederlandse partner hebben de uitzondering. Bijna een op de tien Turkse en Marokkaanse Nederlanders trouwt met een autochtone partner, en er zijn wat dat betreft nauwelijks verschillen tussen de eerste en de tweede generatie (Van den Brakel et al. 2014; Loozen et al. 2014a). Turkse en Marokkaanse Nederlanders kiezen vaak een partner uit de eigen groep: zo'n vier op de vijf doen dat (Loozen et al. 2012; De Valk en Díez Medrano 2014; Wobma en Van Huis 2011). Zij kiezen meestal wel voor een partner die in Nederland is opgegroeid. Een minderheid – een op de zeven – laat tegenwoordig een partner uit het herkomstland speciaal naar Nederland overkomen (Sterckx et al. 2014). Dat aandeel was aan het begin van de eeuw nog duidelijk groter: toen koos ongeveer de helft van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders voor een zogeheten migratiehuwelijk.

Tienermoederschap komt vaak voor bij meisjes met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond

De omstandigheden waarin tienermoeders zich bevinden zijn minder gunstig dan die van vrouwen die op latere leeftijd hun eerste kind hebben gekregen: zij hebben namelijk minder lang kunnen doorleren, hebben vaker geen werk en geen partner, en moeten vaker rondkomen van een laag inkomen (Whitley en Kirmayer 2008). Tienermoeders hebben ook meer psychosociale klachten; zo zijn zij vaker depressief (Schmidt et al. 2006). En kinderen van tienermoeders hebben een verhoogd risico op emotionele en gedragsproblemen: vergeleken met hun leeftijdgenoten spijbelen en vechten deze kinderen meer, en ook de kans dat zij voortijdig de school verlaten is groter (Jaffee et al. 2001; Schrijvers en Schoemaker 2008).

Tienerouderschappen komen in Nederland relatief weinig voor (Garssen en Harmsen 2013). Iets meer dan 1% van alle levendgeborenen wordt geboren bij een moeder die nog geen 20 jaar oud is (Picavet en Van der Vlucht 2014). Bijna 5 op de 1000 meisjes van 15 tot en met 19 jaar krijgen een kind (Garssen en Harmsen 2013). Bij niet-westerse vrouwen komen tienergeboorten vaker voor dan bij autochtoon Nederlandse vrouwen, namelijk ongeveer tweeënhalf keer zo vaak (Verweij en Beets 2013).

De verschillen tussen de herkomstgroepen zijn echter groot. Tienermoederschap komt vaak voor bij meisjes met een Surinaamse of een Antilliaanse achtergrond, met name bij de eerste generatie: 15 van de 1000 Surinaamse-Nederlandse en 28 van de 1000 Antilliaans-Nederlandse meisjes zijn tienermoeder (Van der Linden en Garssen 2012). De geboortecijfers bij Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse tienermeisjes zijn een stuk lager, namelijk respectievelijk 3 en 4 op de 1000 tienermeisjes (Van der Linden en Garssen 2012), en de verschillen met autochtoon Nederlandse meisjes zijn miniem. Onder alle herkomstgroepen zijn de geboortecijfers van tienermeisjes de afgelopen decennia aanzienlijk gedaald (Loozen et al. 2014a). De sterke daling bij Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse vrouwen heeft te maken met de gestegen huwelijksleeftijd in deze groepen (Garssen 2010).

2.4 Sociaal-economische omstandigheden

Niet-westerse kinderen groeien drie-en-een-half keer zo vaak op in armoede

Armoede is een bedreiging voor de ontwikkeling van kinderen. Niet alleen de materiële omstandigheden van arme kinderen zijn slechter, ook lopen zij een groter risico sociaal uitgesloten te raken (Roest et al. 2010): zij spelen minder vaak bij klasgenootjes en zijn minder vaak lid van een vereniging. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de cognitieve, sociaal-emotionele en fysieke ontwikkeling van deze kinderen achterblijft (Yoshikawa et al. 2012). Dit komt deels doordat de ouders minder financiële ruimte hebben om te zorgen voor goede voorzieningen. Maar ook kan armoede – zeker wanneer deze van langdurige aard is – tot spanningen bij ouders leiden, en dat kan zijn weerslag hebben op het welzijn van de kinderen (Blair en Raver 2012; Dashiff et al. 2009).

Vergeleken met autochtoon Nederlandse kinderen groeien kinderen met een niet-westerse achtergrond ongeveer drie-en-een-half keer zo vaak op in een arm gezin (SCP/CBS 2014). Het risico op armoede is vooral groot bij de kinderen van Marokkaanse herkomst: ongeveer een derde van hen leeft in armoede. Dat geldt ook voor ruim een kwart van de kinderen met een Turkse achtergrond. Voor Antilliaanse en Surinaamse kinderen liggen de percentages lager (respectievelijk 23% en 15%), maar nog steeds hoger dan voor autochtoon Nederlandse kinderen (8%). Kinderen van de tweede generatie (van zowel westerse als niet-westerse herkomst) leven minder vaak in armoede dan eerstegeneratiekinderen (SCP/CBS 2014). De laatste jaren is het armoederisico bij migrantenkinderen sterker gestegen dan bij autochtoon Nederlandse kinderen; zij lijken harder getroffen te zijn door de crisis (Huijnk et al. 2014).

Het grote aandeel kinderen dat in armoede opgroeit, weerspiegelt de achterstandspositie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt (Huijnk et al. 2014). Vergeleken met autochtone Nederlanders zijn migranten lager opgeleid, hebben zij minder vaak betaald werk, leven zij vaker van een bijstandsuitkering en werken zij vaker in banen van een laag niveau. De aansluiting tussen opleiding en werk verloopt moeizaam. Terwijl 7% van de autochtone Nederlanders in 2013 werkloos was, gold dat voor maar liefst 19% van de niet-westerse migranten (Van den Brakel et al. 2014). Sinds de economische crisis is de werkloosheid onder niet-westerse migranten snel opgelopen.

Van de vier grootste niet-westerse herkomstgroepen gaat het met de Surinaamse groep verhoudingsgewijs het minst slecht (Huijnk en Dagevos 2012). Dat komt vooral doordat veel Surinaams-Nederlandse vrouwen betaald werk hebben. Van de vier grote herkomstgroepen is de arbeidsmarkt- en inkomenspositie van migranten met een Marokkaanse achtergrond het minst gunstig: de werkloosheid onder hen is het hoogst en zij zijn vaker aangewezen op een bijstandsuitkering (Van den Brakel et al. 2014; Huijnk et al. 2014). Het inkomen van de tweede generatie is in bijna alle herkomstgroepen wat hoger dan dat van de eerste generatie, maar nog steeds beduidend lager dan dat van autochtone Nederlanders (Van den Brakel et al. 2014).

Met name de eerste generatie migranten is laag opgeleid

Niet-westerse migranten zijn aanzienlijk lager opgeleid dan autochtone Nederlanders. Terwijl van de autochtone bevolking 7% ten hoogste basisonderwijs heeft gevolgd, geldt dat voor 15% van de Nederlanders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond, en voor maar liefst 35% en 40% van respectievelijk de Turkse en Marokkaanse Nederlanders (Gijsberts en Iedema 2012). De laaggeschoolden in deze laatste twee groepen zijn vooral mensen van de eerste generatie die na hun schoolleeftijd naar Nederland zijn gekomen. Geleidelijk aan wordt de achterstand kleiner: het opleidingsniveau van niet-westerse migranten stijgt sneller dan dat van autochtone Nederlanders, en dat komt vooral op het conto van de tweede generatie (Van den Brakel et al. 2014). Inmiddels hebben bijna drie op de tien migranten van de werkzame tweede generatie werk op hoger niveau (Huijnk et al. 2014). Tegelijkertijd blijven de achterstanden groot en de verwachting is dat deze niet op korte termijn ingelopen zullen zijn (Gijsberts en Iedema 2012). Bovendien vormt de

aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt een probleem: migrantenjongeren (van de tweede generatie) zijn vaker werkloos dan hun autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten, ook bij gelijke kwalificaties (Huijnk et al. 2014).

Niet-westerse moeders werken minder vaak buitenshuis dan autochtoon Nederlandse moeders

Was het vroeger in Nederland vanzelfsprekend dat vrouwen stopten met werken als er kinderen kwamen, sinds de jaren zeventig en tachtig is dat niet meer zo. Verreweg de meeste autochtoon Nederlandse vrouwen met kinderen blijven aan het werk, zij het vaak in deeltijd (Merens en Van den Brakel 2014). Een op de tien stopt volledig met werken nadat zij haar eerste kind heeft gekregen (Van der Vliet et al. 2014). Na het tweede en derde kind neemt de arbeidsparticipatie verder af. Maar nog altijd heeft twee derde van de vrouwen met drie kinderen betaald werk.

Vergeleken met autochtoon Nederlandse vrouwen is voor niet-westerse vrouwen de komst van het eerste kind vaker een reden om te stoppen met werken. Bijna drie op de tien Turks- en Marokkaans-Nederlandse vrouwen doen dat, en ruim twee op de tien vrouwen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond (Van der Vliet et al. 2014). Na het derde kind heeft nog slechts ongeveer een op de drie vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond een betaalde baan. Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse vrouwen blijven dan beduidend vaker werken: ruim vijf respectievelijk vier op de tien behouden hun baan.

Een meerderheid van de niet-westerse vrouwen blijft dus wel aan het werk na het eerste kind, en dit aandeel is de afgelopen jaren gestegen, met name onder Turks- en Marokkaanse-Nederlandse vrouwen (Van der Vliet et al. 2014). Bovendien zijn er verschillen zichtbaar tussen de eerste en de tweede generatie. Bij de Turkse en Antilliaanse herkomstgroepen blijven vrouwen van de tweede generatie vaker aan het werk dan vrouwen van de eerste generatie. Ook komt het bij de tweede generatie vaker voor dat vrouwen die gestopt zijn met werken na verloop van tijd weer aan het werk gaan. Mogelijk heeft dit ermee te maken dat de tweede generatie vrouwen meer moderne opvattingen heeft over de rol van de vrouw dan de eerste generatie vrouwen (Keuzenkamp en Merens 2006).

Migranten zijn negatiever over de buurt waarin zij wonen

De omgeving waarin ouders wonen kan een belangrijke rol vervullen bij de opvoeding. Als de buurt als veilig wordt ervaren en het gebruikelijk is dat mensen elkaar helpen, kunnen ouders zich gesteund voelen. Als de buurt als onveilig wordt ervaren, kan dat juist een extra bron van stress vormen voor ouders. Ook op een meer directe manier kan de buurt invloed hebben op de ontwikkeling van kinderen. In buurten waarin men elkaar kent en het gebruikelijk is dat men elkaar aanspreekt op elkaars gedrag kunnen kinderen en jongeren ook door buurtbewoners gecorrigeerd worden indien dat nodig is (RMO/RVZ 2009). Als er veel sociale samenhang is, kan dat kinderen het gevoel geven dat zij deel uitmaken van de maatschappij (Hirschi 1969).

Niet-westerse migranten zijn minder tevreden over hun woonsituatie en over de omgeving waarin zij wonen dan autochtone Nederlanders (Van den Brakel et al. 2014; Kullberg 2012). Terwijl het relatief weinig voorkomt dat autochtone kinderen op een flat opgroeien, is dat heel anders voor migranten: vooral Marokkaans-Nederlandse gezinnen wonen vaak in een flat (Kullberg 2012). Dat niet-westerse groepen, en met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders, ten opzichte van autochtone Nederlanders over een mindere kwaliteit van woning beschikken, komt vooral doordat hun inkomen lager is. Het heeft er ook mee te maken dat de meeste migranten in het westen van Nederland wonen, in sterk verstedelijkte gebieden (Te Riele et al. 2012). Als gevolg van de hoge woondichtheid daar zijn woningen vaak kleiner.

Vergeleken met autochtone Nederlanders zijn migranten duidelijk negatiever over de sociale samenhang in de buurt waarin zij wonen (Van den Brakel et al. 2014): ongeveer een derde vindt dat mensen in de buurt elkaar nauwelijks kennen en slechts de helft voelt zich thuis in de buurt. Dat er in etnisch diverse buurten minder sociale cohesie wordt ervaren dan in andere buurten, komt voor een groot deel doordat er meer mensen wonen die zich in een achterstandspositie bevinden (Gijsberts et al. 2008). Daarnaast heeft etnische diversiteit in een buurt een ongunstig effect op het onderlinge contact. Mogelijk komt dit doordat mensen zich in etnisch diverse buurten meer bedreigd voelen en zich terugtrekken in de eigen groep, of doordat zij elkaars taal niet verstaan.

De lagere woonkwaliteit verklaart ook deels waarom migranten vaker verhuizen dan autochtone Nederlanders (Kullberg en Nicolaas 2009). Ook de verhuismobiliteit onder migrantenkinderen is groter dan onder autochtone kinderen (De Valk et al. 2009), en dat geldt niet alleen voor de kinderen die op jonge leeftijd naar Nederland zijn gekomen (eerste generatie) en nog maar kort hier verblijven. Ook tweedegeneratiekinderen – kinderen die dus in Nederland zijn geboren – verhuizen vaak, en dat geldt met name voor kinderen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Mogelijk migreren zij vooral vanuit de stad naar het omringende platteland. Deze zogeheten suburbanisatie kwam in het afgelopen decennium vaak voor onder Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders (Musterd en Van Gent 2012).

2.5 Conclusies

Er is een grote diversiteit in gezinsleven

Verreweg de meeste migrantenouders hebben een of twee thuiswonende kinderen. Dat geldt voor alle herkomstgroepen. Marokkaans-Nederlandse ouders van de eerste generatie hebben wel vaker dan andere migrantenouders drie of meer kinderen. Verder is er grote diversiteit tussen de herkomstgroepen in de manier waarop het gezinsleven vorm krijgt. Waar alleenstaand ouderschap bij ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond niet veel vaker voorkomt dan bij autochtone Nederlanders, geldt dat niet voor ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond: ongeveer een op de drie van hen heeft geen partner. En terwijl ongehuwd samenwonen bij Turks- en Marokkaans-Nederlandse paren met kinderen niet gebruikelijk is, komt dat juist vaak voor bij de

Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse gemeenschap. Een ander belangrijk verschil is dat er in Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse gezinnen relatief vaak een Nederlandse partner is en in gezinnen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond juist vrij zelden.

Voor veel gezinnen zijn de omstandigheden ongunstig

Vergeleken met de situatie van autochtoon Nederlandse ouders zijn de omstandigheden waarin migrantenouders en hun kinderen leven beduidend ongunstiger. Armoede komt ongeveer drie-en-een-half keer zo vaak voor bij kinderen van niet-westerse komaf dan bij autochtone kinderen. Met name kinderen met een Marokkaanse of Turkse achtergrond zijn getroffen: maar liefst een derde respectievelijk een kwart van hen groeit in armoedige omstandigheden op. Het aantal niet-westerse kinderen dat in armoede leeft, is de afgelopen jaren als gevolg van de crisis fors gestegen.

Migrantengezinnen wonen vaker in kleinere woningen dan autochtoon Nederlandse gezinnen; kinderen die in een flat opgroeien, vormen zeker geen uitzondering. Veel migranten zijn kritisch over de sociale samenhang in de buurt waar zij wonen. De relatief ongunstige sociaal-economische omstandigheden van veel migrantengezinnen weerspiegelen de achterstandspositie van niet-westerse migranten in opleiding en werk.

Vergeleken met autochtoon Nederlandse ouders zijn niet-westerse ouders vaker alleenstaand: dat geldt voor ongeveer een op de zeven ouders van Turkse of Marokkaanse komaf, en voor een op de drie ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Alleenstaande ouders moeten niet alleen vaker rondkomen van een klein inkomen dan ouders met een partner. Ook het feit dat zij de zorg en de opvoeding van hun kinderen niet kunnen delen met een partner, brengt een grotere taakbelasting met zich mee.

De tweede generatie neemt een tussenpositie in

De tweede generatie ouders is relatief jong en heeft vaak jonge kinderen. Zij neemt op veel gebieden een tussenpositie in. Qua gezinsvorming lijkt de tweede generatie meer op autochtone Nederlanders dan de eerste generatie, en in sommige opzichten verschilt zij nauwelijks van autochtone Nederlanders. Zo zijn niet-westerse vrouwen van de tweede generatie gemiddeld niet veel jonger dan autochtone vrouwen bij hun eerste kind, en zijn ook verschillen in het kindertal klein. Daar dient bij aangetekend te worden dat de tweede generatie nog relatief jong is, zeker in de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse gemeenschap. Een groot deel van hen is recent pas volwassen geworden. Veel vrouwen van de tweede generatie bevinden zich dus nog in de zogeheten vruchtbare leeftijd, en daarom kan het aantal kinderen dat de tweede generatie krijgt de komende jaren nog stijgen.

De tweede generatie migranten is beduidend hoger opgeleid dan de eerste generatie, al blijft de achterstand ten opzichte van de autochtone Nederlanders nog groot. Of het stijgende opleidingsniveau onder migranten op korte termijn positief uitwerkt op de financiële omstandigheden waarin de huidige of toekomstige gezinnen verkeren, is zeer de vraag: de aansluiting tussen opleiding en werk verloopt moeizaam.

Noot

- 1 Dit wordt in verband gebracht met het slavernijverleden, waarin vaders en moeders gescheiden van elkaar werkten.

3 De opvoedingspraktijk: doelen, beleving en strategieën van ouders

Freek Bucx (scp), Angela van den Broek (scp)¹, Ellen Kleijnen (scp)¹, Hicham Abbassi (scp)², Mariëtte de Haan (Universiteit Utrecht)

3.1 Opvoeden na migratie, in een nieuwe omgeving

Bij hun komst naar Nederland worden niet-westerse migrantenouders met een andere opvoedcultuur geconfronteerd, met andere waarden, gewoontes en tradities dan zij in het land van herkomst gewend waren. De meeste niet-westerse migranten in Nederland zijn afkomstig uit samenlevingen met een meer ruraal karakter, waarin collectivistische waarden centraal staan: het belang van de gemeenschap staat voorop. Ouders zijn afhankelijk van hun kinderen voor hun oudedagsvoorziening en hiërarchische verhoudingen zijn functioneel voor het economisch voortbestaan (Levine 2003). Er is sprake van een relatief groot machtsverschil tussen ouder en kind, en de autonomie van kinderen wordt ingeperkt. In een dergelijke sociale setting hebben *autoritaire opvoedingsstijlen* de overhand: regels worden opgelegd en gehoorzaamheid is vanzelfsprekend (Distelbrink et al. 2009; Ispa et al. 2004; Yaman et al. 2010).

Deze stijl van opvoeden was vroeger in Nederland ook gemeengoed, maar dat is veranderd vanaf de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw (Bucx en De Roos 2011; Rispens et al. 1996; De Swaan 1982). Het machtsverschil tussen ouders en kinderen is inmiddels veel kleiner. In de opvoeding is er veel aandacht voor emotionele ondersteuning en voor de autonomie van het kind. De betekenis van regels wordt aan kinderen uitgelegd. Deze vorm van controle wordt in combinatie met het geven van veel steun ook wel de *autoritatieve opvoedingsstijl* genoemd (Baumrind 1989). Hij wordt als functioneel gezien in westerse samenlevingen, waarin individualistische waarden centraal staan en er van mensen verwacht wordt dat zij zelf richting en sturing kunnen geven aan hun leven (Kağıtçıbaşı 2005).

Een ander verschil is dat in Nederland – net als in andere westerse landen – het opvoedproces in de loop van de twintigste eeuw een meer *intentioneel* karakter heeft gekregen (Eldering 2006). Ouders zijn zich meer bewust geworden van hun opvoedingstaak, zijn meer sturend en stimulerend naar hun kinderen toe en leggen grote nadruk op structuur. In niet-westerse samenlevingen is opvoeden meer een onbewust proces, dat plaatsvindt in de dagelijkse, vanzelfsprekende omgang met kinderen (Eldering 2006).

Niet-westerse migranten worden bij hun komst naar Nederland dus geconfronteerd met een omgeving waarin andere opvoedingsstijlen gewoon zijn. Wat betekent dit voor de doelen die zij zich stellen in de opvoeding van hun kinderen en voor de manier waarop zij hun kinderen gaan opvoeden? Houden zij vast aan de tradities uit het land van herkomst of nemen zij de opvoedingsstrategieën over die veel autochtoon Nederlandse ouders hanteren? Vaak blijkt het niet mogelijk om de ‘oude’ meegenomen praktijken in de nieuwe omgeving toe te passen en moeten ouders hun opvoeding opnieuw vormgeven.

Opvoedingspraktijken zijn immers, net als andere culturele praktijken, niet onveranderlijk, maar moeten opnieuw worden opgebouwd na migratie (Pels en De Haan 2007). De nieuwe situatie, waarin migrantenouders met nieuwe culturele praktijken worden geconfronteerd en voor nieuwe vragen staan, stelt nieuwe eisen aan hen (De Haan 2011; Pels 2000).

Migrantenouders van de tweede generatie zijn in Nederland geboren en getogen. Desondanks kunnen ook zij zich voor de vraag gesteld zien in hoeverre zij vast willen houden aan de tradities uit het land van herkomst en in welke mate zij de manier van opvoeden over willen nemen die veel autochtoon Nederlandse ouders hanteren.

In dit hoofdstuk brengen we de opvoedingspraktijk van migrantenouders in Nederland in kaart. In het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11) hebben ouders vragen beantwoord over de opvoedingsdoelen die zij zichzelf stellen, de manier waarop zij de opvoeding van hun kinderen beleven, en over de concrete strategieën die zij hanteren. Ook de kinderen komen aan het woord: op basis van gegevens afkomstig uit de studie Health Behaviour in School-aged Children (HBSC'09, '13) geven we een beeld van hoe de opvoeding door kinderen (in de leeftijd van 11 tot en met 16 jaar) wordt ervaren. Hoewel de focus ligt op de opvoeding door (de diverse groepen) migranten, zal ter vergelijking ook het opvoeden door autochtoon Nederlandse ouders aan bod komen.

Ten slotte brengen we in kaart hoe migrantenouders zichzelf positioneren ten opzichte van hun eigen ouders en autochtoon Nederlandse opvoeders: welke verschillen en overeenkomsten zien zij wanneer zij een vergelijking maken met de manier waarop zij zelf hun kinderen opvoeden? Dat doen we op basis van interviews die gehouden zijn met migrantenouders (van de eerste generatie) en met autochtoon Nederlandse ouders in het kader van het project *The School as Socializing Agent in Migrant Families* van de Universiteit Utrecht (uit 2006-2009). Meer (achtergrond)informatie over de gebruikte databronnen is te vinden in hoofdstuk 1 en in bijlage A (te vinden op www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

3.2 Opvoedingsdoelen: wat vinden migrantenouders belangrijk in de opvoeding?

Sommige ouders benadrukken in hun opvoeding het belang van goede schoolresultaten, terwijl andere ouders bijvoorbeeld meer waarde hechten aan het hebben van een eigen mening. Dergelijke *opvoedingsdoelen* kunnen worden gezien als belangrijke richtlijnen voor ouders; op basis hiervan maken ze hun keuzes of laten ze zich leiden in hun gedrag ten opzichte van hun kinderen (Deković et al. 1996). Aan de basis van deze opvoedingsdoelen liggen meer globale opvoedingsoriëntaties of -waarden die ouders hebben, zoals het belang dat zij hechten aan autonomie of zelfsturing in vergelijking met conformiteit (Bucx en De Roos 2011; Herweijer en Vogels 2004; Rispens et al. 1996).

Om na te gaan wat ouders belangrijk vinden in de opvoeding zijn vijf opvoedingsdoelen aan hen voorgelegd, en is hun gevraagd hierin een rangorde aan te brengen, van meest belangrijk tot minst belangrijk. Centraal bij deze opvoedingsdoelen staan mogelijke en beïnvloedbare eigenschappen van het kind. In tabel 3.1 geven we de gemiddelde rangorde van de doelen aan: een lage score betekent hier dat ouders het doel relatief belangrijk vinden, een hoge score betekent dat ouders dit doel minder belangrijk vinden.

Goede schoolprestaties behalen is iets wat bovenaan staat bij veel migrantenouders, met name bij de ouders met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond. Het contrast met autochtoon Nederlandse ouders is hier groot: gemiddeld zetten autochtone ouders dit doel op de vierde plek. Het grotere belang dat migrantenouders aan schoolprestaties hechten, weerspiegelt mogelijk de zorgen die zij hierover hebben.

Het hebben van een eigen mening is een voorbeeld van een doel waarin autonomie of zelfstandigheid van een kind centraal staat. Dit doel is met name belangrijk voor de Antilliaans-Nederlandse ouders in ons onderzoek: net als de autochtoon Nederlandse ouders zetten zij dit doel gemiddeld gezien op de eerste plek. Voor de Turks-Nederlandse ouders is dit het op een na belangrijkste opvoedingsdoel, de Surinaams-Nederlandse ouders zetten dit doel gemiddeld op een derde plek. Het minst populair is dit doel bij de ouders met een Marokkaanse achtergrond.

Voor veel Marokkaans-Nederlandse ouders in ons onderzoek is het belangrijk dat hun zoon of dochter een *religieus persoon* wordt: dit doel staat bij hen – naast schoolprestaties – op een gedeelde eerste plek. Bij de Turks-Nederlandse ouders staat dit op de (gedeelde) derde plek. Bij de andere groepen is dit doel duidelijk minder belangrijk. Met name Turks- en Marokkaans-Nederlandse ouders rekenen zichzelf tot een religie, en hun geloof geldt vaak deels als houvast in de opvoeding (Pels et al. 2009). Dat deze ouders grote nadruk leggen op dit opvoedingsdoel heeft mogelijk ook te maken met hun onzekerheid over de vraag of zij voldoende in staat zijn om de religieuze gebruiken en waarden aan hun kinderen over te dragen in een omgeving die grotendeels geseculariseerd is. In hoofdstuk 6 komen we hierop uitgebreider terug.

Je gedragen zoals het hoort is een voorbeeld van een conformistische oriëntatie, want de ouders willen dat het kind zich aanpast aan de eisen die de omgeving stelt. Dit opvoedingsdoel neemt een middenpositie in. Het is nog het meest belangrijk in de ogen van ouders met een Surinaamse achtergrond.

Het vijfde opvoedingsdoel dat we ouders voorlegden was *rekening houden met anderen*. Dit is een doel dat – vergeleken met de andere doelen – door de migrantenouders minder belangrijk wordt gevonden. Mogelijk komt dat vanwege een overlap met andere doelen, zoals het religieuze doel: in veel religies, waaronder het christendom, de islam en het boeddhisme, wordt naastenliefde of solidariteit met anderen als een groot goed beschouwd.

Tabel 3.1

Opvoedingsdoelen, in volgorde van belangrijkheid, naar etnische herkomst, 2011 (n = 1439)^a

	Turks (n = 331)	Marokkaans (n = 364)	Surinaams (n = 232)	Antilliaans (n = 289)	autochtoon Nederlands (n = 223)
prestaties goede schoolprestaties behalen	1 (2,3)	1/2 (2,6)	1 (2,5)	2 (2,7)	4 (3,3)
autonomie het hebben van een eigen mening	2 (2,8)	4 (3,2)	2/3 (2,8)	1 (2,5)	1 (2,1)
religie een religieus persoon zijn	3/4 (3,2)	1/2 (2,6)	5 (3,9)	5 (4,0)	5 (4,4)
conformisme je gedragen zoals het hoort	3/4 (3,2)	3 (3,0)	2/3 (2,8)	3 (2,8)	3 (2,9)
sociaal gevoel rekening houden met anderen	5 (3,6)	5 (3,7)	4 (3,1)	4 (3,1)	2 (2,3)

a Ouders konden aangeven welke opvoedingsdoelen zij belangrijk vinden door een rangorde aan te brengen in deze vijf opvoedingsdoelen: het belangrijkste doel konden zij een 1 geven, het minst belangrijke doel een 5. (De gemiddelde score staat tussen haakjes.) Ouders met ten minste één thuiswonend kind tot 18 jaar zijn geselecteerd. In aanvullende analyses is gecontroleerd voor leeftijd van een willekeurig geselecteerd thuiswonend kind; dit had geen effect op verschillen met de autochtone ouders.

Bron: SCP (SIM'11) gewogen gegevens

Migrantenouders zijn in het algemeen lager opgeleid en hebben een lager inkomen dan autochtoon Nederlandse ouders, en bij de Turkse en Marokkaanse herkomstsgroepen speelt religie vaker een rol in hun leven (zie hoofdstukken 1 en 2 en ook hoofdstuk 6). Dergelijke sociaal-structurele en culturele achtergronden hangen vaak samen met hoe mensen denken over de opvoeding (Bucx en De Roos 2011; Herweijer en Vogels 2004; Kohn 1977), en dat blijkt ook uit onze bevindingen: hogeropgeleide ouders vinden schoolprestaties bijvoorbeeld minder belangrijk dan lager opgeleide ouders, en naarmate ouders vaker een godsdienstige bijeenkomst bezoeken, vinden zij het belangrijker dat hun zoon of dochter een religieus persoon is of wordt (zie tabel D3.1 in bijlage D, te vinden op www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Ook speelt een rol of migrantenouders een autochtone partner hebben: ouders met een autochtone partner vinden het hebben van een eigen mening

belangrijker en schoolprestaties minder belangrijk dan ouders zonder partner of ouders met een partner van niet-westerse komaf. Verschillen tussen de migrantenouders en de autochtoon Nederlandse ouders worden voor een deel door deze kenmerken verklaard (zie tabel D3.1 in de bijlage).

Er zijn enkele verschillen tussen de eerste en de tweede generatie (zie tabel D3.2 in de bijlage). Vergeleken met de eerste generatie vinden migrantenouders van de tweede generatie het belangrijker dat kinderen een eigen mening hebben en vinden zij het juist minder belangrijk dat kinderen religieus zijn. De opvoedingsdoelen van de tweede generatie liggen daarmee wat dichterbij die van autochtone Nederlanders. De verschillen tussen de eerste en de tweede generatie hangen er onder andere mee samen dat de tweede generatie hoger opgeleid is (zie tabel D3.2 in de bijlage).

3.3 De beleving van de opvoeding: hoe moeilijk wordt de opvoeding door ouders ervaren?

Hoe beleven migrantenouders de opvoeding van hun kinderen? Van alle groepen ouders zijn ouders met een Surinaamse achtergrond het meest positief: drie op de tien ouders zeggen de opvoeding heel moeilijk te vinden (tabel 3.2). Daarna volgen de Antilliaans-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse ouders en de autochtoon Nederlandse ouders, van wie ongeveer vier op de tien aangeven het opvoeden heel moeilijk te vinden. Van alle groepen zeggen ouders met een Turkse achtergrond het vaakst dat zij het opvoeden heel moeilijk vinden: bijna zes op de tien Turks-Nederlandse ouders zeggen dat. De verschillen tussen de herkomstgroepen blijven bestaan wanneer we rekening houden met verschillen in sociaal-economische en demografische kenmerken (zoals opleiding, inkomen en gezinsvorm; zie tabel D3.3 in de bijlage).

Ouders met een Turkse achtergrond zijn dus duidelijk het minst positief over hoe zij de opvoeding beleven, waarbij de eerste generatie Turks-Nederlandse ouders negatiever is dan de tweede generatie: waar zes op de tien van de eerste generatie opvoeden als heel moeilijk ervaren, geldt dat voor ruim vier op de tien van de tweede generatie (zie tabel D3.4 in de bijlage). Ook in eerder onderzoek (Pels 2000) kwam naar voren dat Turks-Nederlandse moeders relatief vaak zeggen zich zorgen te maken en twijfels te hebben over de opvoeding van hun kinderen. Zij maakten zich er met name zorgen over of zij hun kinderen voldoende in het gareel konden houden en konden voorkomen dat zij beïnvloed zouden worden door (negatieve) invloeden van buitenaf. De omgeving buitenshuis werd als een bedreiging gezien: hun kinderen zouden op het verkeerde pad kunnen raken en zij zouden verleid kunnen worden om afstand te doen van belangrijke familiewaarden (Pels 2000). Met name de puberteit en de periode daarna werd door deze ouders gevreesd. Dat de tweede generatie Turks-Nederlandse ouders wat minder negatief is dan de eerste generatie van dezelfde herkomstgroep, komt voor een deel doordat de tweede generatie gemiddeld genomen jongere kinderen heeft (aanvullende analyses, niet in tabel). Hun mildere mening kan er ook op wijzen dat deze tweede generatie de (Nederlandse) omgeving

als minder onveilig ervaart, doordat zij in Nederland geboren is en opgegroeid is met Nederlandse gewoonten en gebruiken.

Tabel 3.2

Opvoedingsbeleving van ouders naar etnische herkomst, 2011 (in procenten; n = 1439)^a

	(helemaal) mee eens				autochtoon Nederlands (n = 223)
	Turks (n = 331)	Marokkaans (n = 364)	Surinaams (n = 232)	Antilliaans (n = 289)	
Ik vind opvoeden vaak heel moeilijk.	56	40	30	36	45
Mijn kind luistert slecht naar me.	15	13	12	11	9

- a Ouders met ten minste één thuiswonend kind tot 18 jaar zijn geselecteerd. Significante verschillen zijn berekend met behulp van regressieanalyses, op basis van de gemiddelde scores op de originele items per groep. In de analyses is gecorrigeerd voor het feit dat de scores niet normaal verdeeld zijn, en er is gecontroleerd voor leeftijd van het kind. Vetgedrukte percentages geven aan dat verschillen met de autochtone groep statistisch significant zijn ($p < 0,05$).

Bron: SCP (SIM'11) gewogen gegevens

Uit eerder onderzoek onder voornamelijk autochtoon Nederlandse ouders (Bucx en De Roos 2011; Zeijl en Van Egten 2008) komt naar voren dat met name alleenstaande ouders de opvoeding als zwaar ervaren. Aanvullende analyses (tabel D3.5 in de bijlage) laten zien dat dat ook voor migrantenouders geldt. Daarnaast vinden ouders de opvoeding zwaarder naarmate er in de buurt meer sprake is van sociale achterstand.

Ten slotte vroegen we ook specifiek in hoeverre ouders moeilijkheden ervaren met het gehoorzamen van hun kinderen (tabel 3.2). Ruim een op de tien migrantenouders is van mening dat hun kind slecht naar hen luistert. We vinden op dit punt geen statistisch significante verschillen tussen de (herkomst)groepen onderling noch met de autochtoon Nederlandse ouders.

3.4 Opvoedingsgedrag: welke strategieën hanteren migrantenouders?

We hebben aan ouders een aantal stellingen voorgelegd over de strategieën die zij hanteren in de opvoeding. We besteedden vooral aandacht aan de manier waarop ouders invloed (willen) uitoefenen op het gedrag en de ontwikkeling van hun kinderen. Hoe reageren ouders bijvoorbeeld op kleine en grote misstappen van hun kinderen?

Een kleine minderheid van de migrantenouders zegt vaak of altijd kinderen *fysieke straf* te geven als hij/zij iets doet wat niet mag (tabel 3.3). Verreweg de meeste ouders zeggen bij straf *uitleg te geven* waarom zij dat doen: ongeveer negen op de tien ouders. Ook eerder

onderzoek heeft laten zien dat fysiek straffen niet vanzelfsprekend is en dat er meer aandacht is voor praten en het geven van uitleg (Pels 2000; Pels en Geense 2005).

Gevraagd naar het belang van *structuur* in de opvoeding geven ongeveer vier op de vijf migrantenouders aan dat zij vaak of altijd erop letten dat hun kinderen volgens vaste regels leven. En ruim twee derde van hen zegt *consistent* te zijn in het hanteren van de regels: als zij eenmaal nee hebben gezegd blijven zij naar eigen zeggen daarbij.

Ook door middel van *toezicht* kunnen ouders invloed uitoefenen op het gedrag van hun kinderen. Door bijvoorbeeld te vragen waar de kinderen geweest zijn wanneer zij thuiskomen, hopen ouders op de hoogte te blijven van waar hun kinderen zich ophouden en met wie zij omgaan. Dergelijke controle op afstand wordt ook wel *monitoring* genoemd. Zeven tot negen op de tien ouders – afhankelijk van de herkomst – geven aan dat zij dat vaak of altijd doen. Ouders met een Surinaamse achtergrond monitoren wat minder vaak. Bij de Marokkaanse en Surinaamse Nederlanders zien we dat een dergelijke vorm van toezicht minder vaak gehanteerd wordt bij oudere kinderen dan bij jongere kinderen (zie tabel D3.6 in de bijlage); bij geen enkele groep zien we verschillen in toezicht tussen jongens en meisjes.

Qua opvoedingsstrategieën zijn er enkele verschillen met autochtoon Nederlandse ouders, maar deze zijn niet zo groot en zijn voor een deel te herleiden tot verschillen in sociaal-structurele of gezinsomstandigheden (zie tabel D3.7 in de bijlage). Zo geven migrantenouders wat minder vaak uitleg bij straf en komt een fysieke straf wat vaker voor dan bij autochtone ouders. Met uitzondering van ouders met een Surinaamse achtergrond zeggen migrantenouders vaker dan autochtone ouders aan hun kinderen bij thuiskomst te vragen waar zij geweest zijn.

Er zijn vrij weinig verschillen in aanpak tussen de eerste en tweede generatie migranten (zie tabel D3.8 in de bijlage). Voor ouders van de tweede generatie is een tik of klap minder vanzelfsprekend dan voor de eerste generatie ouders, en in dat opzicht lijkt de tweede generatie dus wat meer op autochtoon Nederlandse ouders. Ouders van de tweede generatie leggen daarnaast meer nadruk op toezicht dan de eerste generatie; dat komt voor een deel doordat de tweede generatie jongere kinderen heeft.

Tabel 3.3

Aandeel ouders dat aangeeft vaak of altijd bepaalde opvoedingsstrategieën te hanteren, naar etnische herkomst, 2011 (in procenten; n = 1439)^a

	Turks (n = 331)	Marokkaans (n = 364)	Surinaams (n = 232)	Antilliaans (n = 289)	autochtoon Nederlands (n = 223)
Fysieke straf					
Ik geef mijn kind een tik/klap als hij/zij iets doet wat niet mag.	6	9	5	10	2
Uitleg geven					
Wanneer ik mijn kind straf geef, leg ik aan hem/haar uit waarom ik dat doe.	89	88	92	91	97
Structuur					
Ik let erop dat mijn kind volgens vaste regels leeft.	79	82	82	85	82
Consistentie					
Als ik eenmaal nee heb gezegd, dan blijf ik daarbij.	70	66	71	71	75
Toezicht					
Nadat mijn kind is thuisgekomen vraag ik waar hij/zij geweest is. ^b	90	81	70	85	69

a Ouders met ten minste één thuiswonend kind tot 18 jaar zijn geselecteerd. Significante verschillen zijn berekend met behulp van logistische regressieanalyses. In de analyses is gecorrigeerd voor leeftijd van het kind. Vetgedrukte percentages geven aan dat verschillen met de autochtone groep statistisch significant zijn ($p < 0,05$).

b Deze stelling is alleen voorgelegd aan ouders van kinderen van 7 jaar of ouder ($n = 856$).

Bron: scp (sim'11) gewogen gegevens

3.5 Het perspectief van de kinderen: hoe ervaren zij hun opvoeding?

Hoe kinderen de opvoeding van en de relatie met hun ouders ervaren, kwam aan de orde in het onderzoek Health Behavior of School Aged Children (HBSC'09, '13). Kinderen in deze onderzoeksgroep waren tussen 11 en 16 jaar oud. Zij hadden een verschillende etnische achtergrond; ongeveer zes op de zeven migrantenkinderen waren van de tweede generatie. Aan hen zijn een aantal stellingen voorgelegd: over de mate waarin er toezicht wordt gehouden, de mate waarin kinderen zich gesteund voelen en de communicatie met ouders en gezinsleden. De antwoorden van kinderen op de stellingen die gaan over de ouders zijn te vinden in tabel 3.4; stellingen die gaan over het gezin in het algemeen zijn te vinden in de bijlage (tabel D3.11).

Ruim de helft van de migrantenkinderen zegt dat hun ouders veel toezicht houden (tabel 3.4). Net als bij de ouders zijn het de kinderen met een Turkse achtergrond, maar ook kinderen van Antilliaanse en overig niet-westerse herkomst die het vaakst aangeven dat dit gebeurt. Dat betekent overigens niet automatisch dat migrantenouders ook meer op de hoogte zijn van het doen en laten van hun kinderen. Volgens hun kinderen is dat namelijk niet het geval. Met uitzondering van kinderen met een Antilliaanse achtergrond geven migrantenkinderen, vergeleken met autochtoon Nederlandse kinderen, minder vaak aan dat hun ouders *veel weten* van wat zij doen (tabel 3.4). Deze verschillen blijven grotendeels bestaan als gecontroleerd wordt voor sociaal-structurele en gezinsomstandigheden (zie tabel D3.9a in de bijlage).

Meisjes en jongere kinderen ervaren meer toezicht en zeggen dat ouders meer weten van hun doen en laten vergeleken met jongens respectievelijk oudere kinderen (zie tabel D3.10 in de bijlage). Terwijl ouders zelf geen onderscheid zeggen te maken tussen jongens en meisjes, zo zagen we in paragraaf 3.4, lijkt dit dus anders te worden ervaren door de kinderen. Deze laatste bevindingen komen overeen met die uit eerder onderzoek (Keijsers et al. 2010; Pettit et al. 2001; Smetana en Daddis 2002). Dat ouders meer weten van hun dochters dan van hun zonen komt mogelijk doordat meisjes eerder dan jongens geneigd zijn spontaan iets over zichzelf te vertellen (Stattin en Kerr 2000). Mogelijk willen ouders ook meer weten van hun dochters.

Dat migrantenouders volgens hun kinderen minder weet hebben van hun bezigheden dan autochtoon Nederlandse ouders, heeft er mogelijk mee te maken dat de wereld binnen het gezin soms verschilt van de wereld daarbuiten: daardoor kan er meer afstand zijn ontstaan tussen ouders en kinderen. Daarnaast is de (machts)afstand tussen ouders en kinderen in veel niet-westerse culturen wat groter. Er is minder openheid in de communicatie tussen ouders en kinderen, waardoor kinderen minder vaak spontaan over hun bezigheden vertellen (vgl. Pels et al. 2009).

Tabel 3.4

Steun en toezicht van ouders volgens kinderen (11-16 jaar), naar herkomstgroep, 2009/2013 (in procenten)^a

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans	overig niet-westers	autochtoon Nederlands
ouders houden veel toezicht ^b	62^a	51	53	64	55	49
ouders weten veel over kinderen ^c	59	58	56	58	54	69
(heel) makkelijk praten met vader ^d	76	77	63	77	72	80
(heel) makkelijk praten met moeder ^d	91	91	84	82	84	90
ouders bieden veel steun ^e	75	76	65	66	67	70

- a Vetgedrukte percentages geven aan dat verschillen met de autochtone groep statistisch significant zijn ($p < 0,05$). Gegevens HBSC'09: Turks-Nederlandse kinderen: $n = 252$; Marokkaans-Nederlandse kinderen: $n = 269$; Surinaams-Nederlandse kinderen: $n = 191$; Antilliaans-Nederlandse kinderen: $n = 66$; overig niet-westers: $n = 355$; autochtoon Nederlands: $n = 5929$. 15% van de migrantenkinderen zijn van de eerste generatie, 85% van de tweede generatie. Gegevens HBSC'13: Turks-Nederlandse kinderen: $n = 244$; Marokkaans-Nederlandse kinderen: $n = 200$; Surinaams-Nederlandse kinderen: $n = 172$; Antilliaans-Nederlandse kinderen: $n = 98$; overig niet-westers: $n = 466$; autochtoon Nederlands: $n = 5672$. 13% van de migrantenkinderen zijn van de eerste generatie, 87% van de tweede generatie.
- b Alleen voor het voortgezet onderwijs gemeten, percentage met schaaScore actief toezicht van ouders ($1 \text{ t/m } 5$) > 4 . In hoeverre heeft het kind toestemming nodig om 's avonds weg te zijn, willen ouders weten waar het kind heen gaat, vragen ouders na waar het kind 's avonds geweest is. Gegevens afkomstig uit HBSC'13.
- c Aandeel met schaaScore kennis van ouders ($1 \text{ t/m } 3$) $> 2,75$. Hoeveel weten ouders over wie de vrienden van hun kinderen zijn, waar de kinderen hun geld aan uitgeven, waar ze na schooltijd zijn en wat ze doen in hun vrije tijd. Gegevens afkomstig uit HBSC'09.
- d Gegevens afkomstig uit HBSC'13.
- e Aandeel met schaaScore steun van ouders ($1 \text{ t/m } 5$) > 4 . In hoeverre laten ouders bewondering, liefde merken, steunen ze het kind (hoge scores duiden op veel steun). En daarnaast: in hoeverre maken ouders het kind belachelijk, behandelen ze het ruw en kan het kind niets goed doen in de ogen van de ouders (hoge scores duiden op erg lage mate van steun). Gegevens afkomstig uit HBSC'09.

Bron: Trimbos, uu en scp (HBSC'09 en '13) gewogen gegevens

Dat laatste komt ook deels in ons onderzoek naar voren. Verreweg de meeste kinderen met een migratieachtergrond zeggen dat zij *gemakkelijk kunnen praten met hun moeder/vader* als zij ergens mee zitten (tabel 3.4), maar voor kinderen met een Surinaamse, Antilliaanse of overig niet-westerse achtergrond is dat wat minder vanzelfsprekend dan voor autochtoon Nederlandse kinderen. Deze verschillen blijven grotendeels intact als rekening wordt gehouden met sociaal-structurele kenmerken en gezinsomstandigheden (zie tabel D3.9b in de bijlage). Jongeren met een overig-niet westerse of een Turkse achtergrond vinden ook minder vaak dan hun autochtone leeftijdgenoten dat er thuis over belangrijke dingen gepraat kan worden (zie tabel D3.11 in de bijlage). De eerste groep noemt ook het minst vaak dat de mensen in hun gezin elkaar vragen stellen als ze elkaar niet begrijpen. Tot slot geven de meeste migrantenkinderen aan dat zij zich *gesteund voelen* door hun ouders (tabel 3.4). Ook dat is een teken dat migrantenkinderen meestal tevreden zijn met hoe zij de relatie met hun ouders ervaren. Jongeren met een Surinaamse of overig niet-westerse achtergrond ervaren wat minder steun van hun ouders; dit is te herleiden tot verschillen in sociaal-structurele kenmerken en gezinsomstandigheden (zie tabel D3.9a in de bijlage).

3.6 Ervaringen van migrantenouders: hoe positioneren zij zichzelf ten opzichte van hun eigen ouders en autochtoon Nederlandse ouders?

In het kader van het project *The School as Socializing Agent in Migrant Families* van de Universiteit Utrecht zijn in de periode 2006-2009 57 ouders uit Utrecht geïnterviewd: 22 autochtoon Nederlandse ouders, 15 ouders met een Marokkaanse achtergrond, 8 ouders van Turkse herkomst en 12 ouders met een andere niet-westerse achtergrond. Alle migrantenouders waren van de eerste generatie, en ongeveer de helft van hen was laag opgeleid.

Aan de migrantenouders is onder meer gevraagd de opvoeding van hun kinderen te positioneren ten opzichte van de opvoeding die zij van hun ouders hebben gekregen, en ook ten opzichte van de opvoedpraktijken van autochtoon Nederlandse ouders. Hoe kijken zij aan tegen de opvoedpraktijken van hun eigen ouders, en welke verschillen zien zij wanneer zij een vergelijking maken met de manier waarop zij zelf hun kinderen opvoeden? Hoe beoordelen zij hun eigen opvoeding in vergelijking met die van autochtone opvoeders? Ter vergelijking zijn, waar dit relevant was, dezelfde vragen gesteld aan autochtoon Nederlandse ouders.

De geïnterviewde migrantenouders zijn voornamelijk in hun land van herkomst grootgebracht, terwijl zij zelf hun kinderen in Nederland opvoeden; de verschillen in de opvoeding blijken dan ook soms groot te zijn. Zo zegt een van de migrantenouders het volgende over het verschil met haar land van herkomst:

Ja, dat is zo verschillend, ik bedoel in ons land werd geslagen. Ik bedoel met een stok ging het op de hand of billen en zo. In het begin hebben wij 't ook geprobeerd, maar daar ga je mee ophouden.
(moeder van overig niet-westerse herkomst, 32 jaar, sinds 9 jaar in Nederland)

Als het gaat om de verschillen met hun eigen ouders, benoemen zowel migrantenouders als autochtoon Nederlandse ouders voornamelijk verschillen op het gebied van betrokkenheid, communicatie en striktheid. Migrantengedven aan dat hun ouders vroeger minder betrokken waren bij de kinderen, zoals deze vader van Turkse afkomst aangeeft:

Mijn vader had weinig tijd voor ons, hij hield zich eigenlijk alleen bezig met werken. [...] Maar ik probeer wel meer tijd te geven aan mijn kinderen. En meer tijd door te brengen met de kinderen. En dat deden mijn ouders toen niet. [...] Ze maakten weinig tijd voor ons, en hielden zich weinig bezig met ons, met ons huiswerk of met onze school. [...] Dat pak ik nu anders aan. Ik probeer de kinderen te vragen van waar ze mee zitten, of ze problemen hebben. Dat deden mijn vader en moeder, ik bedoel wij moesten doen wat hij tegen ons zei. (vader van Turkse herkomst, 34 jaar, sinds 32 jaar in Nederland)

Qua communicatie geven migrantenouders aan dat deze nu minder eenzijdig en meer open is dan vroeger het geval was. In lijn hiermee geeft een deel van de migrantenouders aan dat er vroeger ook meer afstand was tussen ouders en kinderen; zij noemen een geringere mate van contact/gesprekken, minder intimiteit en een minder gelijkwaardige relatie. Er wordt nu bijvoorbeeld meer gecommuniceerd over taboes, zoals ongesteldheid:

Vrienden zijn met je kinderen. Kinderen moeten kunnen durven om met ouders over alles te kunnen praten. Ik vind het heel belangrijk dat je kinderen over alles kunnen praten. Kijk, bij onze cultuur hoort dat niet. Ik heb bijvoorbeeld nooit met mijn moeder gepraat over dat ik ongesteld ben geworden of dat je haartjes krijgt. Over zulke dingen kon je niet praten bij ons. Maar met mijn dochter praat ik heel makkelijk. Ik vind het belangrijk dat je over zulke dingen makkelijk kunt praten, dan gaan zij ook dingen zeggen tegen mij. (moeder van overig niet-westerse herkomst, 32 jaar, sinds 9 jaar in Nederland)

Ook autochtoon Nederlandse ouders geven aan dat de communicatie met kinderen vroeger anders was. Er was meer afstand tussen ouders en kinderen, en minder intimiteit zoals deze moeder aangeeft:

Ja, [mijn ouders] waren erg streng. En die vonden ook dat er afstand moest wezen tussen ouders en kinderen. Minder intimiteit, minder gesprekken. (moeder van Nederlandse herkomst, 38 jaar)

Op een aantal gebieden zeggen migrantenouders minder streng te zijn dan hun eigen ouders en hun kinderen juist meer vrijheid te geven. Zo vertelt een van de ouders:

Ik miste toch heel veel dingen. Bijvoorbeeld mijn kinderen die komen nu zeggen van: 'Ja ik ga met een vriend mee, ik ga naar een schooldisco.' Toentertijd hadden we ook zoiets, maar ik mocht nooit. Ik mocht niet met vriendinnetjes naar een feestje gaan. [...] En van mijn vader mocht ik helemaal niets. Dan moet je echt een bepaalde leeftijd voor hebben om daarnaartoe te gaan. Maar nu die kinderen van 12, 13 jaar die op de middelbare school zitten, nou als de school dit doet, dan gaan ze gewoon. Het is van de school en dat vind ik hartstikke goed. (moeder van Antilliaanse herkomst, 34 jaar, sinds 20 jaar in Nederland)

Maar ook autochtoon Nederlandse ouders ervaren soms de opvoeding van hun ouders als strikter. Een van de autochtone opvoeders brengt dit in verband met een andere visie op de weg naar zelfstandigheid die haar ouders hadden:

't Grootste verschil is met mijn ouders, dat ik 't, ehh, [...] de weg naar zelfstandigheid. [Op mijn] achttiende dacht ik: huh?? Hoe moet dat nou? En ik was bang en ik was niet zelfstandig. En ik was onzeker, dat heeft heel lang geduurd eer ik daar een beetje uit was. (moeder van Nederlandse herkomst, 40 jaar)

De beide groepen ouders geven veelal aan dat het verschil in striktheid ligt aan externe factoren, dus factoren die buiten de opvoeders zelf liggen. Zo noemen zij de andere tijdgeest, maar ook de gezinsgrootte of het werk of het beroep van hun ouders als oorzaak. We vonden echter ook verschillen (tussen vroeger en nu) die typisch waren voor migrantenouders. Deze groep noemt namelijk ook het moeten opvoeden in een onbekend land en een onbekende cultuur. Hún ouders hadden met andere culturele en religieuze waarden te maken:

Ja, ik ben in een ander land opgegroeid: er waren normen en waarden, en godsdienst, en cultuur. [...] De ouders waren heel stevig op die waarden. Maar ik ben al tien jaar hier, en mijn kinderen zijn hier opgevoed. Dus ik moest een stukje [opgeven]. Ik vond het soms pijnlijk van binnen. (moeder van Irakese herkomst, 48 jaar, sinds 12 jaar in Nederland)

Dit waren veranderingen die samenhangen met de specifieke culturele verschillen tussen het land van herkomst en Nederland. Die verschillen gaven dan aanleiding om de opvoeding anders in te richten. Zo geven sommige migrantenouders aan meer regels te stellen op het gebied van dagritme dan hun ouders vroeger deden:

In Marokko heb je ander, ja kinderen spelen, gewoon slapen wanneer zij willen en eten wanneer zij willen, begrijp je. Ja veel dingen zijn anders dan hier in Nederland. Maar je hebt ook geen school gevolgd, dus ja het was heel anders de opvoeding net als ja, ik vind niet dat mijn ouders net zo hebben opgevoed als wat ik bij mijn kinderen doe. (moeder van Marokkaanse herkomst, 30 jaar, sinds 13 jaar in Nederland)

Een ander thema dat vooral bij de migrantenouders veelvuldig aan de orde kwam, en dat niet specifiek samenhangt met culturele verschillen in de opvoeding, was het in de gaten houden van kinderen. Enerzijds hebben we gezien dat migrantenouders hun kinderen meer vrijheid geven dan zij van hun eigen ouders kregen. Tegelijkertijd beperken zij deze vrijheid door hun kinderen in de gaten te houden, zoals we ook in paragraaf 3.4 zagen. Dit monitoren houdt mogelijk verband met de angst voor invloeden vanuit de nieuwe omgeving in het migratieland:

Tolk: Moeder vindt dat naarmate het kind groeit, ook de sociale omgeving groeit. Als moeder begint ze toch wel angsten te krijgen op wat voor manier het kind beïnvloed raakt door de omgeving. Ze denkt dat het ook komt waarschijnlijk door de tijd waarin we nu verkeren, slechte invloeden vanuit de omgeving. [...] Eerst had ze een algemenere kijk over haar kind, over de manier van opvoeden van haar kind. Ze ziet dat het tegenwoordig toch wel moeilijker is, dat het kind ook 't slechte pad op kan

gaan, beïnvloed kan worden door een slechte omgeving. (moeder van Turkse herkomst, leeftijd en aantal jaren in Nederland onbekend)

Hoe migrantenouders hun opvoeding aanpassen aan de Nederlandse omgeving hangt uiteraard ook nauw samen met de visie die zij hebben ontwikkeld op de Nederlandse opvoedingspraktijk. Velen van hen vinden dat autochtoon Nederlandse ouders hun kinderen al op ‘jonge leeftijd’ te veel vrijheid geven. Deze jeugdigen mogen bijvoorbeeld al op jonge leeftijd uitgaan, tot laat buiten blijven of op kamers gaan, en meisjes mogen met een vriendje naar de bioscoop. Migrantenouders hebben vaak moeite met deze door hen ervaren vrijheden van kinderen (zie ook De Haan 2008; Pels et al. 2009), en dit geldt met name voor de vrijheid die meisjes krijgen (Bouw et al. 2003). Een van de migrantenouders zegt hierover:

Denk ik voor een meisje. Bijvoorbeeld als ze 15 of 16 is, mag ze met een vriendje naar de bioscoop of zo. [...] Dat wil ik dus niet, ik wil wel dat mijn kind veilig is. Bij Nederlanders is het gewoon normaal denk ik. [...] Dus 14 of 15, dan met jongen naar de bioscoop of 's avonds uitgaan. Dan ben ik een beetje bang. (moeder van Marokkaanse herkomst, 36 jaar, sinds 18 jaar in Nederland)

Aan de andere kant merkt een aantal migrantenouders op dat autochtone ouders juist wel strengere regels hanteren omtrent het dagritme van kinderen; ze zijn bijvoorbeeld strikter als het gaat om de tijd dat kinderen thuis moeten zijn, om etenstijd en bedtijd. Soms geven migrantenouders aan dat zij deze opvoeding als voorbeeld zien, waarbij zij tegelijkertijd aangeven dat veel migrantenouders nog onvoldoende op de hoogte zijn van dit voorbeeld:

Ik denk ook dat het onwetendheid is, wat het verschil is. Niet weten dat het belangrijk is dat een kind op een bepaalde tijd naar bed moet. Niet weten dat, dat het belangrijk is dat een kind op bepaalde tijden naar huis moet. [...] Dan beschuldig je ouders dat ze niet goed zijn, maar ik denk dat ze het niet weten. (moeder van Marokkaanse herkomst, 34 jaar, sinds 29 jaar in Nederland)

Anderen zijn juist heel kritisch over de Nederlandse opvoeding, zoals ook uit het citaat hierboven al bleek.

We zagen in paragraaf 3.2 dat migrantenouders het vergeleken met autochtone ouders wat minder belangrijk vinden dat kinderen een eigen mening hebben. Uit de kwalitatieve interviews komt dit ook naar voren. Migrantenouders associëren het hebben van een eigen mening – hetgeen zij vooral observeren bij kinderen in autochtoon Nederlandse gezinnen – soms met brutaal en onbeleefd gedrag, zoals het volgende citaat illustreert:

Het kind geeft een grote mond. [...] Het kind mag alles zeggen. Dat vind ik echt raar. Het kind moet respect hebben naar de ouders toe, heeft ie niet. [...] Dat die moeder haar mond dicht moet houden, en het kind schreeuwt. [...] veel meer dingen zeggen en brutaler zijn tegen hun ouders. (moeder van overig niet-westerse herkomst, 48 jaar, sinds 12 jaar in Nederland)

Dit zijn dus kenmerken toegeschreven aan de Nederlandse opvoeding die de migrantenopvoeders liever niet overnemen. Uit onze analyses komt verder naar voren dat migrantenouders vaak scherp kunnen formuleren waar de verschillen zitten. Zo wijzen zij

erop dat autochtoon Nederlandse ouders wat vaker uitleg geven aan hun kinderen (in § 3.4 zagen we dat al bij het uitleggen van straf). Dit lijkt gekoppeld te zijn aan een andere opvatting over de mate van verantwoordelijkheid die zij als ouders hebben voor het ontsluiten van dan wel begrijpelijk maken van de volwassenenwereld. In het volgende citaat geeft een vader van Turkse afkomst aan dat hij geconcludeerd heeft dat autochtoon Nederlandse ouders vooral ook meer initiatief nemen tot het geven van uitleg en het verschaffen van informatie:

Als je jouw kind naar school toe brengt dan hoor je het al de Nederlandse ouders vertellen: ‘kijk, dat is een auto [...], een auto loopt op benzine’. Ze geven steeds informatie aan de kinderen. [...] Bij ons is het heel anders. Als ze vragen geven we wel eens informatie [...]. Maar als ze niet vragen, gaan wij nooit vanuit onszelf dingen vertellen. (vader van Turkse herkomst, 34 jaar, sinds 32 jaar in Nederland)

Aan de andere kant blijkt ook uit de interviews dat migrantenouders hun taakopvatting sterk aan het veranderen zijn en een grotere verantwoordelijkheid nemen voor het toegankelijk maken van de wereld van de volwassenen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de toegenomen betrokkenheid van ouders bij hun kinderen en uit de veranderende communicatiepatronen tussen ouder en kind.

Uit de interviews komt dus naar voren dat migrantenouders in Nederland zich bewust zijn van het opvoeden in twee culturen. In hun manier van opvoeden lijkt een nieuw compromis te ontstaan, samengesteld uit meerdere opvoedingstradities. Aan de ene kant geven zij duidelijke verschillen aan met de manier waarop zij door hun ouders zijn opgevoed, met name ten aanzien van de mate van betrokkenheid, communicatie, en de vrijheid die kinderen krijgen. Dit zijn voor een deel verschillen die de autochtoon Nederlandse ouders ook erkennen wanneer zij hun eigen opvoedpraktijk vergelijken met die van hun ouders. Verder noemen migrantenouders de nieuwe culturele omgeving als een verklaring voor de opvoedverschillen met de eigen ouders. Aan de andere kant noemen migrantenouders ook duidelijke verschillen met de manier waarop autochtone Nederlanders opvoeden en zijn zij kritisch over de Nederlandse opvoeding; op sommige gebieden houden zij liever vast aan de traditionele opvattingen en gedragingen. Daarnaast zien we ook dat er ook patronen ontstaan die typisch lijken voort te komen uit de migratiesituatie, zoals het veelvuldig monitoren, maar ook het laveren tussen twee culturele systemen.

3.7 Conclusies

In contact met verschillende opvoedingstradities

Migrantenouders lijken in contact te staan met zowel de opvoedingstradities in Nederland als die uit het land van herkomst. Aan de ene kant zijn de verschillen met de autochtoon Nederlandse ouders op de in dit onderzoek beschreven opvoedingsstrategieën soms klein. Zo zeggen migrantenouders net als autochtone ouders veel aandacht voor regels en structuur te hebben en zeggen zij vaak uitleg te geven bij het straffen. Fysieke straf komt volgens hen weinig voor. Dit kan erop wijzen dat migrantenouders strategieën hanteren die

kenmerkend zijn voor de autoritatieve en intentionele opvoedingsstijl die in Nederland gemeengoed is (vgl. Bucx en De Roos 2011; Rispens et al. 1996). Ook de grote mate van steun die migrantenjongeren van hun ouders zeggen te krijgen, past binnen een autoritatieve opvoedingsstijl.

Aan de andere kant zien we ook dat de migrantenouders in ons onderzoek andere accenten in de opvoeding leggen dan autochtoon Nederlandse ouders, en deze zijn soms te herleiden tot opvoedingstradities in de herkomstlanden. Zo is er een minder grote nadruk op de autonomie van het kind en wordt – met name door de ouders met een Marokkaanse achtergrond – de religieuze opvoeding belangrijk gevonden.

Mogelijk vindt er in de migratiesituatie een herinterpretatie van opvoedingstradities plaats: door in aanraking te komen met ‘nieuwe’ opvoedingsgebruiken kunnen migrantenouders de tradities uit het land van herkomst gaan heroverwegen. Op basis van de interviews ontstaat inderdaad de indruk dat ouders kritisch zijn over de opvoeding van het land van herkomst. Dat betekent echter niet dat de opvoedingstradities in de nieuwe situatie kritikloos worden overgenomen: in plaats daarvan lijken ouders af te wegen welke zaken zij willen overnemen van de Nederlandse opvoedcultuur en welke niet.

De nadruk op schoolprestaties

Waar voor autochtoon Nederlandse ouders schoolprestaties als opvoedingsdoel relatief minder belangrijk is, is dat juist voor veel migrantenouders het meest belangrijke doel. Voor een deel hangt dit waarschijnlijk samen met hun sociaal-economische achterstandspositie. De achterstand ten opzichte van autochtone Nederlanders qua opleiding en inkomen is nog steeds aanzienlijk, zo zagen we in hoofdstuk 2. Migranten hebben dan ook veelal veel aandacht voor sociale stijging; een goede opleiding is in hun ogen de sleutel tot succes (Durgel 2011; Yerden 2010).

Met uitzondering van de Turks-Nederlandse ouders zeggen veel migrantenouders de opvoeding niet moeilijker te vinden dan autochtoon Nederlandse ouders. Ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond zeggen opvoeden minder vaak moeilijk te vinden dan autochtone ouders. De opvoeding wordt als zwaarder ervaren door alleenstaande ouders en door ouders die wonen in buurten met meer sociale achterstand.

Toezicht en kennis

Veel migrantenouders in ons onderzoek zeggen dat zij vaak aan hun kinderen vragen waar zij geweest zijn. Deze grote nadruk op toezicht is wellicht een direct gevolg van het migratieproces (De Haan 2008; Reese 2002): de ouders ervaren de omgeving als minder veilig voor hun kinderen of als cultureel anders, wat ervoor zorgt dat zij meer toezicht willen houden. Daarnaast wonen veel migrantengezinnen in achterstandswijken, waar kinderen een groter risico lopen in contact te komen met leeftijdgenoten die van het rechte pad af dreigen te raken, en waar dergelijk toezicht ook daadwerkelijk functioneel kan zijn. Dat er veel toezicht is wordt deels bevestigd door de migrantenkinderen. Met name de kinderen van Turkse komaf geven dat aan. Aan de andere kant vinden migrantenkinderen – vergeleken met autochtoon Nederlandse kinderen – minder vaak dat hun ouders goed

op de hoogte zijn van hun bezigheden. Dat kan erop wijzen dat het toezicht door de ouders niet altijd het gewenste effect heeft. Ook eerder onderzoek onder Marokkaans-Nederlandse jongens wees uit dat zij zich gemakkelijker onttrekken aan sociale controle vanuit huis of school (Blokland et al. 2010).

Dat migrantenouders minder weten over het doen en laten van hun kinderen komt mogelijk ook door de manier van communiceren tussen ouders en kinderen. Ook al geven de meeste migrantenkinderen aan dat zij gemakkelijk kunnen praten met hun ouders, in sommige herkomstgroepen is dat minder vanzelfsprekend dan in autochtoon Nederlandse gezinnen. Wat mogelijk ook meespeelt is dat de wereld binnen het gezin in sommige opzichten verschilt van de wereld daarbuiten, waardoor er meer afstand kan ontstaan tussen ouders en kinderen.

Noten

- 1 Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk waren deze auteurs als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 2 Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk was deze auteur als stagiair verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau.

4 Steun van sociale netwerken

Mariëtte de Haan (Universiteit Utrecht), Freek Buxx (SCP), Alieke Hofland (Universiteit Utrecht)

4.1 Netwerken en steun

Het sociale netwerk van ouders kan een belangrijke bron van steun vormen bij het opvoeden van kinderen. Advies en een luisterend oor kunnen de kwaliteit van het opvoedend handelen beïnvloeden; emotionele steun kan stress en onzekerheid bij de opvoeding verlichten. Ouders die zich meer gesteund weten door hun omgeving zijn over het algemeen meer tevreden met de opvoeding (Hashima en Amato 1994; De Roos et al. 2011). Steunnetwerken kunnen gezien worden als een soort kapitaal waarop individuen kunnen bouwen (Bourdieu 1986): de relaties die iemand onderhoudt hebben *sociale* waarde omdat ze vormen van steun vertegenwoordigen. Het sociale kapitaal is het netwerk van relaties waarover iemand beschikt en die indien nodig steun kunnen bieden.

Niet alle sociale contacten hebben waarde op dezelfde manier. Zo bieden contacten met personen die op de een of andere manier hetzelfde zijn, ook wel *bindende contacten* genoemd (Engels: ‘*bonding contacts*’), heel andere mogelijkheden dan contacten met personen die op de een of andere manier een brug slaan naar een andere sociale wereld, de zogenoemde *brugcontacten* (Engels: ‘*bridging contacts*’) (Putnam 2000). Bindende contacten zijn contacten met mensen die ervaren worden als ‘nabij’ en met wie men verbondenheid ervaart. Deze contacten kunnen goed functioneren als vangnet en dienen voor onderlinge steun. Dit kunnen contacten met ouders en familieleden zijn of met mensen van dezelfde etnische gemeenschap. Maar deze contacten kunnen ook verstikkend werken en bijvoorbeeld weinig perspectief bieden op sociale stijging indien er geen toegang is tot brugcontacten.

Brugcontacten zijn contacten met mensen die anders zijn in termen van leeftijd, sociaal-economische status, etniciteit of opleiding. Ze zijn bij uitstek geschikt om de eigen gemeenschap te ontstijgen. Zo kunnen opvoeders via hun brugcontacten in aanraking komen met andere ideeën over opvoeden of met nieuwe opvoedingsstrategieën. Een speciale vorm van brugcontacten zijn contacten met mensen met wie iemand in een ongelijke machtsverhouding staat, zoals het geval is bij relaties van leken met professionals of instituties (Hawkins en Maurer 2012; Szreter en Woolcock 2004). Zo kunnen ouders met vragen over de opvoeding in het formele circuit terecht bij consultatiebureaus en Centra voor Jeugd en Gezin. Dergelijke contacten worden ook wel *linking* contacten genoemd.

De aard van het sociale netwerk van opvoeders is dus nauw gerelateerd aan de steun die eruit volgt. Maar ook aan de mate waarin ouders in aanraking komen met nieuwe of andere ideeën over de opvoeding of met professionele hulp. Dat wil overigens niet zeggen dat een bepaald type contact op zichzelf beter is dan een ander.

In dit hoofdstuk staan de steunnetwerken van migrantenouders centraal. Door migratie raken individuen, families en gemeenschappen ontworteld uit hun oude omgeving.

Dit betekent onder meer dat de sociale steunnetwerken en informatiebronnen waarop men kon vertrouwen in de oude omgeving opnieuw moeten worden opgebouwd (Suárez-Orozco en Suárez-Orozco 2001). Tegelijkertijd ervaren opvoeders dat de opvoedpraktijken, waarden en normen uit het land van herkomst niet vanzelfsprekend en zonder problemen kunnen worden voortgezet in de nieuwe situatie. Het niet vanzelfsprekend kunnen rekenen op een sociaal netwerk en de ervaring dat oude praktijken, normen en waarden niet aansluiten hangen nauw met elkaar samen. Immers, bij het herstellen van 'oude' opvoedingswaarden en praktijken speelt de omringende sociale gemeenschap een grote rol. En bij het (her)opbouwen van (steun)netwerken is het van belang dat men in de nieuwe omgeving voldoende aansluiting bij de opvoeding vindt in culturele zin om met vertrouwen nieuwe banden aan te gaan die steun kunnen bieden.

Het netwerk van migranten laat zien hoe zij zich hebben gevestigd, wat hun bewegingsruimte is en welke toegang zij hebben tot contacten, zowel met migranten als met niet-migrant (Boyd 1989). Het netwerk bestaat na aankomst in Nederland met name uit familie en bekenden van de eigen herkomstgroep en is vooral lokaal georganiseerd.

Voor de Nederlandse situatie laat een studie naar Marokkaanse vrouwen van de eerste generatie zien dat deze groep veelal steunt op lokale, familiegebonden netwerken die elkaar wederzijds steunen, maar waarvan de banden soms ook als benauwend worden ervaren (Van den Berg 2007). Na verloop van tijd kan het netwerk zich echter uitbreiden over grotere afstand en met mensen van buiten de eigen gemeenschap, afhankelijk van bijvoorbeeld gemeenschappelijke interesses of via betaalde arbeid (De Haan et al. in voorbereiding). Juist het opvoeden van jonge kinderen kan voor migrantenmoeders een manier zijn om contacten op te bouwen los van de eigen etnische gemeenschap (Ryan 2007). Bovendien worden door nieuwe technologieën de zogenoemde transnationale netwerken steeds toegankelijker.

Hoe steunnetwerken rondom de opvoeding worden vormgegeven hangt daarnaast nauw samen met opvattingen en praktijken van het opvoeden zelf (De Haan et al. in voorbereiding). Zo wordt in het Marokkaanse model opvoeden als een taak van de gemeenschap gezien terwijl in Nederland opvoeden meer wordt beschouwd als een taak van het kerngezin. Bovendien is zorg in de Nederlandse setting veel meer geprofessionaliseerd dan in Marokko. Behalve het verlies aan netwerken na migratie kunnen deze culturele en sociale verschillen er dus voor zorgen dat netwerken op een andere manier worden opgebouwd dan in het land van herkomst. Het wegvallen van de steun van collectieve netwerken valt samen met de confrontatie met nieuwe modellen van opvoeden waarbij de verantwoordelijkheid meer bij individuele ouders ligt. Deze overgang gaat ook samen met de confrontatie met de meer kindgerichte opvoeding, waar het sturen en optimaliseren van de kinderlijke ontwikkeling door volwassenen uitgangspunt is, tegenover een model waarin conformiteit aan de gemeenschap via geleidelijke participatie en gehoorzaamheid centraal staat (De Haan 2011). Opvoeding als een project gestuurd door individuele ouders wordt vanzelfsprekender en ook noodzakelijk wanneer traditionele steunnetwerken wegvallen.

De aandacht in dit hoofdstuk gaat uit naar de adviezen die migrantenouders over de opvoeding ontvangen van de mensen in hun omgeving. De gegevens hiervoor ontleen we aan het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11). Daarnaast laten we zien welke rol het steunnetwerk kan hebben in de opvoeding. Dat doen we aan de hand van kwalitatieve netwerkinterviews die zijn afgenomen bij 29 Marokkaans-Nederlandse moeders van de eerste generatie. Deze interviews vonden plaats in het kader van het project De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk van de Universiteit Utrecht (uit 2011/'12).¹ Meer (achtergrond)informatie over dit project en het SIM'11 is te vinden in hoofdstuk 1 en in bijlage A (te vinden op www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

In dit hoofdstuk is er vooral aandacht voor de eerste generatie. Voor de tweede generatie is de situatie anders. Er is geen sprake van een netwerk dat weggevallen is na migratie; de tweede generatie is immers in Nederland geboren en gesocialiseerd. Daarnaast wonen ouders en andere familieleden veelal in Nederland, wat de uitwisseling van steun gemakkelijker maakt. Desalniettemin zullen we ook in kaart brengen in hoeverre de tweede generatie ouders advies krijgt bij de opvoeding vanuit hun netwerk.

4.2 Steun bij de opvoeding: het krijgen van advies

Advies van anderen kan op verschillende manieren steunend zijn bij het opvoeden van kinderen. Zo kan advies de behoefte aan informatie bij ouders vervullen. Ook kan het gesprek waarin advies wordt gegeven een sociale of emotionele functie hebben, bijvoorbeeld door dat ouders een luisterend oor vinden voor de problemen en de zorgen die zij hebben. Hierna bespreken we hoe vaak ouders advies krijgen vanuit hun informele en hun formele netwerk. Het kan hier gaan om zowel gevraagd als ongevraagd advies.

Advies vanuit het informele netwerk

Ouders en schoonouders zijn het meest in beeld bij het geven van advies over de opvoeding (tabel 4.1). Dat geldt voor alle herkomstgroepen. Ongeveer de helft van alle ouders zegt het afgelopen jaar ten minste een enkele keer advies te hebben gekregen van de eigen ouders of schoonouders. Turks-Nederlandse ouders ontvangen wat minder vaak advies van hun eigen ouders of schoonouders. Na de eigen ouders of schoonouders komen burens, vrienden en kennissen duidelijk op de tweede plek.

Tabel 4.1

Advies omtrent opvoeden, informeel en formeel, naar herkomst, 2011 (in procenten; n = 1439)^a

	Turks (n = 331)	Marokkaans (n = 364)	Surinaams (n = 232)	Antilliaans (n = 289)	autochtoon Nederlands (n = 223)
informeel					
advies van ouders/ schoonouders	41	48	47	46	54
advies van buren, vrienden, kennissen	25	32	27	31	41
formeel					
advies van kinderopvang, peuterspeelzaal, school	23	40	38	34	32
advies van Centrum voor Jeugd en Gezin, consultatiebureau	13	27	15	25	24
advies van maatschappelijk werk, Bureau Jeugdzorg	4	5	8	9	4

- a Percentage ouders dat in het afgelopen jaar ten minste een enkele keer advies heeft ontvangen. Ouders met ten minste één thuiswonend kind tot 18 jaar zijn geselecteerd. Vetgedrukte percentages geven aan dat verschillen met de autochtone groep statistisch significant zijn (logistische regressies; $p < 0,05$). In aanvullende analyses is gecontroleerd voor leeftijd van het kind; dit had geen effect op de verschillen met de autochtone ouders.

Bron: SCP (SIM'11) gewogen gegevens

Eigen ouders of schoonouders zijn typische bindende contacten; zij hebben ongeveer dezelfde achtergrond. Afhankelijk van de buurt waarin de opvoeders wonen en de relaties die zij ontwikkelen met anderen, kunnen buren, vrienden en kennissen ofwel bindende contacten zijn ofwel brugcontacten: mensen met een andere achtergrond en met andere denkbeelden. Vergeleken met autochtoon Nederlandse ouders ontvangen migrantenouders wat minder vaak advies van buren, vrienden of kennissen, en dat geldt voor alle herkomstgroepen. Deze verschillen worden slechts voor een klein deel verklaard door verschillen in achtergrondkenmerken, zoals het opleidingsniveau van de ouders en de leeftijd van de kinderen (zie tabel D4.1 in bijlage D, te vinden op www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Mogelijk zijn migrantenouders minder geneigd om zorgen over de opvoeding en hun kinderen met anderen buiten de eigen kring te delen, vanwege bijvoorbeeld schaamtegevoelens (Kleijnen en Van den Broek 2010). Daarnaast is mogelijk het praten over de opvoeding en het denken over de opvoeding als een 'project' van ouders bij migrantengroepen minder ingeburgerd (Pels en De Haan 2007).

Eerstegeneratieouders die al langere tijd in Nederland verblijven, ontvangen niet meer of minder vaak advies dan eerstegeneratieouders die pas kort hier zijn (aanvullende analyses, niet in tabel). Doorgaans lijken migrantenouders van de tweede generatie meer gebruik te maken van hun persoonlijke netwerk dan migrantenouders van de eerste generatie (zie tabel D4.2 in de bijlage). Zij krijgen meer advies bij de opvoeding van hun ouders en/of schoonouders en ook van vrienden, kennissen en burens.

Deze verschillen tussen de eerste en de tweede generatie hebben vooral met de leeftijd van de kinderen te maken en met de leeftijd en het opleidingsniveau van de ouders, zo blijkt uit aanvullende analyses (zie tabel D4.2 in de bijlage). Migrantenouders van de tweede generatie zijn meestal jonger dan de eerste generatie ouders en hebben daardoor minder ervaring. Dat zij vaak jonge kinderen hebben, maakt ook dat zij meer behoefte hebben aan advies. Ten slotte zijn ouders van de tweede generatie hoger opgeleid dan de eerste generatie ouders. Ook uit eerder onderzoek is bekend dat hogeropgeleide ouders vaker met anderen over de opvoeding praten (Doorten en Bucx 2011). Mogelijk houden hogeropgeleiden zich explicieter en bewuster bezig met hoe de opvoeding vormgegeven dient te worden.

Wat verder mogelijk meespeelt is dat de eigen ouders en schoonouders van de tweede generatie migrantenouders meestal in Nederland wonen, en dat is niet altijd het geval voor de ouders van de eerste generatie migrantenouders: die wonen vaker in het buitenland, en dat bemoeilijkt mogelijk het contact en de uitwisseling van adviezen. Tegelijkertijd hoeft dat in het huidige internettijdperk natuurlijk minder een belemmering te vormen. Uit diverse studies (Mok et al. 2010; Pribilsky 2004) komt naar voren dat het zogenoemde transnationale netwerk ook een belangrijke adviserende rol kan spelen bij de opvoeding.

Advies vanuit instanties

Advies over de opvoeding kan ook buiten het persoonlijke netwerk ingewonnen worden, bij professionals. In het zogenoemde formele circuit kunnen ouders met vragen terecht bij verschillende instanties en organisaties zoals de kinderopvang en school, consultatiebureaus en Centra voor Jeugd en Gezin, maar ook bij maatschappelijk werk en Bureau Jeugdzorg. Van deze instanties zijn de kinderopvang, de peuterspeelzaal en de school de belangrijkste gesprekspartners voor ouders, zo blijkt (tabel 4.1), en dit geldt voor alle herkomstgroepen. Ruim een derde van de ouders uit de verschillende herkomstgroepen zegt dat zij het afgelopen jaar ten minste een enkele keer met medewerkers van deze organisaties hebben gesproken over de opvoeding of van hen advies hebben gekregen. Ouders met een Turkse achtergrond vragen wat minder vaak advies: ruim twee op de tien zeggen dergelijke hulp in het afgelopen jaar te hebben gekregen.

Van het Centrum voor Jeugd en Gezin en het consultatiebureau ontvangen ouders minder vaak advies in verband met de opvoeding, maar nog altijd zegt ongeveer een op de vijf dat dit het afgelopen jaar ten minste een enkele keer is gebeurd. Alleen bij ouders met een Turkse achtergrond is dat wat minder vaak het geval. Advies van maatschappelijk werk of Bureau Jeugdzorg ontvangt een kleine minderheid van de ouders – nog geen een op de

ten; ouders hebben vaak pas contact met deze instanties wanneer er echt iets aan de hand is.

Er zijn weinig verschillen met autochtoon Nederlandse ouders. Vergeleken met hen ontvangen Turks-Nederlandse ouders minder vaak advies van school of Centra voor Jeugd en Gezin; deze verschillen worden niet verklaard door verschillen in achtergrondkenmerken (zie tabel D4.1 in de bijlage). Verder krijgen ouders met een Antilliaanse achtergrond vaker dan autochtone ouders advies van een maatschappelijk werker of Bureau Jeugdzorg. Dat heeft ermee te maken dat de eerste groep lager opgeleid is en er vaker sprake is van alleenstaand ouderschap; dat zijn over het algemeen risicofactoren voor contact met deze hulpverleningsinstanties (Bot et al. 2013).

De tweede generatie ontvangt vaker advies van het Centrum voor Jeugd en Gezin en het consultatiebureau dan de eerste generatie, en dat heeft ermee te maken dat de tweede generatie over het algemeen jonge kinderen heeft (zie tabel D4.2 in de bijlage). Verder zijn er geen verschillen tussen de eerste en de tweede generatie en ook – voor de eerste generatie – zien we geen samenhang met verblijfsduur (niet in tabel).

4.3 De opvoednetwerken van Marokkaans-Nederlandse moeders

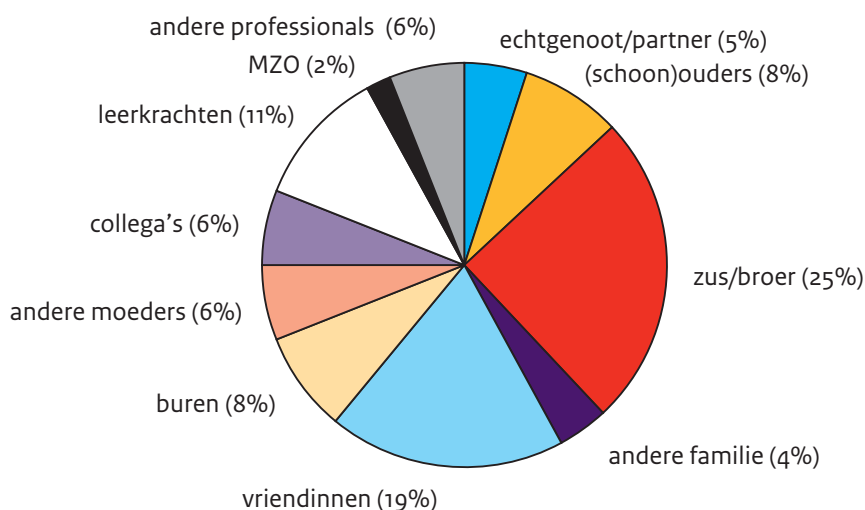
In het project De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk van de Universiteit Utrecht (uit 2011/'12) is onderzocht op welke manier Marokkaans-Nederlandse moeders van de eerste generatie vanuit hun netwerk ondersteuning krijgen bij de opvoeding. In het geval de ouders het Nederlands voldoende machtig waren, zijn de interviews in het Nederlands gehouden. Dit was in de meeste gevallen zo. In een minderheid van de gevallen zijn de interviews gehouden door tweetalige onderzoeksassistenten uit de doelgroep. Alle moeders woonden al geruime tijd in Nederland. Met behulp van ego-netwerk-interviews is het netwerk in kaart gebracht dat volgens deze moeders relevant is voor de opvoeding van hun kinderen. Het netwerkplaatje dat ontstond vormde de input voor het kwalitatieve deel van het interview. Vervolgens is nagegaan welke rol de verschillende contacten in hun netwerk bij de opvoeding hebben. Nadat van elk contact gegevens waren verzameld, werd dieper op het gebruik van het netwerk door de opvoeder ingegaan. Zo werd bijvoorbeeld gevraagd: 'Van wie heeft u iets geleerd over de opvoeding en wat heeft u van diegene geleerd?'

4.3.1 Welk soort steunnetwerken ontwikkelen migrantenopvoeders?

De 29 moeders uit het onderzoek bespreken of delen opvoedingsvraagstukken met gemiddeld veertien contacten (zie tabel 4.2). De contacten zijn onder te verdelen in elf contactgroepen (zie figuur 4.1) en zijn onderscheiden naar etnische herkomst, leeftijd, geslacht, nabijheid, en aantal jaren dat de moeders het contact onderhouden (zie tabel 4.2).

Figuur 4.1

Netwerkcontacten van de moeders in het onderzoeksproject De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk, 2011/'12 (in procenten; n = 29)^a

a Zie voor meer informatie over dit onderzoeksproject: De Haan et al. (2013), Hofland (2012) en Bijlage A.
Bron: Universiteit Utrecht/ZonMw (De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk, 2011/'12)

Over het algemeen kan gesteld worden dat de zogenoemde bindende contacten een grote rol spelen in het bieden van steun bij de opvoeding: twee derde van de mensen die deze steun bieden, komt uit de eigen etnische gemeenschap. Het zijn vooral vrouwen die de moeders uit het onderzoek ondersteunen, en mensen die ouder zijn dan wel ongeveer dezelfde leeftijd hebben als de moeders. Vriendinnen zijn belangrijk (figuur 4.1), maar vooral de familie (echtgenoot/partner, (schoon)ouders, broers en zussen, en overige familieleden) speelt een grote rol (in totaal gemiddeld 42% van het netwerk). Zo worden (schoon)ouders om advies gevraagd, ook al woont ongeveer twee derde van deze netwerkgroep niet in Nederland maar in Marokko. Zij geven op afstand advies of steun via de telefoon of via skype, maar ook gedurende de vakanties in Marokko zoals in het volgende voorbeeld:

Interviewer: *En praat je met hen [ouders in Marokko, red.] wel eens over opvoeding?*

Moeder: *Ja, via de telefoon of internet. En soms zelfs praten zij hierover met mijn kinderen. [...] Ja, jullie moeten luisteren naar je moeder en dit en dat. [...] Ja, op sommige punten zij helpen mij ook, zij helpen mij. Mijn moeder ook, zij helpt mij echt. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 39 jaar, sinds 20 jaar in Nederland)*

Toch merken de moeders op dat eigen ouders of schoonouders op afstand niet altijd begrijpen in welke situatie de moeder haar kinderen opvoedt en welke problemen en mogelijkheden dat met zich meebrengt. Dit leidt soms tot onbruikbaar advies:

Ik zeg je, mijn moeder. Zij weet niet wat is hier [Nederland]. [...] Ik zeg jou is anders. Zij geeft misschien jou advies, [...] ik kan niet. Ik moet het vragen aan de mensen die hier wonen. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 31 jaar, sinds 6 jaar in Nederland)

Tabel 4.2

Kenmerken van de contacten van de moeders in het onderzoeksproject De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk, 2011/'12 (in aantallen en procenten; n = 29)^a

	(n)	%	gemiddeld	minimum	maximum
totaal aantal contacten	417		14	8	26
geslacht					
vrouw	350	84			
man	67	16			
leeftijd					
(ongeveer) dezelfde leeftijd	150	36			
jonger	80	19			
ouder	187	45			
herkomst					
Marokkaans	276	67			
autochtoon Nederlands	115	28			
anders	26	6			
afstand					
thuis	26	6			
zelfde straat/buurt	100	24			
zelfde stad	121	29			
rest van Nederland	69	17			
buiten Nederland	74	18			
onduidelijk	27	6			
aantal jaren dat moeder contact kent					
1-3	70	17			
4-6	73	18			
7-10	74	18			
11-13	24	6			
14-16	8	2			
17-19	7	2			
≥ 20	161	39			

a Zie voor meer informatie over dit onderzoeksproject: De Haan et al. (2013), Hofland (2012) en Bijlage A.

Bron: Universiteit Utrecht/ZonMw (De Pedagogische Gemeenschap in de Multi-etnische Wijk, 2011/'12)

Praktische steun komt alleen van (schoon)ouders die ook in Nederland wonen. Zo worden ze ingeschakeld als oppas of brengen ze de kinderen naar school als de auto van de moeder kapot is. Opvallend is dat de opvoedingsadviezen – ook als de grootouders in Nederland wonen – niet aansluiten bij hun eigen opvoeding, bijvoorbeeld als het gaat om regels hanteren, controle en structuur. Deze moeders vinden opa en oma te vrij. Bij opa en oma mogen de kleinkinderen alles. Ze zeggen vaak 'Laat hem maar, hij is nog klein'. Wanneer een moeder vragen heeft over hoe zij zelf regels moet hanteren, vindt ze bij opa en oma geen juist antwoord op de hulpvraag; ze zal die vraag dus ook niet stellen:

Interviewer: *Ja. En als je bijvoorbeeld wel met je moeder of met je schoonmoeder praat, je zei, daar kan je niet altijd goed mee praten.*

Moeder: *Nou van mijn schoonmoeder mag alles. Niks moet. Dan denk je, ja. Dan verwacht je heel raar antwoord. Waar ik niet op zit te wachten.*

Interviewer: *Dus eigenlijk als je daar iets aan vraagt dan krijg je niet het antwoord wat je eigenlijk wil.*

Moeder: *Niet wat ik wil horen.* (vrouw van Marokkaanse herkomst, leeftijd onbekend, sinds 19 jaar in Nederland)

Aan de andere kant vinden de moeders bij hun ouders wel herkenning in de normen en waarden die zij in de opvoeding hanteren. Zoals respect hebben voor je ouders en specifiek islamitische waarden als het niet drinken van alcohol. Daarnaast spelen broers en zussen een belangrijke rol. Net als bij de eigen ouders of schoonouders geldt dat een groot deel van deze contacten niet in Nederland woont, namelijk ruim vier op de tien. Waar broers wel praktische steun verlenen, geven vooral zussen advies over de opvoeding. Voor de zussen die in Nederland wonen, is vooral van belang dat zij de dilemma's die te maken hebben met de discrepantie tussen de islamitische achtergrond en de Nederlandse samenleving herkennen. Deze contacten zijn niet alleen bindende contacten, zij vormen ook een belangrijke bron van kennis over hoe je kunt opvoeden in de Nederlandse samenleving als opvoeder met een migratieachtergrond. Zo kan er bruikbaar advies uitgewisseld worden:

Ja, zij [zus] kan mij antwoord geven op beide manieren. Zowel over onze Marokkaanse cultuur als in Nederland. Zij kan op twee manieren een antwoord geven. Zij begrijpt ook het snelst denk ik hoe ik aan zo'n vraag kom. Ze heeft zelf grotere kinderen, en kleintjes. [...] De manier waarop ik de vraag stel, dat weet ze, het komt uit onzekerheid of omdat ze niet weet hoe het in de cultuur gaat. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 32 jaar, sinds 30 jaar in Nederland)

Een aantal moeders ervaart verschillen tussen de eigen opvoeding en die van hun broer of zus in Marokko. De moeders vinden hun familie in Marokko vaak strenger als het gaat om het doen en laten van de dochters. Anderzijds zijn de moeders vaak consequenter en strenger tegen kleine kinderen, waar hun zus 'Laat hem maar, hij is nog klein' zegt. Ditzelfde geldt ook voor de categorie 'andere familie', die overigens opvallend klein is (figuur 4.1). Dit is dan vaak een reden om aan deze familie in Marokko geen advies te vragen over de opvoeding. Ze vertellen wel hoe het met de kinderen gaat maar verwachten geen advies:

Dan heb je het wel over opvoeding inderdaad. Maar je kan alleen een melding doen, je kan niks delen. Weet je wel, ze kunnen niet met je meepraten over datgene waar jij het over hebt. Dan is het eigenlijk gewoon een monoloog gesprek wat ik dan voer. Van 'ik vind dat en ik vind ...' (vrouw van Marokkaanse herkomst, 32 jaar, sinds 30 jaar in Nederland)

Indien deze familieleden in Nederland wonen, zijn zij vaak wel van belang voor het geven van praktische vormen van steun, zoals oppassen.

Vriendinnen vormen een laatste groep contacten die voor het grootste deel afkomstig zijn uit de eigen etnische gemeenschap, maar ook voor een kleiner deel uit de Nederlandse

gemeenschap. Dit zijn frequente contacten, mede doordat zij bijna allemaal in dezelfde stad wonen als de moeder. Er wordt over veel verschillende onderwerpen rondom de opvoeding gesproken, er worden vaak gezamenlijke activiteiten ondernomen en praktische tips uitgewisseld:

Moeder: Dat deel je dan. Als ik iets meemaak met mijn kind, wat ik leuk en grappig vind, dan heb ik [het hierover met] haar. [...] Ook over positieve dingen.

Interviewer: Dingen die leuk gaan of goed gaan?

Moeder: Ja, en gewoon advies van, goh wat ga je knutselen vandaag? Of wat kan ik eigenlijk meenemen bij een verjaardagsfeestje of traktatie? (vrouw van Marokkaanse herkomst, 35 jaar, geboren in Nederland)

Met vriendinnen kunnen (gevoelige) problemen in de opvoeding gedeeld worden, mede op basis van het hebben van gedeelde waarden en normen. Anderzijds vormt deze categorie ook deels een brug naar andere manieren van opvoeden. Zo kan een vriendin andere regels stellen of op een andere manier met haar kind communiceren. Hierdoor leren de moeders te reflecteren op hun eigen manier van opvoeden en doen ze ook nieuwe kennis op, zodat deze contacten met vriendinnen deels brugcontacten zijn voor de moeders. Ditzelfde geldt ook voor de opvoedcontacten met burens. De moeders delen de opvoeding met burens met eenzelfde achtergrond (ongeveer de helft van de burens), maar ook met autochtoon Nederlandse burens (ongeveer een derde). Wat specifiek van belang is bij de contacten met burens is de praktische hulp door hun nabijheid. Ook kunnen burens met dezelfde etnische achtergrond die langer in Nederland zijn, dezelfde functie hebben als zussen en vriendinnen met meer ervaring. De autochtoon Nederlandse buurvrouw is van belang omdat de moeders kunnen zien hoe het er bij anderen aan toe gaat. Ze zien bijvoorbeeld hoe de burens met hun kinderen communiceren, welke verantwoordelijkheden de kinderen krijgen en hoe laat de kinderen naar binnen moeten. Door te observeren kunnen ze kritisch reflecteren op wat ze zien, of dingen overnemen:

Interviewer: En wat voor dingen heeft u geleerd van Petra [buurvrouw]?

Moeder: Ja van alles. Van kinderen die moeten niet laat naar buiten. Heb ik ook van haar geleerd.

Dus. En zij heeft het mij niet gezegd. Maar ik zie hoe zij het doet met haar kinderen. Dat neem ik over. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 49 jaar, sinds 26 jaar in Nederland)

Voorts ontmoeten de moeders andere moeders via bijvoorbeeld het schoolplein of migrantenorganisaties. Bij deze contacten staat vooral het gesprek over school of het meedoen aan een activiteit centraal, en worden adviezen gedeeld. Net als de contacten met vriendinnen vervullen ook deze contacten deels een brugfunctie (ruim een derde heeft een andere etnische herkomst). Dit geldt evenzeer voor het contact over de opvoeding met collega's: ruim vier op de vijf heeft een andere etnische achtergrond, en hiervan is twee derde autochtoon Nederlands. De Nederlandse collega's bieden de participanten een kijkje in het Nederlandse opvoeden. De moeders horen hoe de collega's bepaalde situaties aanpakken en nemen daarvan over wat ze zelf kunnen toepassen. Omdat deze collega's niet altijd dezelfde opvoedingsvisie als de moeders hebben, worden hun adviezen kritisch gewogen.

Een laatste categorie die we onderscheiden zijn de contacten met professionals en instituties. Dan gaat het bijvoorbeeld om leerkrachten, of om medewerkers van het consultatiebureau, een diëtist, een psycholoog en een maatschappelijk werker. Ook semi-professionele contacten via de Migranten Zelf Organisaties (MZO's) vallen hieronder. Met uitzondering van de MZO's, waar moeders vooral contacten hebben met semi-professionals uit de eigen etnische groep, gaat het bij het contact met professionals voornamelijk om autochtone Nederlanders. Moeders vinden de kennis van de professionals en semi-professionals uit de MZO's vooral van belang omdat zij als jonge, Marokkaanse moeder geen idee hebben hoe het opvoeden (in Nederland) 'hoort' en zij bevestiging en advies zoeken bij deze professionals:

Ja gewoon, ja maar consultatiebureau als er iets is... Ja op een gegeven moment had ik ook een keer van, doe ik het goed, doe ik het niet goed? Heb ik iemand op het consultatiebureau tegen gevraagd 'wil je es kijken?' Nou ze zegt, je doet het hartstikke goed, ik hoef niets te zeggen of aanwijzingen te geven, dus. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 33 jaar, sinds 25 jaar in Nederland)

Het consultatiebureau is een plek waar iedere moeder komt en gevraagd maar ook ongevroegd advies krijgt over de gezondheid en opvoeding van het kind. Niet alle moeders kunnen zich vinden in de adviezen van het consultatiebureau. Deze moeder bijvoorbeeld ervaart het advies om met haar kind te praten over een probleem als een typisch Nederlands advies, dat minder past bij haar eigen opvoeding:

Ja, die Nederlandse vrouw van het consultatiebureau, die probeerde mij heel erg, de praatcultuur zeg maar. Ga je met je kind zitten, ga over praten. Ja dat ... ik vind wel dat dat kan maar in bepaalde mate. [...] Nou zijn ze nog jong, en nou moeten ze gewoon nog luisteren naar wat ik zeg. Ik vind niet dat ik in discussie moet met een kind van vier. (vrouw van Marokkaanse herkomst, 28 jaar, geboren in Nederland)

4.3.2 Welke rol spelen de verschillende contacten?

Zoals uit het voorgaande blijkt, worden de verschillende contacten van de moeders soms om verschillende redenen geraadpleegd of hebben zij verschillende functies bij de ondersteuning van hun opvoeding. Als we die redenen nader analyseren, dan zijn er drie factoren te onderscheiden die aanleiding geven tot het vragen van advies dan wel die bepaalde steun (on)mogelijk maken. Dit zijn a) de nabijheid van het contact, b) de identificatie van het contact op bijvoorbeeld het normatieve vlak en c) de voor de opvoeder ontbrekende kennis die een contact biedt. Deze factoren lichten we hieronder toe.

Nabijheid speelt een rol bij de frequentie van het contact, maar ook bij welke steun mogelijk is. Contacten die dichtbij wonen zijn van belang doordat ze praktische hulp kunnen geven, maar ook doordat de moeders van hen het opvoeden kunnen 'afkijken', zoals bij de autochtoon Nederlandse buurvrouw. Daarnaast is kennis van de (Nederlandse) samenleving van belang. Contacten die dichtbij wonen, weten hoe het hier gaat:

Ja ik kom uit Marokko naar hier, ik ken helemaal niks. Ik leer bij mensen die wonen hier al lang. [...] Bij boekjes bijvoorbeeld. Mijn dochter heeft lage punten. Wat moet ik doen? [...] Mijn schoonzus zegt 'Oh jij moet naar de bibliotheek'. Ik ken dat niet. 'Moet jij naar bibliotheek en dan pak jij die boekjes en

gaan lezen' (vrouw van Marokkaanse herkomst, leeftijd onbekend, sinds 8 jaar in Nederland)

Interessant is in dit verband de bevinding dat een groot deel van het familienetwerk dat de moeder relevant acht voor de opvoeding zich in het buitenland bevindt, namelijk ruim vier op de tien familieleden. Deze groep blijft ondanks de afstand de opvoeding ondersteunen, ook al is vooral praktische hulp onmogelijk. Dit kan doordat ouders in toenemende mate contact houden met het land van herkomst via digitale media zoals skype.

Naast de rol van geografische nabijheid kan het al of niet identificeren met de (culturele) achtergrond van andere opvoeders mede bepalen of een advies gewaardeerd wordt of wordt overgenomen. Grootouders worden in dit opzicht belangrijk gevonden, terwijl de adviezen van autochtoon Nederlandse collega's juist om die reden met afstand worden bekeken.

Een derde factor is kennis. Deze komt zowel uit eigen kring, dus vanuit de bindende contacten, en wel met name van die contacten die meer ervaring hebben met het opvoeden in Nederland, als van de autochtoon Nederlandse professional die met name vanwege zijn specifieke kennis van het opvoeden of het onderwijs in Nederland wordt geraadpleegd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het volgende citaat waarin een moeder uitlegt wat voor haar het verschil is tussen raad uit eigen kring en raad van een professional:

Ja, als ik ga vragen, ik vraag iemand die heeft diploma over die dingetjes. Hij heeft heel veel geleerd. Maar die mensen, ik ken hun goed, en [die] hebben niet geleerd. Niet goed geleerd. Gewoon met m'n moeder of zo. Als [er] iets bel[angrijks] ..., heb ik niks in dit moment, maar als heb ik iets, ik ga niet bij deze mensen. Ik ga bij, misschien bij [wijst een contact aan uit haar netwerk] of bij [wijst een ander contact aan uit haar netwerk, beide zijn maatschappelijk werkers die deze moeder ondersteunen] omdat zij heeft geleerd over, zij heeft boekjes. [Zij] kunnen bij mij helpen, maar die mensen niet.
(vrouw van Marokkaanse herkomst, leeftijd onbekend, sinds 8 jaar in Nederland)

Verschillende contacten uit de netwerken van de moeders spelen dus een verschillende rol bij de ondersteuning van de opvoeding. Hoewel de bindende contacten een relatief groot deel van het netwerk uitmaken, worden zij voor advies door deze moeders niet altijd opgezocht, en zelfs vaak vermeden – ondanks dat zij wel praktische hulp bieden bij de opvoeding, bijvoorbeeld doordat ze de moeder bijstaan met oppassen. De meeste invloed en steun lijkt uit te gaan van de contacten die ervaring hebben met het bruggen slaan tussen opvoeding in de eigen etnische gemeenschap en in de Nederlandse samenleving. Daarnaast zijn brugcontacten in de wijk, buiten de eigen etnische gemeenschap, belangrijk omdat ze de moeders voorzien van andere ideeën over en manieren van opvoeden, die zij soms overnemen omdat ze direct aansluiten op de problematiek die zij dagelijks ervaren. Contacten met professionals en instituties lijken de leemtes in de kennis die de moeders hebben over het opvoeden in Nederland op te vullen en worden selectief en doelbewust ingezet vanwege hun deskundigheid op bepaalde terreinen. De moeders zijn zich bij het raadplegen van deze contacten bewust van een mogelijk verschil in referentiekader tussen de professional en henzelf. Indien dit type verschillen tijdens de interviews ter sprake

kwam, werden zij genoemd als een belemmering om adviezen over te nemen. Echter, het onderzoek liet ook zien dat opvoeders zich lieten inspireren door nieuwe ideeën van deze professionals, wat aangeeft dat bestaande referentiekaders niet allesbepalend waren.

4.3.3 Hoe zetten ouders hun netwerken in bij het opvoeden?

Niet alle opvoeders zetten hun netwerken op dezelfde wijze in, zo blijkt uit eerdere analyses van de netwerken uit dit onderzoeksproject (De Haan et al. 2013). Het feit dat opvoeders beschikken over netwerken waar zij steun bij opvoedingsvragen kunnen krijgen, wil nog niet zeggen dat zij deze netwerken ook gebruiken. Soms worden adviezen opgevolgd maar soms worden deze ook bewust genegeerd, wordt raad in de wind geslagen en zoeken opvoeders buiten de eigen kring naar nieuwe kennis. Er zijn opvoeders die actief ‘shoppen’ in hun netwerk en allerlei adviezen combineren tot werkbare oplossingsstrategieën voor problemen en deze ook weer verder delen met hun netwerk. Sommige opvoeders kunnen door de tegenstrijdige adviezen die zij krijgen uit verschillende delen van hun netwerk echter juist ook besluiteloos worden. Een deel van hen vermijdt dit type tegenstrijdigheden daarom bewust en laat een deel van het netwerk links liggen als het om opvoedadviezen gaat. Kortom, het feit dat opvoeders beschikken over een netwerk dat hulp kan bieden bij de opvoeding betekent nog niet dat zij dit altijd inzetten. Opvoeders maken strategisch gebruik van hun netwerk en verschillen bijvoorbeeld in de mate waarin zij terugvallen op het netwerk in hun directe omgeving. Terwijl sommige moeders ‘last’ hebben van de verscheidenheid die dit ‘directe’ netwerk biedt, lijken andere meer ad hoc en weloverwogen gebruik te maken van hun netwerk.

4.4 Conclusies

Bij vragen over opvoeden lijken migrantenouders zich in eerste instantie te richten tot de bindende contacten: personen uit hun eigen persoonlijke netwerk, die vaak dezelfde etnische achtergrond delen. Ouders van de tweede generatie ontvangen vaker advies van personen uit hun netwerk dan ouders van de eerste generatie. Naast advies van hun eigen (schoon)ouders ontvangen zij, in vergelijking met de eerste generatie, relatief vaak advies van vrienden, kennissen en burens. Deels heeft dat ermee te maken dat de tweede generatie een grotere behoefte heeft aan advies en tips; zij zijn over het algemeen jonger en hebben jongere kinderen.

Net als bij autochtone ouders (vgl. Doorten en Bucx 2011) zijn ook voor migrantenouders de eigen (schoon)ouders een belangrijke bron van advies. De belangrijke rol die zij spelen kwam ook naar voren in de interviews met Marokkaans-Nederlandse ouders van de eerste generatie. Eigen ouders of schoonouders in Nederland worden door opvoeders vooral gevraagd voor praktische steun zoals oppassen, terwijl ouders in Marokko op de achtergrond mee-opvoeden, vooral daar waar het om de identiteit of om normatieve kwesties gaat. Dat deze eerste generatie opvoeders de behoefte heeft om de opvoeding te delen met contacten die zich niet in Nederland bevinden, heeft waarschijnlijk enerzijds te maken met het feit dat zij vóór migratie al een netwerk elders opgebouwd hadden, en anderzijds

met moderne media, waardoor het directe contact over opvoedingszaken vergemakkelijkt wordt. Studies geven aan dat deze transnationale contacten de opvoeding mede bepalen (Mok et al. 2010).

Het delen van 'hoe je moet opvoeden' is lastiger met de eigen (schoon)ouders, of deze nu in Marokko of in Nederland wonen. Hiervoor raadplegen de moeders met wie gesproken is het liefst generatiegenoten die in Nederland wonen, vaak uit de eigen etnische gemeenschap. Zowel zussen en broers als vriendinnen in Nederland spelen een grote rol bij het bediscussiëren van problemen bij het opvoeden maar ook bij het samen beleven van de opvoeding. Dit hangt vooral samen met het feit dat zij meer ervaringskennis hebben over hoe bepaalde zaken aan te pakken in de Nederlandse maatschappij, terwijl zij toch dezelfde achtergrond en identiteit delen. Deze contacten vormen ook een belangrijke bron van kennis over hoe je kunt opvoeden in de Nederlandse samenleving als opvoeder met een migratieachtergrond en hebben daarom naast een bindende ook een overbruggende functie.

De adviezen over de 'Nederlandse' manier van doen komen dus niet in de eerste plaats van autochtone opvoeders, maar van andere migrantenopvoeders die al hebben uitgezocht hoe het opvoeden in Nederland gaat. Dit hangt ook samen met het feit dat directe en meer persoonlijke contacten met Nederlandse opvoeders schaars lijken. Migrantenouders hebben wel vaker indirecte en minder persoonlijke contacten met autochtoon Nederlandse opvoeders, bijvoorbeeld via de buurt, de collega's van het werk, maar ook via de professionals waar deze opvoeders mee te maken hebben. Adviezen die zij van hen krijgen, worden kritisch gewogen en niet altijd omarmd.

Net als bij autochtoon Nederlandse opvoeders komt het formele circuit vergeleken met het informele circuit dus duidelijk op de tweede plaats. Dat betekent echter niet dat deze contacten niet waardevol zijn. Integendeel: juist voor ouders met een migratieachtergrond kunnen professionals een waardevolle en specifieke aanvulling vormen binnen hun netwerk van contacten die hun opvoeding ondersteunen. De vaak autochtoon Nederlandse professional blijkt voor de ouders een kennisleemte op te vullen, kennis die niet aanwezig is in het eigen netwerk. Deze contacten worden vaak gebruikt voor bevestiging en raad waar specifieke kennis voor nodig is waarover deze opvoeders – naar hun eigen oordeel – niet beschikken.

Concluderend kunnen we stellen dat de netwerkdata inzicht geven in hoe opvoeders steun zoeken bij het opnieuw vormgeven van hun opvoeding na migratie en welke partijen opvoeders hierbij relevant vinden. De eerste generatie Marokkaans-Nederlandse ouders beweegt zich vooral in een eigen 'etnisch' netwerk als het om opvoeden gaat. Dit netwerk heeft een sterke basis in Nederland, maar via digitale media reikt het netwerk over de nationale grenzen tot in het thuisland. Opvallend is dat enerzijds juist de aan de Nederlandse situatie aangepaste opvoedadviezen bruikbaar zijn voor deze ouders en dat anderzijds het contact met het land van herkomst een meerwaarde heeft in bijvoorbeeld vraagstukken die met identiteit te maken hebben.

De netwerken van opvoeders met een migratieachtergrond kennen dus een zekere vitaliteit doordat ze kunnen steunen op een veelheid aan diverse contacten die verschillende

kennis inbrengen over de opvoeding. Tegelijkertijd zijn dit type netwerken kwetsbaar voor te grote tegenstellingen in de geboden informatie en adviezen, waardoor een impasse kan ontstaan in de besluitvorming of in de groei van de eigen kennis. In de interviews kwam naar voren dat dit niet voor alle opvoeders een probleem hoeft te zijn, vooral niet indien ouders strategisch omgaan met de kennis uit hun netwerken en zo tegenstellingen ook kunnen ontwijken of oplossen.

Noot

- 1 Er is voor gekozen om moeders met een Marokkaanse achtergrond te interviewen onder andere vanwege de relatief grote verschillen tussen de Nederlandse cultuur en de cultuur van herkomst.

5 Het welzijn van migrantenkinderen: de rol van de opvoeding en leefomstandigheden

Simone de Roos (scp), Freek Bucx (scp)

5.1 De rol van de opvoeding bij het welzijn van kinderen

Met de meeste kinderen en jongeren in Nederland gaat het goed, en dat geldt ook voor kinderen en jongeren die in migrantengezinnen opgroeien (De Looze et al. 2014). Toch heeft een aanzienlijk aantal migrantenkinderen en -jongeren problemen; het aandeel jeugdigen met problemen ligt op bepaalde vlakken hoger bij migrantenjeugdigen dan bij de autochtoon Nederlandse jeugd (Gezondheidsraad 2012; Pels et al. 2009). Zo hebben migrantenjeugdigen meer gezondheidsproblemen (De Looze et al. 2014), vertonen jongeren uit sommige herkomstgroepen vaker gedragsproblemen (Gezondheidsraad 2012), en zijn migrantenjeugdigen sterker vertegenwoordigd in de criminaliteit (Van Noije en Kessels 2012; Van Noije en Wittebrood 2009). Met name dat laatste heeft de laatste jaren veel aandacht gekregen in de media en het publieke debat.

In de wetenschappelijke literatuur zijn diverse verklaringen opgeworpen voor de verschillen tussen etnische groepen in agressief, opstandig en delinquent gedrag (Blokland et al. 2010; Flink 2013; Van Noije en Kessels 2012). Die verklaringen zijn veelzijdig en complex. Grofweg zijn er twee typen. In de eerste plaats wijzen onderzoekers ter verklaring op de leefsituatie van de jongeren. Migrantjongeren verkeren vaak in een lagere sociaal-economische positie dan autochtone jongeren en hebben daardoor vaak een achterstand in ontplooiingsmogelijkheden. Migrantjongeren leven bijvoorbeeld vaker in arme gezinnen (Bucx 2009) en wonen vaker in achterstandswijken dan autochtone jongeren (Van Noije en Wittebrood 2009).

In de tweede plaats zijn er culturele verklaringen die naar cultureel bepaalde normen, waarden en gedragingen en mogelijke botsingen daartussen verwijzen. Onder die verklaringen valt ook de manier van opvoeden zoals die gangbaar is in de cultuur van herkomst. Onderzoekers wijzen erop dat sociale controle op zowel gemeenschaps- als gezinsniveau bescherming biedt tegen het optreden van problematisch gedrag (Blokland et al. 2010; Bovenkerk 2014). Op het gezinsniveau zou ouderlijk toezicht en milde controle een buffer tegen dergelijke problemen kunnen vormen. (Blokland et al. 2010; Flink 2013; Keijsers et al. 2010). Eerder onderzoek heeft deels wel empirisch bewijs geleverd voor beide typen verklaringen, maar vooralsnog is het onduidelijk hoe sterk hun verklaringskracht is (vgl. Bovenkerk 2014; Van der Leun et al. 2010; Van Noije en Kessels 2012). Ook is representatief onderzoek naar de relatie tussen opvoeding en de gezondheid en problemen van migrantenjeugd schaars in Nederland (Pels et al. 2009; Wissink et al. 2008).

In dit hoofdstuk staan drie vragen centraal:

- Hoe is het gesteld met het fysieke en psychosociale welzijn van migrantenkinderen?
- Hoe hangt de opvoeding door migrantenouders samen met het welzijn van hun kinderen?
- En in hoeverre kunnen de leefomstandigheden van migrantengezinnen en de opvoeding door ouders verklaren waarom migrantenjongeren soms meer fysieke en psychosociale problemen hebben dan autochtone jongeren?

We kijken naar de algemene gezondheid en naar problemen met emoties, de omgang met leeftijdgenoten en opstandig gedrag. Bij het beantwoorden van de laatste twee vragen is het belangrijk te benadrukken dat ons onderzoek verbanden kan laten zien, maar geen oorzakelijke relaties. Het is aannemelijk dat opvoedingsgedrag van ouders het gedrag van het kind beïnvloedt, maar het gedrag van kinderen kan net zo goed effect hebben op de opvoeding die ouders geven. Tegendraads gedrag van kinderen kan bijvoorbeeld een dwingende reactie van ouders en straf uitlokken (Anderson et al. 1986). Kinderen en ouders beïnvloeden elkaar wederzijds (Sameroff 2010).

Bij het beantwoorden van de vragen maken we gebruik van twee verschillende data-bronnen: het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11)¹ en het Health Behaviour in School-aged Children 2009 (HBSC'09).² Zie voor meer informatie over beide enquêtes: hoofdstuk 1 van dit rapport en bijlage A (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Bij het SIM'11 zijn de ouders informant, bij het HBSC de kinderen. Beide groepen informanten bieden een unieke kijk op het verband tussen de opvoeding en ontwikkeling van migrantenjongeren (vgl. De Los Reyes 2011). Een minpunt is dat zelfrapportage het risico van sociale wenselijkheid met zich meebrengt; ouders en kinderen zijn mogelijk geneigd de opvoeding en het welzijn van de kinderen op een positievere manier in te schatten dan daadwerkelijk het geval is.

Tot nu toe is er in de literatuur vrij veel aandacht geweest voor Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jeugdigen (Stevens et al. 2003; Wissink et al. 2008) en minder voor andere niet-westerse groepen (Gezondheidsraad 2012; Zwirs et al. 2007). Wij onderzoeken de vier grootste migrantengroepen in Nederland: ouders en kinderen van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse origine. We vergelijken deze onderling en met autochtoon Nederlandse ouders en kinderen. Daarnaast richten wij ons bij de zelfrapportages van de jongeren ook op overig niet-westerse migrantenjongeren: dit zijn jongeren die hun herkomst onder meer hebben in Latijns Amerika, Afrika en Azië.³

5.2 Hoe gaat het met de kinderen van migranten?

Welzijn van kinderen volgens de ouders

We hebben aan ouders een aantal stellingen voorgelegd over het welzijn en het gedrag van hun kind (tabel 5.1). Deze stellingen kunnen gezien worden als indicatoren van eventuele problemen in gedrag, emoties of de omgang met leeftijdgenoten.⁴ Onder die laatste

categorie scharen we ook psychosomatische klachten: dat zijn lichamelijke klachten waarvan de oorzaak vaak van psychische aard is, zoals hoofdpijn en buikpijn.

Verreweg de meeste kinderen ontwikkelen zich zonder noemenswaardige problemen, aldus hun ouders. Migrantenouders rapporteren over het algemeen wat meer problemen bij hun kinderen dan autochtone ouders (vgl. Bucx 2009; Pels et al. 2009) maar er zijn niet veel verschillen en de verschillen die er zijn, zijn klein. Bovendien worden sommige problemen weinig genoemd, zoals vechtgedrag en het hebben van verkeerde vrienden. Vergeleken met autochtoon Nederlandse ouders geven ouders met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond wat minder vaak aan dat hun kind aardig wordt gevonden door andere kinderen. Turks-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse ouders vinden vaker dat hun kind met andere kinderen vecht. En ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond zijn van mening dat hun kind vaker verkeerde vrienden heeft. Aan de andere kant vinden Turks-Nederlandse ouders dat hun kind minder vaak ongelukkig is vergeleken met autochtoon Nederlandse ouders.

Verschillen binnen de groep migrantenouders hebben voornamelijk te maken met de inkomenssituatie en samenstelling van het gezin. Ouders met een lager inkomen vinden minder vaak dat hun kinderen aardig worden gevonden dan ouders met een hoger inkomen; alleenstaande ouders hebben de indruk dat hun kinderen vaker ongelukkig of verdrietig zijn en vaker over hoofdpijn of buikpijn klagen dan ouders in een tweeoudergezin (aanvullende analyses, niet in tabel).

Tabel 5.1

Gedrag en emotionele problemen van kinderen in de afgelopen zes maanden zoals gerapporteerd door ouders, naar herkomst, 2011 (in procenten; n = 1420)^a

	Turks (n = 329)	Marokkaans (n = 357)	Surinaams (n = 229)	Antilliaans (n = 282)	autochtoon Nederlands (n = 223)
gedrag/omgang met leeftijdgenoten					
Mijn kind wordt aardig gevonden door de meeste andere kinderen.	78	78	73	85	89
Mijn kind vecht vaak met andere kinderen.	8	4	5	9	3
Mijn kind heeft verkeerde vrienden.	8	7	8	8	3
emotionele problemen					
Mijn kind is vaak ongelukkig, verdrietig, of in tranen.	8	10	12	16	14
Mijn kind klaagt vaak over hoofdpijn, buikpijn of misselijkheid.	17	16	19	26	20

a Items zijn grotendeels afkomstig van de ouderversie van de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (Goodman et al. 2000). De scores variëren van 0 tot 2 (waarde 0: ouders geven aan dat deze uitspraak ‘niet waar’ is, waarde 1: ‘een beetje waar’, waarde 2: ‘zeker waar’). In tabel 5.1 zijn percentages gepresenteerd van ouders die de waarden 1 en 2 hebben ingevuld, met uitzondering van het eerste item (aardig gevonden worden) waar het percentage ouders is aangegeven dat waarde 2 (‘zeker waar’) heeft ingevuld. Of kinderen vechten is alleen gevraagd aan ouders van kinderen van 2 jaar of ouder (n = 1172). Of kinderen verkeerde vrienden hebben is alleen gevraagd aan ouders van kinderen van 6 jaar of ouder (n = 847). In aanvullende analyses is gecontroleerd voor leeftijd en geslacht van het kind; dit had geen effect op de verschillen tussen de herkomstgroepen. Vetgedrukte percentages geven aan dat de verschillen tussen de betreffende migrantengroep(en) en de autochtone groep significant zijn.

Bron: scp (sim’11) gewogen gegevens

Het fysieke en psychische welzijn volgens de kinderen

En hoe vinden de kinderen zelf dat het met hen gaat? Aan jongeren van 11 tot 17 jaar is gevraagd aan te geven hoe gezond zij zich over het algemeen voelen en in hoeverre zij het afgelopen halfjaar bepaalde symptomen van probleemgedrag hebben ervaren of vertoond. Probleemgedrag was in de enquête opgesplitst in hyperactiviteit en problemen met (sociaal) gedrag, emoties en leeftijdgenoten.⁵

De meeste jongeren (ruim 85%) voelen zich over het algemeen gezond. Jongeren met een Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse of overig niet-westerse achtergrond zeggen vaker over een matige gezondheid te beschikken dan autochtoon Nederlandse jongeren (tabel 5.2). Dit komt overeen met resultaten uit eerder onderzoek (De Looze et al. 2014). Zo'n 13% van de jongeren heeft naar eigen zeggen gedragsproblemen. Migrantenjongeren rapporteren dat vaker dan autochtone jongeren. Problemen in de omgang met leeftijdgenoten komen wat vaker voor bij jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond dan bij de autochtone groep, bij de jongeren van Turkse komaf bijna twee keer zo vaak. Druk, overbeweeglijk en ongeconcentreerd gedrag komt relatief vaak voor onder de jongeren, bij ruim 20%. Autochtoon Nederlandse jongeren rapporteren dit hyperactieve gedrag veel vaker dan jongeren uit de meeste andere herkomstgroepen. Een vergelijkbare bevinding kwam naar voren uit het onderzoek van Stevens et al. (2003). Sombere gevoelens, teruggetrokken gedrag en angsten komen bij ongeveer een op de zeven jongeren voor en daarin bestaan geen verschillen tussen migranten- en autochtone jongeren. 11% van de jongeren noemt problemen met sociaal gedrag en hierin vinden we ook geen verschillen tussen jongeren van verschillende komaf.

Tabel 5.2

Jongeren (11-16 jaar) met een matige gezondheid en probleemgedrag in de afgelopen zes maanden (zelfrapportage), naar herkomst, 2009 (in procenten; n = 7062)^{ab}

	Turks (n = 252)	Marokkaans (n = 269)	Surinaams (n = 191)	Antilliaans (n = 66)	overig niet-westers (n = 355)	autochtoon Nederlands (n = 5929)
gezondheid						
matige gezondheid	24	22	16	33	20	13
probleemgedrag						
gedragsproblemen	20	20	18	22	16	12
problemen met leeftijdgenoten	21	17	14	17	12	11
hyperactief gedrag	13	11	18	25	19	25
emotionele problemen	10	10	13	15	11	15
problemen met sociaal gedrag	13	11	14	6	8	11
totale problemen ^c	15	14	17	21	13	15

- a Probleemgedrag van jongeren is gemeten met de kindversie van de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (Goodman et al. 2000). Per probleemgebied zijn er vijf items (schaalscore 0-10). Voorbeelditems zijn: 'ik word erg boos en ben vaak driftig (gedragsproblemen)', 'ik kan beter met volwassenen opschieten dan met jongeren van mijn leeftijd (problemen met leeftijdgenoten)', 'ik zit constant te wiebelen of te friemelen (hyperactief gedrag)', 'ik pieker veel (emotionele problemen)', en 'ik bied vaak anderen aan hen te helpen (een lage score duidt op problemen met sociaal gedrag)'. Er zijn normscores gebruikt om te bepalen of het gedrag van een kind dusdanig uit de hand loopt dat het ook daadwerkelijk problematisch is (zie Van Dorsselaer et al. 2010). De schaa scores van de kinderen zijn vergeleken met die van leeftijdgenoten en alleen wanneer deze duidelijk afwijken spreken we van problematisch gedrag van een kind.
- b Vetgedrukte percentages geven aan dat de verschillen tussen de betreffende migrantengroep(en) en de autochtone groep significant ($p < 0,05$) zijn.
- c Totale problemen bestaan uit de som van gedragsproblemen, problemen met leeftijdgenoten, hyperactief gedrag en emotionele problemen (schaalscore 0-40).

Bron: Trimbos, uu en scp (HBSC'09) gewogen gegevens

We vinden ook geen verschillen in gezondheid en probleemgedragingen tussen de eerste en tweede generatie migrantenjongeren (aanvullende analyses, niet in tabel). Wel maakt het veel uit of het om jongens of meisjes gaat. Vergeleken met jongens rapporteren meisjes ongeveer drie keer zo vaak emotionele problemen en anderhalf keer zo vaak een matige gezondheid als jongens (tabel 5.3). Bij de jongens komen gedragsproblemen twee keer zo vaak en problemen met sociaal gedrag bijna drie keer zo vaak voor als bij meisjes. Deze sekseverschillen gelden voor zowel autochtone als migrantenjongeren. Daarnaast rapporteren migrantenjongeren die lagere schoolniveaus (vmbo) volgen meer problemen met hun gedrag en de aansluiting bij leeftijdgenoten dan jongeren van hogere schoolniveaus. Ook migrantenjongeren die niet opgroeien bij beide ouders hebben naar eigen zeggen vaker gedragsproblemen. Verder voelen migrantenjongeren uit gezinnen met een laag inkomen zich ongezonder dan jongeren uit rijkere gezinnen (aanvullende analyses, niet in tabel). Deze verschillen zijn in eerder onderzoek vaak ook bij autochtone jongeren gevonden (Stevens et al. 2003; Vollebergh et al. 2006; Zeijl et al. 2005).

Tabel 5.3

Migrantenjongeren en autochtone jongeren (11-16 jaar) met een matige gezondheid en probleemgedrag in de afgelopen zes maanden (zelfrapportage), naar geslacht, 2009 (in procenten; n = 7036)^a

	migrantenjongeren (n = 1057)		autochtone jongeren (n = 5979)	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
gezondheid				
matige gezondheid	17,0^a	25,7	10,3	15,3
probleemgedrag				
gedragsproblemen	24,8	12,3	16,5	7,5
problemen met leeftijdgenoten	17,5	13,9	12,1	9,6
hyperactief gedrag	16,3	15,6	23,4	25,7
emotionele problemen	5,3	16,9	8,3	21,2
problemen met sociaal gedrag	15,7	5,7	16,2	5,2
totale problemen ^b	15,7	13,9	14,2	14,8

a Vetgedrukte percentages geven aan dat de verschillen tussen jongens en meisjes statistisch significant zijn ($p < 0,05$).

b Totale problemen bestaan uit de som van gedragsproblemen, problemen met leeftijdgenoten, hyperactief gedrag en emotionele problemen.

Bron: Trimbos, uu en SCP (HBSC'09) gewogen gegevens

Het overkoepelende beeld van de ouder- en kindrapportages is over het algemeen consistent met eerder onderzoek, ook met eerder onderzoek onder professionals (vgl. Gezondheidsraad 2012; Stevens en Vollebergh 2008; Zeijl et al. 2005).

5.3 Hoe hangt de opvoeding door ouders samen met het welzijn van de kinderen?

Uit onderzoek onder voornamelijk autochtoon Nederlandse ouders en kinderen komt naar voren dat steun en toezicht door ouders, veel structuur en het uitleggen van regels effectieve opvoedingsstrategieën zijn: ze hangen samen met een betere gezondheid van kinderen en met minder problemen. Het veelvuldig opleggen van regels via bijvoorbeeld (fysiek) straffen gaat juist samen met meer probleemgedrag (Rispen et al. 1996; De Roos et al. 2011). Het is echter niet gezegd dat dat ook geldt voor migrantengezinnen. Wat een effectieve manier van opvoeden is kan namelijk afhankelijk zijn van de culturele context waarin de opvoeding plaatsvindt (vgl. Wissink et al. 2008).

De meeste niet-westerse gezinnen zijn afkomstig uit meer collectivistisch ingestelde samenlevingen, waarin samenwerking en intergenerationele solidariteit centraal staan. Hieruit kunnen opvoedingswaarden als gehoorzaamheid en conformiteit voortvloeien en daarmee ook een sterke(re) nadruk op het afdwingen van gehoorzaamheid (Pels et al. 2009). Er zijn aanwijzingen dat binnen dergelijke culturen het afdwingen van gehoorzaamheid via bijvoorbeeld (fysieke) straf meer als teken van een betrokken en liefdevolle manier van opvoeden gezien wordt en minder als teken van afwijzing dan binnen westerse, individualistische culturen (Pels et al. 2006b; Wissink et al. 2008). Hierdoor hangt veelvuldig (fysiek) straffen bij niet-westerse migrantenkinderen mogelijk minder samen met probleemgedrag dan bij autochtoon Nederlandse kinderen. Sterker nog, het afdwingen van gehoorzaamheid zou in een migratiecontext juist gunstig kunnen uitwerken doordat het zekerheid geeft in tijden van onzekerheid en stress (Oosterwegel et al. 2003). Daar staat tegenover dat migrantengezinnen in Nederland ook te maken hebben met de Nederlandse context, een individualistische cultuur waarin opvoedingswaarden als autonomie en zelfstandigheid van kinderen meer centraal staan en waarin (fysiek) straffen minder gangbaar is en als niet aanvaardbaar wordt beschouwd in de publieke opinie (Pels et al. 2009). In een dergelijke omgeving kunnen migrantenjongeren deze opvoedingsstrategie toch als negatief ervaren en daarom zou die strategie probleemgedrag juist weer wel in de hand kunnen werken. Zo bleek uit eerder onderzoek dat de kans op probleemgedrag bij jongeren van Creools-Surinaamse herkomst die in Nederland wonen groter is naarmate zij meer worden gestraft, terwijl dit verband bij jongeren in Suriname niet wordt gevonden (De Bruyn en Deković 2004). In deze paragraaf onderzoeken we hoe het welzijn en het gedrag van kinderen afhangt van de opvoeding van de ouders.

5.3.1 Rapportages van de ouders

In eerder onderzoek onder overwegend autochtoon Nederlandse gezinnen is herhaaldelijk aangetoond dat naarmate ouders vaker *fysieke straf* gebruiken, hun kinderen meer problemen hebben met leeftijdgenoten, gedrag en emoties (McLeod et al. 2007; De Roos et al. 2011). Ook in ons onderzoek onder migrantengezinnen vinden we vergelijkbare verbanden (tabel 5.4), ook al zijn die niet heel sterk.^{6, 7}

Wanneer ouders hun kinderen een tik of klap geven wanneer deze laatsten zich niet aan de regels houden, hebben hun kinderen vaker problemen in hun gedrag en in de omgang met

leeftijdgenoten. Alleen bij de Turks-Nederlandse en de Antilliaans-Nederlandse ouders vinden we ook eenzelfde verband met emotionele problemen. Migrantenkinderen lijken dus net als autochtone kinderen fysieke straf ook als negatief en stressvol te ervaren, en niet als een teken van een betrokken manier van opvoeden zoals soms ook wel wordt gedacht. Door fysieke straf laten ouders zien dat je met geweld macht mag uitoefenen en dat kan leiden tot imitatiegedrag van het kind tegenover anderen. Dit kan uiteindelijk uitmonden in probleemgedrag, zoals vaak vechten met andere kinderen. Ook leren kinderen van ouders die alleen maar (fysiek) straffen en geen bevestiging of uitleg van sociaal aanvaardbaar gedrag geven wel wat ze niet mogen doen, maar niet wat er wél van hen verwacht wordt. Het ondergaan van fysieke straf is bovendien een negatieve, stressvolle ervaring voor een kind en als dat veelvuldig gebeurt kan het leiden tot emotionele en gedragsproblemen (vgl. McLeod et al. 2007; De Roos et al. 2011).

Het veelvuldig *uitleggen* van regels en strafmaatregelen komt in eerder onderzoek onder voornamelijk autochtone ouders naar voren als een effectieve opvoedingsstrategie; het hangt samen met positieve uitkomsten en minder problemen (De Roos et al. 2011). Ook bij migrantenouders vinden we een dergelijk verband; naarmate de ouders vaker uitleg geven bij een straf, hebben kinderen volgens hun ouders minder vaak problemen met gedrag en in contact met hun leeftijdgenoten (tabel 5.4). Door uitleg bij een straf leren kinderen waarom iets niet mag of juist wel moet en dat heeft vaak een gunstige uitwerking op hun ontwikkeling. Bij deze strategie verplaatsen ouders zich meer in hun kind dan bij fysiek straffen, waardoor kinderen ook leren zich meer in te leven in anderen. Dit kan ertoe leiden dat zij gemakkelijker met leeftijdgenoten om kunnen gaan (De Roos et al. 2011).

Opvoedingsstrategieën die te maken hebben met *regelmaat* en *consistentie* doen er ook toe voor een gunstige ontwikkeling van het kind, zo blijkt uit eerder onderzoek onder voornamelijk autochtone gezinnen (De Roos et al. 2011). In een goed georganiseerd gezin, met veel aandacht voor structuur en regelmaat, hebben kinderen minder vaak emotionele problemen (De Roos et al. 2011). Een opvoeding gekenmerkt door regelmaat en structuur kan kinderen houvast en zekerheid geven en het kind ook zekerder van zichzelf maken (Barlow en Durand 2005). Bij migrantengezinnen vinden we een enigszins vergelijkbaar patroon. Indien migrantenouders erop letten dat hun kinderen volgens vaste regels leven, zijn er volgens ouders minder problemen met gedrag of in de omgang met andere kinderen (tabel 5.4). Waarschijnlijk ontnemen migrantenkinderen zekerheid aan structuur in de opvoeding, waardoor ze andere kinderen ook met vertrouwen tegemoet kunnen treden en beter met hen kunnen omgaan.

Wat betreft consistentie heeft eerder onderzoek onder autochtone gezinnen aangetoond dat wanneer ouders duidelijk naar hun kinderen toe zijn en consequent regels toepassen in hun opvoeding, kinderen minder last hebben van druk gedrag en aandachtsproblemen (De Roos et al. 2011). Wij vinden onder migrantengezinnen geen verband tussen consistentie en problemen, maar wij hebben aan deze ouders ook niet gevraagd naar hyperactief gedrag en aandachtsproblemen van kinderen.

Het houden van *toezicht* op kinderen hangt onder autochtone gezinnen vaak samen met minder probleemgedrag (vgl. Stattin en Kerr 2000): ouders die veel kennis hebben over het

doen en laten van hun kind geven meestal aan dat er minder problemen met het kind zijn dan ouders die weinig kennis hebben. In ons onderzoek onder migrantenouders vinden we een dergelijk verband niet (aanvullende analyses, niet in tabel). Mogelijk komt dit doordat we een meer actieve vorm van toezicht hebben gemeten: namelijk het navragen waar het kind is geweest. Dit hoeft niet per se samen te gaan met meer kennis over wat kinderen doen: vooral oudere kinderen kunnen deze actieve vorm als een inbreuk op de privacy zien en als overmatige controle ervaren. Eerder onderzoek gaf aan dat een dergelijke actieve vorm van toezicht juist tot meer negatieve uitkomsten kan leiden – bijvoorbeeld tot een toename in delinquent gedrag van jongeren (Keijsers et al. 2009; Rork en Morris 2009). Naast de eerder genoemde gedragsmatige aspecten van de opvoeding hebben we ook de manier bekeken waarop ouders de *opvoeding beleven*. We zagen in hoofdstuk 3 dat met uitzondering van Turks-Nederlandse ouders, migrantenouders het opvoeden niet moeilijker vinden dan autochtoon Nederlandse ouders. Maar hoe hangt die beleving van migrantenouders samen met de gezondheid en het probleemgedrag van hun kinderen? Zoals te verwachten valt, vinden migrantenouders het opvoeden vaker moeilijk wanneer hun kind problemen heeft (tabel 5.4). Ouders zijn meer tevreden met de opvoeding naarmate er minder problemen bij de kinderen zijn (Kerr et al. 2008; De Roos et al. 2011). Ongetwijfeld werkt dit ook de andere kant op en gaat het met de kinderen beter als ouders tevreden zijn over hun opvoeding en over hun opvoedingskwaliteiten. Kortom, vergeleken met de bevindingen uit eerder onderzoek onder voornamelijk autochtone ouders laten de ouderrapportages voor migrantenouders vergelijkbare patronen zien in de samenhang tussen opvoeding en problemen van jeugdigen. Ook aanvullende (*Seemingly Unrelated Estimation* [SUEST]) analyses, waarin de samenhangen die we vonden voor de migrantenouders vergeleken zijn met een steekproef van autochtone ouders, wijzen in die richting; we vonden geen (statistisch) significante verschillen tussen migrantenouders en autochtone ouders (zie tabellen D5.1a en b in bijlage D).

Tabel 5.4

Regressie van opvoedingsstrategieën en opvoedingsbeleving op problemen van kinderen in de afgelopen zes maanden, zoals gerapporteerd door hun ouders; ouders zijn van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse herkomst, 2011 (ongestandaardiseerde coëfficiënten; $n = 1212$)^a

	problemen met gedrag/ omgang met leeftijdgenoten	emotionele problemen
opvoedingsstrategieën		
fysieke straf		
Ik geef mijn kind een tik of klap als hij/zij iets doet wat niet mag.	0,24**	0,18** ^c
uitleg geven		
Wanneer ik mijn kind straf geef, leg ik aan hem/haar uit waarom ik dat doe.	-0,16*	0,01
structuur		
Ik let erop dat mijn kind volgens vaste regels leeft.	-0,19*	0,03
consistentie		
Als ik eenmaal 'nee' heb gezegd, blijf ik daarbij.	0,06	-0,07
beleving van de opvoeding		
Ik vind opvoeden vaak heel moeilijk. ^b	0,25***	0,15*
R ² (pseudo)	0,06	0,05

a Logistische regressie. In de analyses is gecorrigeerd voor diverse kenmerken van ouder (etniciteit, leeftijd, geslacht) en kind (leeftijd, geslacht), en de leefomstandigheden van het gezin (gezinsvorm, inkomen, sociale achterstand buurt, opleiding ouder). Problemen in gedrag/omgang met leeftijdgenoten zijn gemeten met drie items; emotionele problemen met twee items (zie tabel 5.1); op basis van de originele items zijn variabelen geconstrueerd die aangeven of kinderen wel of niet problemen hebben op dit gebied. Multicollineariteit was geen probleem aangezien alle *VIF* (*Variance Inflation Factor*) waarden kleiner waren dan 2. Toezicht is niet als predictor opgenomen; inclusie van deze variabele zou hebben geleid tot exclusie van ouders van kinderen jonger dan 6 jaar, omdat deze vraag alleen aan ouders van kinderen van 6 jaar en ouder gesteld is. In aanvullende analyses is toezicht wel opgenomen als predictor maar bleek deze niet statistisch significant.

b Scores van 1 tot en met 5, variërend van 'helemaal mee oneens' tot 'helemaal mee eens'.

c Aanvullende (*Seemingly Unrelated Estimation* [SUEST]) analyses laten zien dat dit verband alleen geldt voor Turks-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse ouders.

* Statistisch significant ($p < 0,05$).

** Statistisch significant ($p < 0,01$).

*** Statistisch significant ($p < 0,001$).

Bron: SCP (SIM'11) gewogen gegevens

5.3.2 Rapportages van de kinderen

Steun van ouders

Aan jongeren van 11 tot en met 16 jaar hebben we gevraagd of zij gemakkelijk met hun vader en moeder kunnen praten als zij ergens mee zitten. En of ouders hen steunen bij wat zij doen en hen laten merken dat ze van hen houden (vgl. Van Lieshout et al. 1999).

Bij autochtoon Nederlandse gezinnen blijkt veel steun van ouders en gemakkelijk kunnen praten met ouders vaak samen te gaan met minder emotionele en gedragsproblemen van kinderen en een betere omgang met leeftijdgenoten (vgl. Rispens et al. 1996; De Roos et al. 2011). Ook bij migrantenjongeren vinden we over het algemeen dat veel steun van ouders en het gemakkelijk praten met de vader over zorgen (sterk) samenhangen met betere uitkomsten: een betere gezondheid, meer sociaal gedrag en minder problemen met gedrag, emoties, leeftijdgenoten en hyperactiviteit (zie tabel 5.5). Deze bevindingen liggen in dezelfde lijn als die van eerdere studies onder migrantengezinnen (Eichelsheim et al. 2010; Wissink et al. 2008). Kinderen die veel steun en affectie van hun ouders ervaren, ontwikkelen vertrouwen in zichzelf en anderen (Bowlby 1969). Ze verwachten dat ze zelf invloed op hun omgeving kunnen uitoefenen en dat anderen toegankelijk, behulpzaam en vriendelijk zullen zijn. Deze verwachtingen zijn op hun beurt leidend voor hoe kinderen zich ten opzichte van anderen gedragen (Engels et al. 2000).

Opmerkelijk in onze studie is dat het gemakkelijk kunnen praten met ouders over zorgen over het algemeen alleen bij vaders samenhangt met de gezondheid en het gedrag van jongeren.⁸ Aanvullende regressieanalyses waarbij onderscheid gemaakt is tussen jongens en meisjes laten zien dat de kwaliteit van de communicatie met moeders bij meisjes wel samenhangt met enkele problemen, maar niet bij jongens (niet in tabel). Naarmate meisjes makkelijker met hun moeders over dingen die hen bezighouden kunnen praten, hebben zij minder last van emotionele problemen en hyperactief gedrag. Verder blijkt dat het gemakkelijk praten met vaders voor zowel jongens als meisjes gerelateerd is aan de gezondheidsbeleving, problemen in het algemeen en hyperactief gedrag in het bijzonder (vgl. Marsiglio et al. 2000), maar dat het alleen bij meisjes samengaat met minder emotionele problemen. Bij meisjes vinden we dus meer verbanden tussen goede communicatie met beide ouders en probleemgedragingen. Dat komt wellicht doordat meisjes over het algemeen opener zijn in het contact met hun ouders dan jongens (vgl. De Roos 2010). Mogelijk is het voor hen belangrijker dan voor jongens om hun zorgen te kunnen delen met hun ouders.

Uit de resultaten van aanvullende suest-analyses blijkt dat het gemakkelijk kunnen praten met vaders over zorgen bij een aantal herkomstgroepen soms echter anders samenhangt met de ervaren gezondheid en bepaalde problemen (zie tabellen D5.2 a t/m e in de bijlage).⁹ Zo geldt het eerder gevonden verband tussen (heel) gemakkelijk praten met de vader en het zich gezond voelen niet voor Antilliaans-Nederlandse jongeren. Wellicht komt dit doordat veel Antilliaans-Nederlandse jongeren zonder (contact met) hun vader opgroeien (hier 27%, zie ook hoofdstuk 2).¹⁰

Tabel 5.5

Regressie van steun en kennis van ouders op de gezondheid en het (probleem)gedrag van jongeren (11-16 jaar) in de afgelopen zes maanden, zoals gerapporteerd door de jongeren zelf; de jongeren zijn van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse of overig niet-westerse herkomst, 2009 (multivariate lineaire regressie, ongestandaardiseerde coëfficiënten; n = 884)^a

	gezondheid	gedrags- problemen	problemen met leeftijdgenoten	(probleem)gedrag hyperactief gedrag	emotionele problemen	prosociaal gedrag	totale problemen ^b
steun en kennis ouders ^c							
gemakkelijk praten met vader	0,08*	-0,12	-0,05	-0,27***	-0,25***	-0,02	-0,70***
gemakkelijk praten met moeder	0,04	0,04	0,12	-0,07	-0,15	0,18*	-0,06
steun ouders	0,11*	-0,51***	-0,35***	-0,84***	-0,57***	0,68***	-2,27***
kennis ouders	0,20*	-1,06***	-0,15	-0,60***	-0,33	0,43*	-2,14***
R ²	0,10	0,18	0,06	0,17	0,17	0,15	0,22

Tabel 5.5
(Vervolg)

- a In de analyses is gecorrigeerd voor diverse kenmerken van het kind (leeftijd, geslacht en etnische groep) en de leefomstandigheden van het gezin (gezinsvorm, gezinswelvaart, en stedelijkheid van het woongebied). Probleemgedrag van jongeren is gemeten met de kindversie van de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (Goodman et al. 2000). Per probleemgebied zijn er vijf items (schaalscore 0-10). Voorbeelditems zijn: 'ik word erg boos en ben vaak driftig (gedragsproblemen)', 'ik kan beter met volwassenen opschieten dan met jongeren van mijn leeftijd (problemen met leeftijdgenoten)', 'ik zit constant te wiebelen of te friemelen (hyperactief gedrag)', 'ik pieker veel (emotionele problemen)', en 'ik bied vaak anderen aan hen te helpen (prosociaal gedrag)'. Gezinswelvaart is gemeten met de *Family Affluence Scale*; hierin is gevraagd naar concrete bezittingen, zoals het aantal auto's, computers en een eigen slaapkamer, zie Van Dorsselaer et al. (2010). Stedelijkheid is op basis van de postcode bepaald, score 1 (dorp) tot 5 (zeer grote stad).
- b Totale problemen bestaan uit de som van gedragsproblemen, problemen met leeftijdgenoten, hyperactief gedrag en emotionele problemen (schaalscore 0-40).
- c Steun en kennis van ouders is met de volgende items gemeten: hoe gemakkelijk is het om met vader over zorgen te praten (score 1-4); hoe gemakkelijk is het om met moeder over zorgen te praten (score 1-4); hoeveel steun krijgen kinderen van hun ouders (schaalscore 1-5); in hoeverre laten ouders bewondering, houden van merken, steunen ze het kind (hoge scores duiden op veel steun) en in hoeverre maken ouders het kind belachelijk, behandelen het ruw en kan het kind niets goedgevoelen in hun ogen (hoge scores duiden op erg lage mate van steun); hoeveel kennis hebben ouders (schaalscore 1-3); hoeveel weten ouders over wie de vrienden van hun kinderen zijn, waar de kinderen hun geld aan uitgeven, waar ze na schooltijd zijn en wat ze doen in hun vrije tijd.
- * Statistisch significant ($p < 0,05$).
- ** Statistisch significant ($p < 0,01$).
- *** Statistisch significant ($p < 0,001$).

Bron: Trimbos, uu en scp (Hbsc'09) gewogen gegevens

Voor enkele herkomstgroepen geldt dat jongeren die zonder (contact met) hun vader opgroeien zich op een aantal vlakken gunstiger lijken te ontwikkelen dan jongeren die een moeizaam contact met hun vader hebben. Dat is met name het geval bij jongeren van Surinaamse oorsprong. Surinaams-Nederlandse jongeren zonder (contact met) de vader vertonen namelijk meer sociaal gedrag en minder problemen met leeftijdgenoten dan Surinaams-Nederlandse jongeren die heel moeilijk met hun vader kunnen praten. Mogelijk hangt het opgroeien zonder vader bij jongeren met een Surinaamse achtergrond minder samen met negatieve uitkomsten door de relatief geringe stigmatisering van het eenoudergezin in eigen kring. Bovendien kunnen Surinaams-Nederlandse moeders voor emotionele steun vaak terugvallen op hun sociale netwerk (Pels et al. 2009). Verder blijken de meeste jongeren minder last te hebben van emotionele problemen wanneer hun vader afwezig is dan wanneer zij een slecht contact met hem hebben. Dit geldt echter niet voor Marokkaans-Nederlandse jongeren. Het kan zijn dat het opgroeien zonder vader binnen Marokkaans-Nederlandse gezinnen minder geaccepteerd en meer aan schaamte gerelateerd is dan binnen andere gezinnen.

Het goed kunnen praten met de moeder over zorgen hangt bij de meeste groepen niet samen met gedragsproblemen, behalve bij de Surinaams-Nederlandse groep, waar openheid zelfs gerelateerd is aan meer gedragsproblemen (zie tabel D5.2c). Onduidelijk is wat hier precies achter zit. Onder deze problemen vallen ook delinquente gedragingen als liegen en stelen. Mogelijk kunnen sommige jongeren van Surinaamse herkomst opener over deze gedragingen met hun moeders spreken dan jongeren van andere herkomstgroepen, zoals de Turkse en Marokkaanse, en worden deze gedragingen minder vaak systematisch door hun moeder afgekeurd (Van San 1998, zie ook hoofdstuk 7). De steun lijkt soms geïnterpreteerd te worden als goedkeuring voor negatief gedrag.

Het verband tussen veel steun van ouders en weinig emotionele problemen (zesde kolom in tabel 5.5) gaat vooral op voor Antilliaanse, overig niet-westerse en autochtoon Nederlandse jongeren. Het geldt niet zozeer voor jongeren met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond. Het kan zijn dat steun van ouders in een deel van deze migrantengezinnen anders van aard is dan steun in autochtone gezinnen, waardoor hij niet samenhangt met (minder) emotionele problemen van de kinderen. Zo zijn er aanwijzingen dat steun in sommige migrantengroepen minder gericht is op personen en meer op het gezinscollectief (Pels en Nijsten 2000). Ook is steun in bijvoorbeeld Turks- en Marokkaans-Nederlandse gezinnen soms sterk vervlochten met autoritaire controle en 'preken' tegen kinderen. Steun die vooral gezinsgericht is en samengaat met autoritaire controle is mogelijk minder effectief in het voorkómen van emotionele problemen bij kinderen dan meer persoonsgerichte steun.

Kennis van ouders

Naarmate ouders meer weet hebben van het doen en laten van hun kinderen, gaat het over het algemeen beter met hun kinderen, zo blijkt uit onderzoek onder voornamelijk autochtone gezinnen (vgl. Keijsers et al. 2010).¹¹ Dit verband vinden we ook terug bij de meeste migrantengezinnen. Naarmate migrantenouders meer kennis hebben over de

activiteiten van hun kinderen, voelen de kinderen zich gezonder, hebben zij minder gedragsproblemen, hebben zij minder last van hyperactiviteit en gedragen zij zich socialer. Ook in recent ander onderzoek onder migrantengezinnen werden vergelijkbare resultaten gevonden (Eichelsheim et al. 2010; Wissink et al. 2008). Ouders die goed op de hoogte zijn van wat hun kinderen doen, kunnen hun kinderen beter helpen op het rechte pad te blijven dan ouders die dit niet zijn, waardoor hun kinderen minder snel gedragsproblemen ontwikkelen. Bovendien zijn ouders die veel kennis hebben over het gedrag van hun kind, betrokken bij hun kind. Zij tonen interesse in hun kind om op de hoogte te blijven van diens wel en wee, vriendschappen en vrijetijdsbesteding. Dit stimuleert een open communicatie tussen ouder en kind en dat is een belangrijk element van een goede ouder-kindrelatie, ook in de adolescentie (Keijsers et al. 2010). In een goede, open ouder-kindrelatie kan een kind veel vertrouwen ontwikkelen, wat een gunstige uitwerking kan hebben op het welbevinden van het kind, zoals een betere gezondheid en minder problemen. In een open ouder-kindrelatie kan een kind ook meer sociaal gedrag aanleren dan in een minder open relatie.

De gevonden verbanden gaan echter niet op voor Turks-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse jongeren (zie tabellen D5.2c en e in de bijlage). Bij Antilliaanse gezinnen kan meespelen dat er vaak geen vader in huis aanwezig is, zodat slechts één ouder toezicht kan houden en die ene ouder kan niet alles zien. Een andere verklaring is dat het toezicht dat ouders van Turkse en Antilliaanse herkomst uitoefenen anders van karakter is, waardoor we de hiervoor genoemde verbanden onder deze groepen niet vinden (vgl. Pels et al. 2009). Bij Turks-Nederlandse gezinnen lijkt er bijvoorbeeld minder openheid in de ouder-kindrelatie te zijn. Ouders praten vaak meer tegen het kind dan met het kind (vgl. Pels et al. 2009). Zoals we in hoofdstuk 3 zagen vinden Turks-Nederlandse jongeren ook minder vaak dat er thuis over belangrijke dingen gepraat kan worden dan autochtoon Nederlandse jongeren. Mogelijk is hierdoor de kennis die Turks-Nederlandse ouders over hun kind hebben minder toereikend om effectief op te kunnen treden. Het kan ook zijn dat kinderen dingen stiekem gaan doen omdat er minder openheid in het gezin is, waardoor ouders op hun beurt ook minder zicht kunnen krijgen op wat hun kind zoal doet (vgl. Keijsers et al. 2009). Hiervoor gingen we in op de kennis van ouders volgens jongeren van 11 tot 17 jaar. Daarnaast hebben we alleen aan jongeren van 12 jaar en ouder gevraagd in hoeverre hun ouders actief toezicht houden, bijvoorbeeld of hun ouders willen weten waar zij 's avonds geweest zijn. Bij migrantenkinderen hangt actief toezicht niet (significant) samen met hun gezondheid en probleemgedrag (zie tabel D5.3 in de bijlage). Het lijkt er voor de ontwikkeling van migrantenkinderen dus veel meer toe te doen in hoeverre ouders op de hoogte zijn van het doen en laten van hun kind dan in hoeverre ouders actief toezicht houden. Dit kwam ook naar voren uit eerder onderzoek onder autochtoon Nederlandse kinderen (Keijsers et al. 2009).

Opmerkelijk is dat verschillen in verbanden tussen de opvoeding en ontwikkeling van kinderen alleen bij de kindrapportages voor het voetlicht treden en niet bij de ouder-rapportages. Dit kan komen doordat jongeren mogelijk een scherper zicht op de opvoedgedragingen van hun ouders hebben dan ouders zelf. Ouders kunnen vanwege de waarde

die ze hechten aan hun gezin en aan het welzijn van ieder gezinslid geneigd zijn een positiever beeld van hun eigen opvoedgedragingen te schetsen dan hun kinderen doen (vgl. Mandemakers en Dykstra 2008).

5.4 Verschillen tussen migrantenkinderen en hun autochtone leeftijdgenoten nader verklaard

In paragraaf 5.2 zagen we dat migrantenkinderen op sommige gebieden wat meer problemen hebben dan autochtoon Nederlandse kinderen, volgens hun ouders en ook volgens henzelf. Nu gaan we na in hoeverre deze verschillen tussen de herkomstgroepen toegeschreven kunnen worden aan verschillen in de leefomstandigheden, in de opvoeding of ouder-kindrelatie of aan verschillen in andere kenmerken (zoals geslacht en leeftijd van kind en ouder). Dit onderzoeken we met behulp van zogenoemde decompositieanalyses (Fairlie 2005).¹² Bij de leefomstandigheden kijken we vooral naar omstandigheden waarvan we in hoofdstuk 2 zagen dat deze verschillend zijn voor migranten en autochtone Nederlanders, zoals de gezinsstructuur (tweeoudergezin, eenoudergezin of stiefgezin), het gezinsinkomen, het opleidingsniveau van de ouders, de sociale achterstand van de buurt en de stedelijkheid van de woonomgeving.¹³

We kijken eerst naar verschillen in problemen met gedrag en de omgang met leeftijdgenoten die uit de ouderrapportages naar voren kwamen; we zagen dat migrantenouders deze problemen wat vaker constateerden bij hun kind dan autochtone ouders. Verschillen in het inkomen van de gezinnen waartoe de kinderen behoren, leveren voor alle groepen de belangrijkste bijdrage aan het verklaarde deel van het verschil in deze problemen (tabel 5.6). Dat betekent dat het verschil tussen de groepen in de gesignaleerde problemen zou afnemen indien het inkomen van de migrantengezinnen even hoog zou zijn als dat van de autochtone gezinnen. De bijdrage van inkomen is het grootst voor de Marokkaanse groep en het kleinst voor de Surinaamse groep. Dit komt doordat van de vier groepen de inkomenspositie van migranten met een Marokkaanse achtergrond het minst gunstig is, en die van migranten met een Surinaamse achtergrond het meest gunstig (zie hoofdstuk 2).

Tabel 5.6

Verklaring van verschillen tussen migranten- en autochtone kinderen in problemen met gedrag/omgang met andere kinderen, zoals gerapporteerd door ouders, 2011 (in procenten; n = 1436)^a

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans
achtergrondkenmerken kind en ouder				
leeftijd kind				
geslacht kind: meisje				
leeftijd ouder	-30 ^b			-38 ^b
geslacht ouder: moeder				
leefomstandigheden gezin				
laag gezinsinkomen	56	68	24	48
sociale achterstand buurt				
eenoudergezin				
opleidingsniveau ouder				
opvoeding ouder				
fysieke straf				
uitleg geven	20	18		
structuur				
consistentie				
beleving van de opvoeding				
totaal verschil verklaard	46	86	24	10

a Alleen de factoren die significant ($p < 0,05$) bijdragen aan de verklaring van het verschil in problemen met gedrag/omgang met andere kinderen zijn bij de percentages genoemd. In deze analyses is toezicht niet als predictor opgenomen, omdat dit zou hebben geleid tot exclusie van ouders van kinderen jonger dan 6 jaar. In aanvullende analyses is toezicht wel toegevoegd als predictor maar bleek deze niet statistisch significant.

b Deze negatieve percentages betekenen dat het verschil in problemen tussen de autochtone en migrantengroep nog groter zou zijn als de leeftijdsverdeling van de ouders gelijk zou zijn over de groepen. Naar verhouding zijn de Turks-Nederlandse en de Antilliaans-Nederlandse ouders jonger dan de autochtoon Nederlandse ouders.

Bron: SCP (SIM'11) gewogen gegevens

De bijdrage van de opvoeding aan de verklaring van de verschillen is duidelijk kleiner en geldt bovendien alleen voor de Turkse en Marokkaanse groep; ongeveer een vijfde van het verschil hangt samen met het geven van uitleg. Wanneer Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse ouders meer uitleg zouden geven, dan zou het verschil in problemen licht afnemen. Ten slotte speelt de leeftijd van de ouder een rol, maar in de omgekeerde richting: de verschillen tussen de kinderen van de Turks-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse ouders aan de ene kant en de kinderen van de autochtoon Nederlandse ouders aan de andere kant zouden groter zijn als de ouders in deze groepen even oud zouden zijn. De ouders met een Turkse of Antilliaanse achtergrond in de steekproef zijn wat

jonger dan de autochtoon Nederlandse ouders; doordat oudere ouders meer problemen rapporteren, worden de verschillen onderschat. Mogelijk zijn ouders naarmate zij ouder zijn, kritischer naar hun kinderen toe.

Nu kijken we naar de percepties van de jongeren. Dat migrantenjongeren zelf een *slechtere gezondheid* rapporteren dan autochtone jongeren (het verschil varieert van 7 tot 20 procentpunten) wordt voor een vijfde deel tot ruim de helft verklaard door verschillen in achtergrondkenmerken, leefomstandigheden en opvoeding. Voor alle groepen leveren verschillen in het inkomen van het gezin waarin de kinderen opgroeien de belangrijkste bijdrage aan het verklaarde deel van het verschil in de ervaren gezondheid. Dat wil zeggen dat als het gezinsinkomen van niet-westerse migrantenjongeren even hoog zou zijn als dat van autochtoon Nederlandse jongeren, het verschil in gezondheid tussen deze groepen zou afnemen. Minder welvarende gezinnen hebben minder mogelijkheden om goede voorzieningen voor hun kinderen te gebruiken, gezonde producten te kopen en kwalitatief goede zorg te bieden, hetgeen een ongunstig effect kan hebben op de gezondheid van kinderen (McLanahan 2004; Roest et al. 2010). Daarnaast kunnen ook zelfgekozen leefstijlen van ouders en (oudere) kinderen een rol spelen bij het verschil in ervaren gezondheid. Voor de meeste herkomstgroepen lijken de opvoeding en de relatie met de ouders in beperktere mate een verklaring van het verschil te bieden; in totaal hangt maximaal 13 procent van het verschil samen met het moeilijk kunnen praten met de vader en de steun en kennis van ouders (zie tabel 5.7). Een uitzondering hierop vormt de overig niet-westerse herkomstgroep; bij deze groep verklaren deze factoren samen een kwart van het verschil.

Tabel 5.7

Verklaring van verschil in ervaren gezondheid tussen migranten- en autochtone jongeren in de leeftijd van 11-16 jaar, 2009 (in procenten)^a

	Antilliaans	Marokkaans	Turks	overig niet-westers
achtergrondkenmerken kind				
leeftijd	1			2
geslacht: meisje	4			
leefomstandigheden gezin				
laag gezinsinkomen	9	27	12	21
midden gezinsinkomen		-11 ^b		
stedelijkheid				
eenoudergezin	6	1	2	
stiefgezin				
opvoeding en relatie met ouders				
moeilijk praten met vader			5	1
geen (contact met) vader				
moeilijk praten met moeder				
geen (contact met) moeder				
steun ouders	1		1	11
kennis ouders	2	9	7	14
totaal verschil verklaard	23	28	20	54

a Alleen de factoren die significant ($p < 0,05$) bijdragen aan de verklaring van het verschil in ervaren gezondheid zijn bij de percentages genoemd. Daarom tellen ze niet (precies) op tot het totaal verklaarde verschil.

b Negatieve percentages betekenen dat het verschil in ervaren gezondheid tussen de autochtone en Marokkaans-Nederlandse groep nog groter zou zijn als de verdeling van de middeninkomens gelijk zou zijn over de groepen. Er zijn in de steekproef naar verhouding meer middeninkomens in de Marokkaans-Nederlandse dan in de autochtoon Nederlandse gezinnen.

Bron: Trimbos, UU en SCP (HBSC'09) gewogen gegevens

Dat Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen wat meer *problemen met leeftijdgenoten* hebben (verschil van respectievelijk 10 en 6 procentpunten), heeft slechts voor een klein deel (minder dan 10%) te maken met verschillen in de opvoeding. Belangrijker lijkt de welvaart van de gezinnen waarin deze jongeren opgroeien: een laag gezinsinkomen verklaart respectievelijk een vijfde tot ruim de helft van de verschillen in deze problemen (zie tabel 5.8). In Turks- en Marokkaans-Nederlandse gezinnen komt een laag inkomen vaker voor dan in autochtoon Nederlandse gezinnen. Door financiële beperkingen hebben kinderen uit armere gezinnen een grotere kans op onvoldoende sociale participatie, zoals deelname aan sport-, cultuur- en vrijetijdsactiviteiten (Roest et al. 2010). Dit kan leiden tot sociale uitsluiting en kan uiteindelijk uitmonden in problemen met leeftijdgenoten

(De Roos et al. 2011). Overigens zouden de verschillen in problemen met leeftijdgenoten nog groter zijn als de middeninkomens evenredig verdeeld zouden zijn over de autochtone en etnische groepen. Naar verhouding zijn er relatief veel migrantengezinnen met een middeninkomen.

Tabel 5.8

Verklaring van verschil in problemen met leeftijdgenoten tussen migrantenjongeren (van Marokkaanse en Turkse herkomst) en autochtoon Nederlandse jongeren in de leeftijd van 11-16 jaar, 2009 (in procenten)^a

	Marokkaans	Turks
achtergrondkenmerken kind		
leeftijd		
geslacht: meisje		
leefomstandigheden gezin		
laag gezinsinkomen	56	21
midden gezinsinkomen	-18 ^b	-10 ^b
stedelijkheid		
eenoudergezin		
stiefgezin		
opvoeding en relatie met ouders		
moeilijk praten met vader		4
geen (contact met) vader		
moeilijk praten met moeder		
geen (contact met) moeder		
steun ouders		
kennis ouders	7	4
totaal verschil verklaard	53	24

a Alleen de factoren die significant ($p < 0,05$) bijdragen aan de verklaring van het verschil in problemen met leeftijdgenoten zijn bij de percentages genoemd. Daarom tellen ze niet (precies) op tot het totaal verklaarde verschil.

b Negatieve percentages betekenen dat de verschillen tussen de autochtone groep en beide etnische groepen nog groter zouden zijn als de verdeling van de middeninkomens gelijk zou zijn over de groepen. Er zijn in de steekproef naar verhouding meer middeninkomens in de Marokkaans- en Turks-Nederlandse gezinnen dan in de autochtoon Nederlandse groep.

Bron: Trimbos, UU en SCP (HBSC'09) gewogen gegevens

Dat migrantenjongeren naar eigen zeggen wat meer *gedragsproblemen* hebben dan autochtone jongeren (de verschillen lopen uiteen van 4 tot 10 procentpunten) is voor een groter deel – in totaal voor een kwart tot ruim de helft – te verklaren vanuit de opvoeding en de relatie met de ouders (zie tabel 5.9). Voor de Turks-, Marokkaans- en Surinaams-Nederlandse jongeren verklaart kennis van ouders over het doen en laten van hun kind het grootste deel van het verschil in gedragsproblemen (voor een vijfde tot ruim een kwart

deel). Voor Antilliaans-Nederlandse jongeren levert het niet hebben van (contact met) de vader de belangrijkste bijdrage aan het verklaarde deel van het verschil (voor ongeveer een achtste deel). Dit komt doordat Antilliaans-Nederlandse jongeren minder vaak opgroeien met een vader dan autochtoon Nederlandse jongeren. Verder zouden de verschillen in gedragsproblemen met autochtone jongeren nog groter zijn als de steekproeven vergelijkbaar zouden zijn qua verdeling van jongens en meisjes. In de Antilliaans-Nederlandse groep zijn meisjes namelijk oververtegenwoordigd en aangezien meisjes minder vaak gedragsproblemen hebben dan jongens, worden de verschillen nu dus onderschat. Voor jongeren met een overig niet-westerse achtergrond is steun van de ouders de belangrijkste verklarende factor van het verschil (ruim een vijfde deel).¹⁴

Dat migrantenjongeren wat meer gedragsproblemen rapporteren heeft dus deels ermee te maken dat (een aantal groepen) migrantenjongeren ervaren dat hun ouders minder op de hoogte zijn van hun doen en laten en hen minder steun geven, en dat zij vaker geen (contact met hun) vader hebben dan autochtone jongeren.¹⁵

Van de groepen waarvan het verschil in gedragsproblemen toch al niet zo groot was, namelijk de Surinaams- en overig niet-westerse Nederlandse jongeren (verschil van respectievelijk 6 en 4 procentpunten), weet de opvoeding in zijn totaliteit ongeveer twee derde van het verschil te verklaren. Van het iets grotere verschil met de jongeren van Antilliaanse, Turkse, en Marokkaanse herkomst (van 8 tot 10 procentpunten) wordt slechts maximaal een derde verklaard. Het kan zijn dat opvoedingsaspecten die we niet gemeten hebben ertoe doen, of dat andere culturele verklaringen bij deze laatste groepen een grotere rol spelen. Dan zou het kunnen gaan om andere normen en waarden/opvattingen over de wenselijkheid en toelaatbaarheid van bepaald gedrag die in andere culturen kunnen heersen (bv. traditionele masculiniteitsnormen/genderattitudes) (Bovenkerk 2014; Van Noije en Kessels 2012). Het zou ook te maken kunnen hebben met het feit dat (bepaalde) etnische minderheden tussen twee sterk verschillende culturen leven (culturele dissonantie). Dit zou kunnen leiden tot verwarring, conflicten en problematisch gedrag bij jongeren. In een landen vergelijkend onderzoek naar de verklaring van overmatig delinquent gedrag van Marokkaans-Nederlandse jongeren kon Bovenkerk (2014) hiervoor echter geen steun vinden. Hij veronderstelt dat er misschien juist eerder sprake is van culturele consonantie (vgl. Solivetti 2010) dan van dissonantie; dat de assertiviteit en het individualisme in de Nederlandse cultuur en het gebrek aan sociale controle in Nederland mogelijk de onafhankelijke opstelling van Marokkaans-Nederlandse jongeren hebben versterkt en antisociaal gedrag hebben aangemoedigd. Vooralsnog heeft eerder onderzoek naar mogelijke culturele verklaringen voor verschillen in problematisch gedrag nog niet tot een eenduidig antwoord geleid.

Tabel 5.9

Verklaring van verschil in gedragsproblemen tussen jongeren van migranten- en autochtone herkomst in de leeftijd van 11-16 jaar, 2009 (in procenten)^a

	Surinaams	Antilliaans	Marokkaans	Turks	overig niet- westers
achtergrondkenmerken kind					
leeftijd		-2 ^b			
geslacht: meisje		-15 ^b	-3 ^b		-9 ^b
leefomstandigheden gezin					
laag gezinsinkomen					
midden gezinsinkomen					
stedelijkheid					
eenoudergezin					
stiefgezin					
opvoeding en relatie met ouders					
moeilijk praten met vader				5	
geen (contact met) vader	15	12	5		15
moeilijk praten met moeder					
geen (contact met) moeder					
steun ouders	17	6		5	22
kennis ouders	27	8	21	22	15
totaal verschil verklaard	66	10	16	33	69

a Alleen de factoren die significant ($p < 0,05$) bijdragen aan de verklaring van het verschil in gedragsproblemen zijn bij de percentages genoemd. Daarom tellen ze niet (precies) op tot het totaal verklaarde verschil.

b Negatieve percentages betekenen dat de verschillen tussen de autochtone groep en betreffende etnische groepen nog groter zouden zijn als de verdeling van de betreffende factor over de groepen gelijk zou zijn; in dit geval als de Antilliaans-Nederlandse jongeren gemiddeld net zo oud zouden zijn (ze zijn iets ouder) als de autochtone jongeren en als er evenveel meisjes in de Antilliaanse, Marokkaanse en overig niet-westerse herkomstsgroep als in de autochtoon Nederlandse groep zouden zitten. In deze niet-westerse groepen zijn meisjes overgerepresenteerd.

Bron: Trimbos, UU en SCP (HBSC'09) gewogen gegevens

5.5 Conclusies

Migrantenjeugd heeft op aantal gebieden meer problemen

Als we aan migrantenouders vragen hoe het met hun kinderen gaat en aan de jongeren zelf vragen hoe het met hen gaat, komt er een gemengd beeld naar voren (vgl. Gezondheidsraad 2012). Met de meeste kinderen en jongeren gaat het goed, maar er zijn kinderen en jongeren die problemen hebben. Net als eerder meermaals bij autochtone kinderen is

vastgesteld (zie De Looze et al. 2014; Roest et al. 2010), vormen ook voor migrantenkinderen het opgroeien in minder welvarende omstandigheden en met een alleenstaande ouder factoren die de kans op problemen kunnen vergroten.

Op sommige vlakken doen migrantenkinderen het minder goed dan autochtone kinderen. Zo hebben kinderen van niet-westerse origine wat meer gezondheids- en gedragsproblemen. Daarnaast spelen er bij Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen iets meer problemen in de omgang met leeftijdgenoten, zij vinden minder vaak aansluiting bij leeftijdgenoten dan autochtoon Nederlandse kinderen. Op andere punten vinden we geen verschillen of lijken migrantenjongeren zelfs beter af te zijn dan hun autochtone leeftijdgenoten. Zo is er bij migrantenjongeren minder sprake van hyperactief gedrag.

Steun en structuur gaan samen met meest gunstige uitkomsten bij kinderen

Een opvoeding waarbij ouders hun kinderen ondersteuning bieden en waarin de regels duidelijk zijn, gaat samen met de meest gunstige ontwikkelingsuitkomsten bij kinderen: kinderen hebben dan minder problemen en voelen zich gezonder dan wanneer ouders dat niet of in mindere mate doen. Vergelijkbare verbanden zijn ook herhaaldelijk in onderzoek onder autochtone gezinnen gevonden (Rispen et al. 1996; De Roos et al. 2011; Rothbaum en Weisz 1994; Stattin en Kerr 2000). Over het algemeen suggereren onze bevindingen dus dat wat werkt in de opvoeding van autochtone gezinnen ook zijn vruchten afwerpt in migrantengezinnen. Andersom kan vanzelfsprekend ook gelden dat (migranten)kinderen die weinig probleemgedrag vertonen het voor hun ouders relatief makkelijk maken om effectief op te voeden (Keijsers et al. 2010; Sameroff 2010).

In een aantal opzichten lijkt er sprake van een ander beeld. Zo zien we dat steun – waaronder gemakkelijk met ouders kunnen praten – en kennis van ouders over het doen en laten van hun kind bij enkele herkomstgroepen niet samenhangt met gunstige uitkomsten. Mogelijk is de communicatie tussen ouder en kind – als gevolg van een grotere machtsafstand (Pels et al. 2009) – minder open en daardoor wat minder effectief.

Verschillen in problemen deels verklaard door sociaal-economische omstandigheden

Dat migrantenkinderen volgens hun ouders en henzelf wat vaker problemen ontwikkelen op het gebied van hun gedrag en aansluiting bij leeftijdgenoten, lijkt voor een deel toe te schrijven aan het opgroeien in gezinnen met minder financiële mogelijkheden. Een dergelijke leefsituatie geldt in de literatuur als universele risicofactor voor antisociaal gedrag (Van Noije en Kessels 2012). Kinderen hebben in zo'n situatie minder participatiemogelijkheden en minder ontplooiingskansen. Bovendien kunnen financiële problemen bij ouders leiden tot stress, die overgedragen kan worden op de kinderen. Ook de constatering dat migrantenjongeren zich naar eigen zeggen minder gezond voelen kan voor een deel door het gezinsinkomen verklaard worden. Door het lagere inkomen zijn migrantenouders minder in staat om te zorgen voor goede voorzieningen voor hun kind en dat kan zijn weerslag hebben op diens gezondheid.

De opvoeding lijkt er ook enigszins toe te doen, en dat bleek vooral in de rapportages van de kinderen. Dat migrantenkinderen naar eigen zeggen vaker problemen hebben met hun

gedrag, lijkt er deels mee te maken hebben dat deze kinderen – vergeleken met autochtone kinderen – minder vaak het gevoel hebben dat hun ouders weet hebben van hun doen en laten en hen steunen. Bovendien hebben zij vaker geen (contact met hun) vader. Ouders die minder goed op de hoogte zijn van wat hun kinderen doen en hen minder steunen, kunnen het gedrag van hun kinderen minder goed bijsturen, waardoor hun kinderen eerder gedragsproblemen kunnen ontwikkelen (Keijsers et al. 2010). Dat ook het ontbreken van een vaderfiguur samen lijkt te hangen met meer problemen van bepaalde groepen jongeren sluit aan bij de gedachte dat ouderlijke supervisie een beschermende factor vormt (Korf et al. 2001; Marsiglio et al. 2000). Als er slechts één ouder (vaak de moeder) in het gezin is, is er vaak minder toezicht op de kinderen dan als er twee ouders zijn. Onze bevindingen liggen in de lijn van die van eerder onderzoek waarin ook aspecten van de leefomstandigheden en de opvoeding als risicofactoren voor problematisch gedrag naar voren kwamen (Blokland et al. 2010; Bovenkerk 2014; Flink 2013). Overigens konden we een aanzienlijk deel van de verschillen tussen migrantenkinderen en autochtone kinderen niet verklaren, en dat bleek ook het geval in eerder onderzoek naar gedragsproblemen en delinquent gedrag (zie Lahlah 2013; Van Noije en Kessels 2012). Dat geeft aan dat andere verklaringen ook een rol spelen. Daar zullen we in de slotbeschouwing (hoofdstuk 8) op terugkomen.

Noten

- 1 We baseren ons op het hoofdonderzoek van het SIM'11.
- 2 We maken gebruik van data van HBSC'09 en niet van HBSC'13, omdat de opvoedvariabelen van HBSC'09 inhoudelijk beter aansluiten bij die van het SIM'11.
- 3 Exclusief degenen uit Indonesië, voormalig Nederlands-Indië en Japan.
- 4 De stellingen zijn afkomstig uit de ouderversie van de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ) (Goodman et al. 2000).
- 5 Hyperactiviteit komt tot uiting in overbeweeglijkheid, rusteloosheid en aandachtsproblemen. Gedragsproblemen hebben te maken met ongehoorzaamheid, boos en agressief gedrag, en liegen en stelen. Met problemen met sociaal gedrag bedoelen we dat een kind niet of nauwelijks rekening houdt met anderen, moeilijk kan delen en weinig hulpvaardig is. Onder emotionele problemen vallen teruggetrokkenheid, stemmingsproblemen, angsten en psychosomatische klachten. Problemen met leeftijdgenoten hebben te maken met het weinig aansluiting vinden bij leeftijdgenoten en uiten zich in het hebben van weinig vrienden, veel gepest worden en beter op kunnen schieten met volwassenen dan met leeftijdgenoten.
- 6 Op de vijf originele items (aardig gevonden worden, vechten, verkeerde vrienden, ongelukkig zijn en psychosomatische klachten, zie tabel 5.1) zijn factoranalyses uitgevoerd (principale componentenanalyse op basis van tetrachorische correlaties tussen de scores op de vijf items). Deze gaven aan dat de vijf items te herleiden zijn tot twee factoren. In lijn hiermee zijn ten behoeve van de analyses in paragraaf 5.3 en 5.4 de vijf originele items samengevat in twee nieuwe variabelen, te weten problemen met gedrag en in de omgang met leeftijdgenoten (variabele 1) en emotionele problemen (variabele 2).
- 7 In tabel 5.4 worden de analyses gepresenteerd van de vier herkomstgroepen samen. In aanvullende (*Seemingly Unrelated Estimation* [SUEST]) analyses is getoetst of de gevonden samenhangen verschillend zijn voor de verschillende herkomstgroepen. Alleen waar samenhangen verschillend zijn, wordt dit in de tekst vermeld.

- 8 Zoals in tabel 5.5 te zien is, is er wel een verband tussen gemakkelijk praten met de moeder en prosociaal gedrag
- 9 Met *Seemingly Unrelated Estimation* (SUEST) analyses (Weesie 1999) is nagegaan in hoeverre de verbanden tussen opvoeding – steun en kennis van ouders – aan de ene kant, en gezondheid en (probleem)-gedrag van jongeren aan de andere kant, verschillend zijn voor de vijf migrantengroepen en de autochtoon Nederlandse groep. Daarbij hebben we ook rekening gehouden met de leeftijd en het geslacht van het kind en de leefomstandigheden van het gezin.
- 10 Bij eerdere analyses over de totale groep migranten zijn de jongeren die zonder hun vader opgroeien buiten beschouwing gelaten (zie tabel 5.5), maar hier zijn ze als aparte categorie meegenomen, vooral omdat veel Antilliaanse en Surinaamse jongeren geen (contact met hun) vader hebben.
- 11 We bedoelen hier een passieve vorm van toezicht: de kennis van ouders over het doen en laten van hun kind, bijvoorbeeld of zij weten wie de vrienden van hun kind zijn en wat hun kind in zijn vrije tijd doet (vgl. Kerr en Stattin 2000; Stattin en Kerr 2000).
- 12 In deze analyses is gebruikgemaakt van de gepoolde variant en van 1000 herhalingen, zoals geadviseerd door Fairlie (2005).
- 13 Sommige kenmerken zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau van ouders en de sociale achterstand van de buurt konden wel opgenomen worden in de analyses op de ouder rapportages en niet in de analyses van de kindrapportages. Andere kenmerken zoals stedelijkheid van de woonomgeving konden wel opgenomen worden in de analyses op de kindrapportages maar niet in de analyses van de ouder rapportages.
- 14 Bij de kindrapportages hadden we geen informatie over het opleidingsniveau van de ouders. Wel is er informatie over het schoolniveau van de jongeren (die informatie is niet goed beschikbaar bij de ouder rapportages, omdat het daar veel basisschoolleerlingen betreft en relatief weinig kinderen die voortgezet onderwijs volgen). Aanvullende analyses waarin ook het opleidingsniveau van de jongeren (basis-onderwijs, vmbo-kader en -basis gerichte leerweg, vmbo-theoretische leerweg, havo en vwo) als factor meegenomen wordt voor de verklaring van het verschil in zelf ervaren gezondheid, en problemen met leeftijdgenoten en het gedrag, laten vergelijkbare resultaten zien (niet in tabel). Naast de factoren die nu significant bijdragen aan de verklaring van de verschillen, verklaart het opleidingsniveau dan een extra deel van het verschil (er blijft nog een aanzienlijk deel onverklaard). Wanneer migrantenjongeren een even hoog schoolniveau zouden volgen als autochtone jongeren, zouden ze zich iets gezonder voelen en wat minder problemen met leeftijdgenoten en hun gedrag hebben.
- 15 We hebben ook gekeken naar het verschil in hyperactief gedrag. Dat migrantenjongeren minder hyperactief gedrag vertonen dan autochtone jongeren kunnen we niet verklaren vanuit de opvoeding en sociaal-structurele kenmerken (zie tabel D5.4 in bijlage D).

6 Sekseverschillen, onderwijs, religie in de opvoeding

Marjolijn Distelbrink (Verwey-Jonker Instituut), Trees Pels (Verwey-Jonker Instituut/Vrije Universiteit Amsterdam)

6.1 Inleiding

In hoofdstuk 3 besteedden we aandacht aan meer globale opvoedingsdoelen en -strategieën. In dit hoofdstuk gaan we nader in op enkele specifieke thema's die in gezinnen met niet-westerse wortels in het bijzonder spelen of van belang zijn.

Het eerste onderwerp is het onderscheid in de opvoeding van jongens en meisjes. In de tradities van de herkomstlanden zijn de sekseverschillen in de opvoeding van oudsher anders dan in de Nederlandse omgeving. Migrantenouders moeten daarom zoeken naar manieren om het eigene te integreren met het nieuwe. We stellen ons in dit hoofdstuk de vraag welke voorbeelden kinderen in migrantengezinnen meekrijgen en welk onderscheid ouders maken in de opvoeding van jongens en meisjes.

Het tweede onderwerp is opvoeding in relatie tot school. Dit is een thema dat niet alleen ouders zelf maar ook leraren en mentoren voor veel vragen stelt. Over en weer sluiten de verwachtingen over opleiding en opvoeding niet altijd goed op elkaar aan. Veel ouders hebben een informatieachterstand en leraren weten niet goed hoe ze met een andere culturele achtergrond om moeten gaan; dit wordt ook wel handelingsverlegenheid genoemd. Hoe kinderen thuis worden voorbereid op school blijft een belangrijk vraagstuk. Schoolprestaties van migrantenkinderen zijn wel verbeterd maar blijven nog steeds achter bij die van autochtone scholieren, en bovendien neemt de jeugdwerkloosheid bij niet-westerse groepen toe (Gijsberts et al. 2012).

Het derde onderwerp is het opvoeden in relatie tot eigen religieuze waarden. Hoe gaan ouders om met religieuze symbolen en betekenissen van religie in de opvoeding van hun kinderen? Met name de negatieve beeldvorming over de islam roept vragen op voor kinderen en ouders uit migrantengroepen.

Dit hoofdstuk is gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek naar de genoemde thema's dat verricht is in de afgelopen vijftien à twintig jaar (zie kader 6.1).

Kader 6.1 In dit hoofdstuk gebruikte bronnen

Voor dit hoofdstuk is geput uit een reeks kwalitatieve studies naar de gezinsopvoeding in onder andere Marokkaans-, Turks-, Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse gezinnen en vluchtelingen-gezinnen waarbij de auteurs van dit hoofdstuk direct of indirect waren betrokken (Distelbrink 1998, 2000; Distelbrink et al. 2005; Nanhoe 2012; Nijsten 1998a; Pels 1998; Pels en De Gruijter 2005; Pels et al. 2012). Een deel van dit onderzoek is verricht onder moeders en jongeren, een deel onder vaders. De respondenten varieerden onderling in opleidingsniveau, gezinsfase en migratie-generatie, zodat verschillende subgroepen voldoende waren gerepresenteerd in de onderzoeken. De aantallen per studie ondervraagde moeders, vaders of jongeren per etnische groep liepen uiteen van rond de 20 tot 75.¹ Daarnaast is geput uit overzichtsstudies over de opvoeding in migrantengezinnen in Nederland (Pels et al. 2009) en over ouderbetrokkenheid (Distelbrink et al. 2012). Voor enkele specifieke onderwerpen die in de genoemde reviews minder aandacht kregen, zoals de religieuze opvoeding, is in wetenschappelijke databases gezocht naar recente Nederlandstalige literatuur. Waar relevant zijn de resultaten uit die studies in dit hoofdstuk verwerkt. Omdat grootschalig en vooral longitudinaal onderzoek ontbreekt, hebben we ons strikt genomen geen beeld kunnen vormen van ontwikkelingen door de jaren heen. Niettemin is getracht op basis van de beschikbare gegevens inzicht te bieden in belangrijke veranderingen, evenals in de differentiatie binnen en tussen groepen. Her en der zijn ter illustratie citaten gebruikt uit kwalitatieve onderzoeken waarbij de auteurs waren betrokken.

6.2 Sekseverschillen in de opvoeding

De sekseverschillen in kansen en posities en de verschillen in de opvoeding tussen jongens en meisjes in migrantengezinnen trekken veel maatschappelijke en beleidsmatige aandacht. De belangrijkste vraag die in het debat naar voren komt, is of meisjes in specifieke etnische groepen wel evenveel kansen en vrijheid hebben als jongens, en of vrouwen wel een voldoende sterke positie hebben. Ook de zwakke sociaal-economische positie van vrouwen vormt een punt van zorg. De arbeidsdeelname van moeders uit sommige migrantengroepen in Nederland is naar verhouding laag, al doen zich ook veranderingen voor. Dat er veel aandacht uitgaat naar de arbeidsdeelname en inkomenspositie van vrouwen heeft te maken met het toegenomen aantal echtscheidingen, maar ook met de grote ideologische nadruk op gelijkheid in zorgtaken en arbeidsdeelname tussen man en vrouw in Nederland (Merens et al. 2012). Overigens is – ondanks het gelijkheidsideaal – ook in autochtoon Nederlandse gezinnen nog veel verschil tussen vaders en moeders in arbeidsdeelname (vooral in uren) en in de tijd die vaders en moeders besteden aan de zorg voor kinderen (Merens et al. 2012).

Sekseverschillen in de opvoeding vinden hun wortels in historische patronen. Bij de grootste vier migrantengroepen zijn daarin grote verschillen te ontdekken tussen enerzijds gezinnen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond en anderzijds gezinnen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond. Daarom bespreken we deze groepen afzonderlijk, met de kanttekening dat zich ook binnen en tussen de groepen die we samen bespreken grote verschillen voordoen. Waar we informatie hebben, trekken we onze bevindingen door naar andere categorieën, zoals vluchtelingengroepen. Over Antilliaans-Nederlandse

gezinnen is overigens minder bekend dan over Surinaams-Nederlandse gezinnen. Bij de Surinaams-Nederlandse gezinnen ligt de focus vanwege de beschikbaarheid van materiaal op gezinnen met een Afro-Surinaamse achtergrond.

6.2.1 Gezinnen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond

Als het gaat om emancipatie en gelijkheid, richt de publieke opinie en het beleid zich vooral op Turks- en Marokkaans-Nederlandse gezinnen. Van oudsher, al voor de migratie, zijn de taken tussen man en vrouw in deze groepen sterk verdeeld. Dat geldt vooral in de regio's en opleidingscategorieën waaruit de meeste migranten in Nederland afkomstig zijn. Vrouwen zijn de spil van het gezin binnenshuis. Zij zorgen voor de kinderen en het huishouden, de mannen zijn er meer voor de buitentaken en de morele opvoeding van vooral zonen. De werelden van mannen en vrouwen zijn van oorsprong strikt gescheiden en in het toekomstbeeld van meisjes én jongens staat het huwelijk en het krijgen van kinderen centraal. Vooral voor meisjes geldt dat zij als maagd het huwelijk in dienen te gaan. Contact met de andere sekse is in dit licht beperkt tot aan het huwelijk. Ouders en andere familieleden hebben een grote invloed op de keuze van een huwelijkspartner. Bij meisjes ligt in de opvoeding sterk de nadruk op voorbereiding op de toekomstige positie als echtgenote en moeder (Hooghiemstra 2003; Pels en De Haan 2003).

In Nederland en ook in de herkomstlanden zelf verandert deze verhouding tussen mannen en vrouwen intussen sterk. Deels heeft dit – in Nederland – te maken met omstandigheden zoals werkloosheid en arbeidsongeschiktheid bij mannen uit deze groepen, en met de lange scheiding bij gezinsmigratie. Daarnaast lijken emancipatieprocessen invloed te hebben op de rolverdeling tussen de seksen. De arbeidsdeelname van Turks- en Marokkaans-Nederlandse vrouwen in Nederland neemt toe; in 2011 werkte 47% respectievelijk 42% van deze vrouwen buitenshuis. Hun arbeidsdeelname blijft echter nog achter op die van autochtoon Nederlandse vrouwen (67%) en vrouwen uit verschillende andere etnische groepen (Merens et al. 2012). Vooral vrouwen uit de jongere generaties werken steeds vaker, en blijven dit doen als er kinderen komen (Merens et al. 2012). Overigens ligt het aantal uren dat vrouwen met een baan werken vooral in Turkse kring naar verhouding hoog, hoger in elk geval dan in autochtoon Nederlandse gezinnen. Turks-Nederlandse vrouwen met een baan werken vaak fulltime (Janssen en Portegijs 2011).

Een ander signaal dat wijst op veranderende verhoudingen tussen de seksen is het toenemende aandeel echtscheidingen. Inmiddels ligt het aandeel eenoudergezinnen in Turks- en Marokkaans-Nederlandse kringen ongeveer even hoog als in autochtoon Nederlandse kring. Tegelijkertijd blijven traditionele denkbeelden over man-vrouwverhoudingen het gezinsleven en de relatie tussen mannen en vrouwen beïnvloeden. Vooral Turkse (en in mindere mate Marokkaanse) vrouwen die recent als huwelijksmigrant naar Nederland zijn gekomen, zien zich soms geconfronteerd met een strikte rolverdeling, waarbij vrouwen zich niet alleen naar de eisen van hun man maar ook naar die van hun schoonfamilie moeten voegen (Pels et al. 2011). Soms is de controle zo groot dat vrouwen naast weinig persoonlijke vrijheid in het gezin ook buitenshuis een zeer geringe bewegingsvrijheid hebben (Drost et al. 2012).

Rolverdeling tussen vaders en moeders

De inbreng van Turks- en Marokkaans-Nederlandse vaders in de opvoeding is over het geheel genomen minder groot dan die van autochtoon Nederlandse vaders (Distelbrink et al. 2005; Pels et al. 2009). Moeders nemen in de dagelijkse praktijk veelal het leeuwendeel van de opvoeding en verzorging van de kinderen op zich en blijven de spil van het gezin. Dit geldt overigens ook voor veel andere niet-westerse groeperingen, zoals diverse vluchtelingengroepen (Pels en De Gruijter 2005). De nadruk op rol van de vrouw als moeder is het sterkst bij lagergeschoolden en bij de eerste generatie. Vaders zijn in gezinnen met weinig opleiding het meest in beeld als er iets mis gaat, bij het toezicht op (oudere) kinderen en als moreel leidsman (Pels et al. 2009).

Zeker laaggeschoolde ouders ervaren de seksspecifieke taakverdeling niet per definitie als problematisch; hun opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid beïnvloeden de manier waarop zij hun rolverdeling beleven. Veel moeders tonen zich dan ook in grote lijnen tevreden over de taakverdeling, ook als vaders weinig actief zijn betrokken bij de opvoeding (Pels et al. 2009). Niettemin sluimert er ook onvrede, vooral over de gebrekkige emotionele ondersteuning van en betrokkenheid bij de kinderen die moeders bij hun partners waarnemen. Al met al wenst een deel van de moeders meer betrokkenheid bij de kinderen van de zijde van de partner, waarbij zij overigens de opvoeding (en de verantwoording daarvan) vaak niet volledig willen delen (Naber et al. 2009). Bovendien nemen moeders meer dan voorheen vaak ook taken over die traditioneel meer tot het terrein van vaders behoren, zoals de (dagelijkse) controle over de kinderen en de contacten met formele instanties, zoals de school (Pels et al. 2009).

Vaders zelf willen, in elk geval in vergelijking met hun eigen vaders, actiever betrokken zijn bij de kinderen en een meer vriendschappelijke band met hen opbouwen (Nijsten 1998a; Pels 2005). De meeste vaders hadden vroeger een hiërarchische relatie met hun ouders, in elk geval met hun vader, en zijn strikt opgevoed. Een dergelijke afstandelijkheid willen ze niet in de relatie met hun eigen kinderen. Ze willen hun meer aandacht geven, meer open met ze praten en minder streng optreden bij overtredingen. Aan de andere kant willen zij ook een aantal traditionele waarden overbrengen, zoals respect voor de ouders (Pels et al. 2012). In de praktijk zijn de moeders – overigens net zoals in autochtoon Nederlandse gezinnen – vaak de belangrijkste bron van emotionele steun aan kinderen. Veel vaders menen dat vrouwen hier ook het beste in zijn.

Ik vind dat moeders het heel goed doen als het gaat om gevoelige dingen. En daarom gaan de kinderen vaker met hun problemen naar moeder dan naar vader. De moeder is een beschermer van haar kinderen, ook tegen vaders [...] maar dat wil niet zeggen dat moeders of vaders slechte opvoeders zijn. De combinatie van die twee aspecten maken je gezin als een goed team. (Marokkaans-Nederlandse vader) (bron: Pels 2005)

In jongere generaties lijken vaders meer betrokken bij de opvoeding dan in de generatie van de pioniers die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen (Pels 1998, 2005).² De interpretatie van religieuze bronnen beïnvloedt de rol die vaders in de

opvoeding hebben eveneens; religiositeit kan zowel dienen om traditionele praktijken als om vernieuwing te legitimeren (Distelbrink et al. 2013; Pels en De Gruijter 2006). De toenemende betrokkenheid van Marokkaans- en Turks-Nederlandse vaders bij de opvoeding is in sommig onderzoek verklaard door te wijzen op de hoge werkloosheid die onder deze groeperingen heerst (Van den Berg 2007). In de kwalitatieve opvoedingsonderzoeken onder vaders en moeders van Turkse en Marokkaanse komaf wordt echter geen verband gevonden tussen werkloosheid van vaders en hun betrokkenheid bij de opvoeding (Nijsten 1998b; Pels 2005; Pels en Vedder 1998). Deze onderzoeken maken het eerder aannemelijk dat werkloze vaders zich afzijdig houden omdat hun traditionele positie aan sterke erosie onderhevig is; niet alleen door hun lage sociale status, maar ook door de feitelijke verzelfstandiging van moeders en kinderen. Wat de betrokkenheid van vaders eveneens kan belemmeren is dat moeders, hoewel zij enerzijds de motor vormen van veranderingen in de opvoeding, anderzijds de zorg soms moeilijk delen. De sterke moederschapsideologie, die moeders zelf ook huldigen, kan het uit handen geven van de regie in de weg staan (Bouw et al. 2003; Pels 2005). Al met al krijgen Marokkaans- en Turks-Nederlandse jongens en meisjes als voorbeeld nog steeds sterk mee dat moeders er zijn voor de zorg, en vaders (meer) voor het kostwinnerchap. Als vaders niet slagen als kostwinner heeft dat consequenties voor hun rol en voor het voorbeeld dat zij hun kinderen kunnen geven. Vanwege het toenemende aantal scheidingen groeien meisjes en jongens meer dan voorheen op in gezinnen zonder vader (Van Egten et al. 2008). Moeders krijgen door de scheiding meer kracht en zelfstandigheid, maar kunnen ook in een isolement terechtkomen. Dit geldt sterker dan bijvoorbeeld bij autochtoon Nederlandse gezinnen, vanwege de taboes waarmee scheiding omgeven blijft (Distelbrink 2012; Eldering en Borm 1996). Ook de economische consequenties van een scheiding zijn in Turks- en Marokkaans-Nederlandse gezinnen groot. Deze gezinnen hebben naar verhouding vaak te kampen met armoede (Gijsberts et al. 2012).

Opvoeding van jongens en meisjes

Ik mocht bijvoorbeeld heel veel dingen niet terwijl ouders van nu natuurlijk gewoon veel makkelijker daarin zijn. Dat heeft ook te maken met dat mijn ouders de eerste generatie gastarbeiders zijn die, de manier waarop het hier in Nederland er aan toe ging voor de kinderen vaak eng vonden omdat ze heel veel dingen niet wisten, niet kenden, waardoor je toch vaker liever thuis gehouden werd.

(Marokkaans-Nederlandse moeder, één kind, hogeropgeleid, werkend)

(bron: Van der Hoek 2006)

Hoewel de migratie naar Nederland veranderingen met zich meebrengt in de man-vrouw-verhoudingen – en daarmee ook in seksespecificiteit in de opvoeding – blijven Turks- en Marokkaans-Nederlandse ouders meer verschil maken in de opvoeding van jongens en meisjes dan autochtone ouders (Pels et al. 2009). Meisjes hebben meer taken in huis dan in autochtone gezinnen en er bestaan voor hen doorgaans restricties in de bewegingsvrijheid vanaf de puberteit (zie ook Pels 2005; Pels en De Gruijter 2005; Yerden 2010). Opvattingen

over eerbaarheid spelen bij deze opvoedingsnorm op de achtergrond mee. Zo blijft maagdelijkheid voor meisjes belangrijk en zijn contacten met jongens vanaf de puberteit minder wenselijk.

Tegelijkertijd doen zich veranderingen voor. Tegenwoordig onderschrijft het overgrote merendeel van de Marokkaans- en Turks-Nederlandse ouders het belang van onderwijs voor hun dochters. Dit blijkt niet alleen uit gegevens over de opvoeding (Van den Berg 2007; Bouw et al. 2003; Hermans 2002; Pels en Nijsten 2000), maar kan ook afgeleid worden uit het stijgende gemiddelde opleidingsniveau van meisjes en hun toenemende deelname aan het hoger onderwijs (Van den Brakel et al. 2014).

Hoewel de taaklast voor meisjes bij jongere generaties afneemt, blijft de voorbereiding op het moederschap een belangrijk element in de opvoeding. Het huwelijk en het moederschap blijven als toekomstdoelen onomstreden en kunnen met het zorgethos de realisatie van onderwijsaspiraties soms doorkruisen (Bouw et al. 2003; Jonkers 2003; Pels en De Gruijter 2006). Voorts kan de druk op meisjes om hun eerbaarheid te bewaken groot zijn. Meisjes die zich aan de gedragscodes houden kunnen het vertrouwen van hun ouders winnen en op die manier voor zichzelf meer vrijheid creëren (Nanhoe 2012).

In verschillende onderzoeken is gewezen op de verhoogde kwetsbaarheid van Turks- en Marokkaans-Nederlandse meisjes vanwege de sterke druk vanuit gezin en gemeenschap om zich te conformeren en vanwege de beperkingen in hun onderhandelings- en bewegingsruimte (Van Oort 2006; Pels et al. 2009). Depressie en suïcide komt naar verhouding veel voor bij Turks-Nederlandse meisjes (Van Bergen 2009; Van de Looij-Janssen et al. 2003; Salverda 2004, 2010; Stevens et al. 2003).³ Jongens staan er in bepaalde opzichten vaker alleen voor, zo komt onder meer uit onderzoek onder Marokkaans-Nederlandse gezinnen naar voren. Minder dan meisjes kunnen zij op hun ouders terugvallen voor steun. Daardoor zijn ze, zeker vanaf de puberteit, meer dan hun zussen op leeftijdgenoten aangewezen (De Jong 2007; Ketner 2008; Pels 1998, 2005; Stevens et al. 2004).

Een factor die wellicht de waardering van jongeren voor hun ouders beïnvloedt, is het familiecollectivisme. Dat draagt ertoe bij dat jongeren doorgaans veel respect en begrip hebben voor hun ouders, waardoor ze een goede band met hen hebben, ondanks hun in bepaalde opzichten beperkte bewegingsvrijheid (Bouw et al. 2003; Pels et al. 2008).

Als jongeren veranderingen willen, bestaan die uit meer bewegingsvrijheid en meer (openheid in de) communicatie. Dat de communicatie met ouders zich kenmerkt door eenrichtingsverkeer en preken, eerder dan door responsiviteit, is een veelgehoord geluid (Pels en Nijsten 2000; Yerden 2010).

6.2.2 Gezinnen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond

Onderzoek naar de dagelijkse opvoeding door vaders en moeders in Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse gezinnen heeft zich vooral gericht op Afro-Surinamers. Bij onderzoek naar Antilliaanse gezinnen ligt de focus op problematische groepen (Distelbrink en Pels 2009). Dat geldt deels ook voor Hindostaanse Surinamers (Pels et al. 2011), hoewel voor deze groepering wel onderzoek is verschenen over opvoeding in relatie tot maatschappelijk succes (Liem 2000; Nanhoe 2012; Van Niekerk 2000). De focus in dit

hoofdstuk ligt op gezinnen van Afro-Surinaamse en Antilliaanse herkomst, die wij soms ook zullen aanduiden met de term (Afro-)Caribische gezinnen.⁴

De man-vrouwverhouding in Afro-Surinaamse en Antilliaanse gezinnen is sterk vervlochten met historisch gegroeide patronen met wortels in zowel de Afrikaanse cultuur als de periode van de slavernij en omstandigheden daarna, die hebben geleid tot matrifocaliteit en een relatief marginale positie van mannen in het gezinsleven (Distelbrink 2000; Terborg 2002). In de herkomstlanden en ook na de migratie groeien veel kinderen op zonder vader in huis. Vrouwen steunen meer op elkaar dan op mannen voor de opvoeding en hebben het meer voor het zeggen. Ook zijn zij – vanwege het veel voorkomende eenouderschap – vaak kostwinner. Tegelijkertijd zijn vrouwen, zeker in de herkomstlanden, ook afhankelijk van mannen, en betekent de sterke positie van vrouwen niet dat zij mannen de baas zijn in alle opzichten. In intieme relaties zijn traditionele beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid vervlochten met meer geëmancipeerde invullingen. Enerzijds krijgen mannen het voorbeeld mee van de weinig bij de opvoeding of het huishouden betrokken macho-man die het voor het zeggen heeft in huis, anderzijds leren veel jongens voor zichzelf te koken en hebben zij – doordat zij thuis vaak opgroeien in een vrouwenwereld – veel respect voor vrouwen (Distelbrink 2000; Terborg 2002). Het beeld van het matrifocale huishouden en de afwezige vader geldt het meest voor de lagere klassen. In hogere klassen is het huwelijk meer het voorbeeld (hoewel ook daar veel wordt gescheiden) en heeft het beeld dat vrouwen onafhankelijk kunnen (of horen te) zijn van mannen ook zijn invloed (Distelbrink 2000; Terborg 2002).

Rolverdeling tussen vaders en moeders

Ook in Nederland zijn vaders van Afro-Surinaamse of Antilliaanse herkomst veel minder vaak inwonend dan vaders in andere etnische groeperingen. Ongeveer de helft van de kinderen woont in een eenoudergezin (Bucx 2009; Distelbrink 2000, 2005). Evenals in de herkomstlanden is het krijgen van kinderen niet vanzelfsprekend gekoppeld aan (langdurig) samenwonen of een huwelijk. Kinderen krijgen relatief vaak te maken met stiefvaders (al dan niet inwonend), ook al kiezen vrouwen er niet snel voor om opnieuw met een partner samen te wonen na een scheiding (Distelbrink 2000).

Bij inwonende Afro-Surinaamse vaders is de betrokkenheid bij de opvoeding en verzorging vaak groot; de emotionele betrokkenheid neemt toe met opleiding en generatie. Taken in huis worden niet zelden gedeeld tussen man en vrouw, en kostwinnerschap tot op zekere hoogte ook (Distelbrink 1998, 2000; Merens 2006). Van oudsher is het adagio dat een man voor zijn vrouw en kinderen moet kunnen zorgen (Distelbrink 2000). Deze opvatting verliest aan terrein. Niettemin laten vaders soms doorschemeren hun eigen kostwinnerschap vanzelfsprekender te vinden dan dat van hun vrouw of vriendin, ook al prediken zij in eerste instantie gelijkheid tussen man en vrouw in dit opzicht (Distelbrink 2005; Pels et al. 2012). Zo zegt een vader uit een van de onderzoeken:

Ik zou nooit van mijn vrouw vragen om thuis te blijven om voor de kinderen te zorgen. Ik vind, de man en de vrouw hebben allebei dezelfde rechten. Ik vind gewoon de vrouw iets meer, natuurlijk, omdat ze vrouw is, maar ik ga nooit van de vrouw verwachten van dat zij de taken maar moet aanhouden thuis.

Nee natuurlijk niet, als zij wil gaan werken, van mij mag dat. Als ik voor twee uurtjes moet oppassen, waarom niet? (Surinaams-Nederlandse vader, zes kinderen) (bron: Pels et al. 2012)

Vaders en moeders van jongere generaties en met een hogere opleiding vinden een actief betrokken vader in toenemende mate van belang (Distelbrink 1998, 2005). Veel vaders zijn zelf met een autoritaire en afstandelijke vader opgegroeid en willen meer emotionele en praktische betrokkenheid bij hun kinderen. Het blijft overigens zo dat – evenals bij autochtone vaders – de dagelijkse ondersteuning van kinderen het meest van moeders komt. Vooral lagergeschoolde vaders vinden dat de vrouw dit het beste kan (Distelbrink 2005). Het is overigens relevant om te vermelden dat kinderen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond die met hun vader én moeder opgroeien niet zelden een gemengde achtergrond hebben. Een van hun ouders is vaak autochtoon Nederlands (Distelbrink en Hooghiemstra 2005; zie ook hoofdstuk 2 van dit rapport).

Als Afro-Surinaamse vaders uitwonend zijn, hebben kinderen in veel gevallen weinig contact met hen en zijn zij weinig betrokken bij de dagelijkse opvoeding, bijvoorbeeld als co-ouder (Distelbrink 1998, 2000; Distelbrink en Hooghiemstra 2005; Distelbrink en Pels 2009). In een grote groep gezinnen komt de opvoeding en verzorging van kinderen dus vooral op moeders neer (zie ook Pool et al. 2005 voor Antilliaanse gezinnen). Moeders zien dit weliswaar als een grote belasting, maar tegelijkertijd weegt het alleenstaand moederschap soms minder zwaar dan bijvoorbeeld bij autochtone vrouwen, vanwege de vele voorbeelden die zij in hun omgeving hebben gezien van vrouwen die het goed aankonden (Distelbrink 2000).

Het gaat overigens te ver om niet-inwonende Afro-Caribische vaders zonder meer als afwezige opvoeder te karakteriseren, zoals in de publieke opinie vaak gebeurt. Er is veel variatie in betrokkenheid van uitwonende vaders (Distelbrink 2005; Tavecchio 2007; zie ook Schipper 2010 voor Suriname). Niet alleen uitwonende eigen vaders maar ook stiefvaders vormen voor kinderen soms wel degelijk een belangrijke persoon in hun leven en voor moeders een bron van steun (Distelbrink 2000).

Wat vaders zelf betreft, zij ervaren soms belemmeringen om het vaderschap in praktijk te brengen zoals ze graag zouden willen. Uit recent onderzoek onder Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse mannen komt naar voren dat zij de beeldvorming over Caribische vaders als erg negatief ervaren, en dat dit hen hindert (Motivaction 2010). Ook moeders staan hen soms in de weg. De lange traditie van alleenstaand moederschap kan vrouwen soms beletten om een relatie en partnerschap in de opvoeding met een man een kans te geven (Distelbrink 2000). Daarnaast worden vaders soms buitengesloten vanwege conflicten rond scheiding. Moeders hebben daarbij de school of andere instellingen als bondgenoten, is de ervaring van sommige vaders (Distelbrink 2005).

Het enigste wat die man kan doen als ie stom is, is dat ie daar een bom of een handgranaat in dat huis gaat gooien. Zo ver brengt die kinderrechtter je. Ze brengen je op een verkeerd spoor. Die vrouw moet alles beslissen. Dat vind ik zo rot. (uitwonende Surinaams-Nederlandse vader)

(bron: Distelbrink 2005)

Als de verhalen van moeders en vaders van Afro-Caribische herkomst naast elkaar worden gelegd, is te zien dat zich bij beide seksen teleurstellingen en onvrede voordoen (Pels et al. 2009). Binnen gemeenschappen bestaat steeds meer oog voor het feit dat het veel voorkomende eenouderschap, dat zijn wortels heeft in een ver verleden, inmiddels tot een patroon is geworden dat pas met bewustwording en de wil tot veranderen doorbroken kan worden. Het gesprek daarover wordt meer dan voorheen gevoerd in de gemeenschap (bijvoorbeeld in rondetafelgesprekken van Vitamine V, zie Distelbrink en Ketner 2011).

Opvoeding van jongens en meisjes

Hoewel er ook in gezinnen met een Afro-Surinaamse of Antilliaanse achtergrond verschillen bestaan in bewegingsvrijheid tussen jongens en meisjes, is het sekseonderscheid hier doorgaans minder scherp dan bij gezinnen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond (Distelbrink 2000, 2005). Ook de doelen die ouders ermee beogen zijn anders. In plaats van seksuele activiteit uitstellen tot na het huwelijk, staat het voorkómen van te los seksueel gedrag en van moederschap op jonge leeftijd bij Afro-Surinaamse en Antilliaanse groepen centraal. Niet alleen alleenstaand moederschap maar ook tienermoederschap komt veel voor (Bucx 2009; zie ook hoofdstuk 2 van dit rapport). Mede in verband met het grote aantal alleenstaande moeders wordt in de opvoeding van dochters het belang van financiële en emotionele onafhankelijkheid benadrukt (Distelbrink 2000).

Kijk het is wel erg dat die vader ze in de steek heeft gelaten, maar ik ben altijd een vrouw geweest van, ik hou van leren en ik hou van aanpakken. Ik kan ze toch wat bieden. Je hebt je diploma en je eigen huis. Niet dat een man alles voor je moet doen. Jij als vrouw moet alles zelf kunnen doen, niet afhankelijk zijn. Ik hoop dat ze hetzelfde worden als ik. (Surinaams-Nederlandse moeder)

(bron: Distelbrink 2000)

Tegelijkertijd hopen veel moeders wel degelijk dat hun dochters een betrokken partner vinden met wie zij een langdurige relatie en gezinsleven kunnen opbouwen. Ook in andere opzichten is er sprake van ambivalenties. Tienermoederschap wordt als niet wenselijk ervaren, met vooral als consequentie dat er op meisjes wordt ingepraat en wordt gelet. Zij krijgen van moeders te horen dat ze goed op zichzelf moeten passen, omdat vooral zij de consequenties dragen als het tot een zwangerschap komt. Bij jongens is 'los' seksueel gedrag minder een punt van aandacht. Het wordt deels zelfs impliciet of meer expliciet aangemoedigd. De waardering voor 'stoer' gedrag bij jongens heeft hier onder andere mee te maken (Distelbrink 2000; Distelbrink et al. 2005).

6.3 Opvoeding en school

Kinderen uit migrantengezinnen hebben de laatste jaren veel vooruitgang geboekt in het onderwijs. De taal- en rekenprestaties verbeterden en de instroom naar hogere vormen van voortgezet onderwijs en het hoger onderwijs namen toe. Wel wordt er relatief vaak gedoubleerd en ook is de schooluitval naar verhouding hoger, onder andere onder Antilliaanse Nederlanders. Ondanks de positieve ontwikkelingen in zowel het basis-,

middelbaar als hoger onderwijs blijven er verschillen bestaan met autochtoon Nederlandse kinderen, want ook zij verbeteren hun onderwijspositie. Als gevolg daarvan zijn er ondanks de verbeteringen toch nog achterstanden, zowel als het gaat om Cito-scores, als in de doorstroom naar hogere onderwijsvormen (Gijsberts et al. 2012).

Ouders kunnen hun kinderen ondersteunen bij de schoolloopbaan door zowel thuis als op school actief betrokken te zijn. In de publieke opinie bestaat het beeld dat migrantenouders hun kinderen weinig kunnen steunen of moeilijk zijn te betrekken. De lage opleiding van migrantenouders of het feit dat zij het Nederlandse onderwijs niet kennen kan ondersteuning bij huiswerk bijvoorbeeld in de weg staan. Van de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse volwassenen heeft bijvoorbeeld de helft hooguit basisonderwijs afgerond (Gijsberts et al. 2012).

6.3.1 Onderwijsondersteuning in het gezin

Met onderwijsondersteuning bedoelen we de ondersteuning die ouders hun kinderen thuis bieden in hun gang door het onderwijs. Zij kunnen hun kinderen bijvoorbeeld stimuleren om huiswerk te maken en te lezen, maar ook betrokkenheid tonen bij het maken van een schoolkeuze en het ondernemen van activiteiten met een educatieve ondertoon, zoals een bezoek aan de bibliotheek of een museum. Daarnaast kan *academic socialization* gezien worden als een vorm van onderwijsondersteuning (Lusse 2012). Deze vorm van socialisatie bestaat uit het bevorderen van aspiraties, het communiceren van deze verwachtingen en het maken van plannen voor de (school)loopbaan. Juist verschillen hierin zijn van invloed op schoolsucces (Hill en Tyson 2009).

In kwantitatief onderzoek naar onderwijsondersteuning thuis in het primair en voortgezet onderwijs zijn weinig verschillen tussen etnische groepen vastgesteld (Kans et al. 2009). Migrantenouders bleken evenveel als autochtoon Nederlandse ouders met hun kinderen te praten over school. Zo'n 70% van alle ouders spreekt de kinderen dagelijks over school; het meest over wat zij hebben geleerd en gedaan, maar ook over de omgang met leraren en de lesstof. Meer dan de helft van de ouders met kinderen in het basisonderwijs zegt hen regelmatig voor te lezen en een op de drie ouders helpt de kinderen minimaal een keer per week bij huiswerk. Opleiding blijkt in dit onderzoek meer verschillen tussen dit type gedragingen te verklaren dan het al dan niet behoren tot een migrantengroep.⁵ Overigens is ook in Amerikaans onderzoek vastgesteld dat sociaal-economische status of opleidingsniveau en andere gezinskenmerken, zoals armoede en alleenstaand moederschap, vaak meer van invloed zijn op ouderbetrokkenheid thuis en/of op school dan etniciteit (Desforges en Abouchaar 2003; Lee en Bowen 2006).

Verschillen in aard van ouderlijk gedrag

Uit kwalitatieve onderzoeken, gehouden in diverse etnische groeperingen in de afgelopen jaren, is meer diepgaande informatie te destilleren over de vorm van de ondersteuning thuis en ontwikkelingen in onderwijsondersteunend gedrag. Verschillen lijken zich onder andere voor te doen in de wijze waarop ouders met hun kinderen over school praten, bij huiswerk helpen, of aspiraties formuleren. Een belangrijke factor die de betrokkenheid

kleurt, is de opvoedingsstijl die ouders hanteren, naast hun vaak gebrekkige kennis over het Nederlandse onderwijssysteem en beperkte begrip van de lesstof (Distelbrink et al. 2012).

Onderwijsondersteuning krijgt, zeker van oudsher, in veel niet-westerse gezinnen in Nederland vooral vorm door de nadruk op presteren, zoals Distelbrink en Pels (2000) beschrijven. Prestatiedoelen en verwachtingen ten aanzien van de onderwijsloopbaan van kinderen zijn in veel gezinnen hoog (Durgel 2011; Pels en De Gruijter 2005; Pels en Nijsten 2000; Van der Veen 2001). In een minderheid van de gezinnen kunnen ze te hoog zijn en spanningen veroorzaken tussen ouders en kinderen. Dit is bijvoorbeeld vastgesteld voor Hindostaanse gezinnen (Nanhoe 2012; Van Niekerk 2000). Ondersteuning tijdens de schoolloopbaan richt zich soms eenzijdig op controle op het huiswerk en hameren op hard werken, meer dan op helpen bij huiswerk of praten met kinderen over school (Distelbrink en Pels 2000; Hermans 2002).

Jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond melden weinig instructieve ondersteuning van ouders (Vedder et al. 2005) en naarmate zij meer succes hebben in het onderwijs een minder goede band (Van der Veen 2001). De afstand die een hogere opleiding teweegbrengt ten opzichte van het milieu van herkomst lijkt daarbij verklarend (Van der Veen 2001). Veel jongeren blijken zich overigens wel moreel gesteund te voelen door ouders bij de schoolloopbaan. Ouders tonen zich bijvoorbeeld ondersteunend door te vragen naar hoe het gaat op school (Van der Veen 2001).

Kennis van het schoolsysteem lijkt bij sommige migrantenouders tekort te schieten. Niet alleen om hun kinderen goed te kunnen ondersteunen bij het huiswerk, maar ook bij het maken van schoolkeuzen of het opbouwen van een gelijkwaardige relatie met school (zie ook Van der Zwaard 1999; De Haan et al. 2012). Ouders weten soms nauwelijks welk schooltype hun kind precies bezoekt (Pool et al. 2005). Wel krijgen kinderen vaak steun uit de familiekring, vooral van oudere broertjes of zusjes (Crul 2000; Distelbrink en Pels 2000). Ook docenten kunnen een belangrijke steunbron vormen voor jongeren (Vedder et al. 2005).

Variatie

Het is van belang te benadrukken dat de onderwijsondersteuning aan verandering onderhevig is en varieert binnen groepen. Zo zijn jongere generaties ouders zich meer bewust van het belang van ouderlijke steun bij het voorbereiden op en begeleiden van hun kinderen in het onderwijs. Hogeropgeleide ouders en de jongere generatie vertonen meer ontwikkelingsstimulerend en onderwijsondersteunend gedrag (Distelbrink en Pels 2000). De houding jegens het onderwijs getuigt de laatste jaren ook van een steeds grotere betrokkenheid. Dit geldt overigens eveneens voor ouders van de 'pioniersgeneratie' (de oude eerste generatie), die door teleurstellende ervaringen met de oudste kinderen hun aanpak veranderen. Opgroeïende kinderen zetten moeders met weinig opleiding aan tot het leren van het Nederlands, het nemen van de drempel naar school en grotere aandacht voor het onderwijs van de jongere kinderen. Uit landelijke cijfers weten we dat de taalvaardigheid van bijvoorbeeld Turkse en Marokkaanse moeders toeneemt (Huijnk en

Dagevos 2012). Al met al tekent zich in toenemende mate een meer kritische en zelfbewuste houding ten aanzien van het onderwijs af, vooral bij ouders die in Nederland opgroeiden en meer onderwijs genoten (zie ook Van der Zwaard 2006). Bouw en Karsten (2004) signaleren dat ouders van de jongere generatie de vrije tijd van hun kinderen meer gaan invullen met educatieve bezigheden (zie ook Pels 2005; Van der Zwaard 2006).

6.3.2 Ouderbetrokkenheid bij het onderwijs

Ouderbetrokkenheid bij het onderwijs houdt, naast de reeds besproken onderwijs-ondersteuning thuis, ook participatie in van ouders in schoolactiviteiten, meedenken over het schoolbeleid en pedagogisch partnerschap, wederkerige communicatie en samenwerking betreffende de opvoeding van kinderen (Smit en Driessen 2009).

Grotere afstand tussen gezin en school

Ouders verschillen onderling naar de aard en mate van hun onderwijsbetrokkenheid (Onderwijsraad 2010; Vogels en Herweijer 2013). Migrantenouders zijn sterk oververtegenwoordigd in de categorie van doorgaans laagopgeleide ‘onzichtbare’ ouders, ouders die zelden de drempel nemen van de school (Kans et al. 2009; Smit en Driessen 2009; Vogels en Herweijer 2013). Zoals hierna wordt besproken zijn hiervoor diverse redenen te noemen, zoals taalproblemen, onbekendheid met de verwachtingen van de school en de wijze waarop deze inspeelt op ouders. Zeker bij de eerste generatie kan wantrouwen meespelen jegens de school, omdat zij er hun sociale en morele waarden onvoldoende in gereflecteerd zien.

Er bestaat onder migrantenouders ook ontevredenheid over de invloed die zij hebben op de waarden en normen die de school overdraagt en de wijze waarop de school haar leerlingen opvoedt (Smit en Driessen 2009). Zij hebben niet altijd het gevoel dat er naar hen wordt geluisterd als het hierom gaat (Smit en Driessen 2009). Ook menen zij minder goed op de hoogte te worden gebracht van zaken als pesten of projecten op school, vergeleken met autochtone ouders (Kans et al. 2009).

Het probleem met het Nederlandse onderwijs is dat leren en opvoeding van elkaar gescheiden zijn. Scholen doen te weinig aan opvoeding van de kinderen. In Iran kon je met je vragen over of problemen met de opvoeding bij de school terecht voor advies. Hier kan dat niet. Zelfs als je dat kunt doen, liggen de culturele uitgangspunten ver van elkaar. Buitenschoolse activiteiten zijn alleen om kinderen bezig te houden en niet om hen beter met de maatschappij en normen en waarden in aanraking te brengen. (Iraans-Nederlandse moeder) (bron: Pels en De Gruijter 2005)

Over de pedagogische afstemming tussen gezin en school blijkt dus nogal wat ongenoegen te bestaan. Autochtone én migrantenouders klagen dat de school hen te weinig betreft bij het schoolbeleid en hen niet serieus neemt bij verschil van inzicht over opvoeding of onderwijs (Onstenk 2005; Smit en Driessen 2002).

Andersom verwijten nogal wat docenten ouders nonchalance in het toezicht op hun kinderen of in de zorg voor een zekere discipline van hun kinderen op school. De klacht dat de school te veel van de opvoeding moet overnemen geldt zowel voor hoogopgeleide

autochtone tweeverdieners die weinig tijd zouden hebben voor hun kinderen, als voor laagopgeleide autochtone en migrantenouders die hun kinderen te weinig voor het onderwijs zouden toerusten (Distelbrink en Pels 2000; Vogels en Herweijer 2013).

Zowel (autochtone als migranten)ouders als (autochtone) leerkrachten rapporteren problemen met de wederzijdse communicatie, en handelingsonzekerheid daarover (Distelbrink en Pels 2000; Smit 2009). Daarbij lijken de migrantenouders meer in het nadeel, vanwege een geringere beheersing van het Nederlands en/of een grotere afstand tot de school, ook wat betreft hun pedagogische visie, en gebrek aan het zelfvertrouwen om de drempel te nemen (De Haan et al. 2012; Pels en De Gruijter 2006). Op basis van analyse van de schooladviesgesprekken tussen leerkrachten en ouders concluderen De Haan et al. (2012) dat de communicatie met ouders met een migratieachtergrond vaker eenrichtingsverkeer inhoudt. Autochtoon Nederlandse ouders hebben meer invloed in het gesprek en de beoordeling. Zij delen vaak het professionele jargon en kunnen de leerkracht, soms ook kritisch, aanspreken op zijn professionaliteit.

Minder ouderbetrokkenheid in voortgezet onderwijs en mbo

Ouderbetrokkenheid in het voortgezet onderwijs en mbo blijkt lastiger dan in het basisonderwijs omdat de afstand tussen ouders en school of opleiding vaak groter is, mede vanwege de toegenomen zelfredzaamheid van kinderen. Bovendien zijn deze scholen en opleidingen complexer, waardoor het moeilijker is voor ouders om te begrijpen waar hun kind mee bezig is (Sebregts 2010). Dit alles geldt meer voor migrantenouders dan voor autochtone ouders (Ozkaya en Veldhuis 2008; Smit et al. 2011).

Van der Molen (2009) onderzocht de relatie tussen ouderbetrokkenheid en voortijdig schoolverlaten op vijftien mbo-instellingen. De gelegenheden die van belang zijn voor contact tussen ouder en opleiding, zoals ouderavonden en andere ouderbijeenkomsten, worden slecht bezocht door migrantenouders. Deze ouders zijn ook nauwelijks vertegenwoordigd in vormen van medezeggenschap; wel zijn er bij enkele van deze scholen ouderpanels om migrantenouders op een meer laagdrempelige manier te betrekken. Veel migrantenouders weten weinig over de opleiding van hun kind, aldus Ozkaya en Veldhuis (2008). Dit lijkt niet te maken te hebben met geringe interesse, maar vooral met hun lage opleidingsniveau, problemen met de Nederlandse taal, overige problemen in het gezin en een gebrek aan kennis over de werking van het onderwijs en de arbeidsmarkt in Nederland. Wel blijken deze ouders veel vertrouwen te hebben in de schoolleiding, maar het is een kwetsbaar vertrouwen dat bij problemen snel verdwijnt. Het contact tussen ouders en docenten wordt daarbij door beide partijen, ouders en docenten, als barrière ervaren (Smit et al. 2011).

Bij het voortgezet onderwijs en mbo kunnen ook leerlingen ouderbetrokkenheid beïnvloeden. Naarmate zij ouder worden kan het verzet tegen inmenging van ouders bij het onderwijs toenemen, aldus Smit et al. (2011). Migrantenouders hebben wel behoefte aan contact met de opleiding, maar voelen zich vaak buitengesloten, niet alleen door school, maar in sommige gevallen ook door hun kind. Jongeren betrekken hun ouders bijvoorbeeld niet altijd bij belangrijke gebeurtenissen, zoals de diploma-uitreiking, houden hen niet goed op

de hoogte van het verloop van hun opleiding of geven hen niet de informatie van school die nodig is om betrokken te zijn (Ozkaya en Veldhuis 2008).

Hindernissen in de onderlinge betrekkingen

Migrantenouders kunnen een aantal hindernissen ondervinden bij het uitoefenen van ouderbetrokkenheid bij het onderwijs van hun kinderen. Deze hindernissen kunnen zowel bij de scholen liggen als bij de ouders en leerlingen, zoals we al zagen. Een vaak genoemd probleem is de discrepantie tussen de verwachtingen van ouders en die van de school. Scholen zien ouderbetrokkenheid vaak in termen van deelname aan activiteiten en formele vormen van ouderparticipatie (Onderwijsraad 2010; Smit et al. 2006). Zij veronderstellen dat (migranten)ouders die niet op deze manier betrokken zijn, ook niet in staat zijn thuis een goede leeromgeving voor hun kinderen te creëren. Leraren hebben ook niet altijd vertrouwen in de capaciteiten van ouders van een andere herkomst (Booijink 2007; Lusse 2012). Dit draagt het risico van negatieve stereotypering in zich, die ook de houding tegenover leerlingen kan beïnvloeden (Lopez et al. 2001). Tegelijkertijd wordt het negatieve beeld dat leraren van migrantenouders hebben soms bevestigd omdat zij ervaren dat sommigen hun kinderen onvoldoende voorzien van bepaalde basisbehoeften (bijvoorbeeld op tijd naar bed, goed ontbijt) (Bartels en Verheijen 2009).

Leerkrachten kunnen de vermeende passiviteit van ouders als een gebrek aan interesse interpreteren (Pels 2002). De nauwe definitie van ‘goede’ ouderbetrokkenheid kan ervoor zorgen dat onopgemerkt blijft wat ouders wél doen voor hun kinderen (Goodall en Vorhaus 2011). Migrantenouders uiten hun betrokkenheid vaak meer door het tonen van belangstelling, aanmoediging en controle op huiswerk, dan door een sterke relatie met school (Beks en De Natris 2008).

Een gebrek aan beheersing van het Nederlands en een laag opleidingsniveau van ouders kan, zoals al naar voren kwam, zijn tol eisen. De relatief grote afstand tussen ouders en school is deels te verklaren door de taalbarrière en onbekendheid met het onderwijs, ofwel met de eisen die het onderwijs in termen van houding, kennis en vaardigheden aan kinderen én ouders stelt.

Ik voelde me enorm schuldig, omdat ik zelf niks heb gedaan en niks kon betekenen, omdat ik zelf een andere taal sprak. Als je Nederlands spreekt, steun je je kind sowieso, maar als je al je vertrouwen in de school stelt en er gebeurt niets, dan gaat het mis, want een kind heeft geen hulp en de school heeft ook niet alle middelen ingeschakeld. Je hebt geen kennis op dit gebied, je hebt geen uitgang. Je weet gewoon niet wat je moet doen. (Iraans-Nederlandse moeder) (bron: Pels en De Gruijter 2005)

Migrantenouders weten vaak niet wat van hen wordt verwacht als het gaat om betrokkenheid bij school, ook omdat deze in de landen van herkomst minder vanzelfsprekend is. Op dit punt bestaat de nodige opvoedingsonzekerheid (Distelbrink en Pels 2000; Onderwijsraad 2010). Ook kan bij het haperende contact meespelen dat zij opkijken tegen de autoriteit en expertise van de leerkracht, of zichzelf niet in staat achten mee te praten en beslissen over school en over schoolbeleid (Lusse 2012; Smit en Driessen 2009).

6.4 De religieuze opvoeding

Veel migrantenouders zijn gelovig en religie geldt voor een deel als leidraad of houvast in de opvoeding. Over religie en de betekenis ervan in de opvoeding in (Afro-)Caribische gezinnen is weinig bekend uit onderzoek. Uit studies eind jaren negentig blijkt wel dat het geloof voor ouders een leidraad kan zijn in de opvoeding en hen steun kan geven (Distelbrink 1998; Kook en Vedder 1998). Religie is evenwel het meest vervlochten met de opvoeding en de religieuze opvoeding is het meest een punt van zorg voor ouders in islamitische gezinnen. Dit houdt mede verband met de stigmatisering van de islam in Nederland, en de beeldvorming over moslims als ‘negatieve ander’ (Ghorashi 2010). Vandaar dat we hier vooral stilstaan bij de religieuze opvoeding in moslimgezinnen.

Het overgrote deel van de moslims in Nederland is van Turkse of Marokkaanse herkomst. Kleinere groepen zijn moslims van Surinaamse en Indonesische afkomst en behorend tot de asielmigranten uit Afghanistan, Irak, Iran en Somalië. Over de moslims uit Turkije en Marokko is meer bekend. De meerderheid van de migranten uit deze landen ziet zichzelf als moslim (Maliapaard en Gijsberts 2012). Er is wel een grote diversiteit tussen en ook binnen groepen in religieus gedrag. Marokkaans-Nederlandse moslims praktiseren meer dan Turks-Nederlandse. De eerste generatie is in geloofsopvattingen wat strikter dan de tweede generatie, maar de verschillen zijn vooral bij Marokkaanse Nederlanders gering. Turks-Nederlandse hogeropgeleiden participeren minder en gaan losser met de regels om dan lageropgeleiden. Dit geldt niet voor hogeropgeleiden van Marokkaanse afkomst: een deel van hen is heel bewust bezig met het geloof. Onder jongeren van de tweede generatie is de laatste jaren het moskeebezoek sterk gestegen (zie ook Entzinger en Dourleijn 2008; Huijnk en Dagevos 2012).

Opvoedingsverlegenheid

Uit opvoedingsonderzoeken onder Marokkaans-Nederlandse gezinnen valt op te maken dat ouders de laatste jaren steeds meer bewust bezig zijn met ‘opvoeding in de islam in Nederland’ (Pels 1991, 1998, 2005). Terwijl ouders voorheen eerder in culturele of normatieve termen over de opvoeding van hun kinderen spraken, vormt opvoeden als moslim in de context van migratie in toenemende mate een onderwerp van bewuste reflectie. Menig ouder, ook van Turkse afkomst en uit vluchtelingengezinnen (Nijsten 1998a; Pels en De Gruijter 2005), ervaart echter onzekerheid bij de islamitische opvoeding in een omgeving waarin de islam geen meerderheidsgodsdienst is.

Ik doe mijn best om met hen over het geloof te praten. Maar ik heb het gevoel dat de buitenwereld meer invloed op hen heeft. (Marokkaans-Nederlandse vader, laagopgeleid, eerste generatie)
(bron: Abbassi 2012: 15)

Een knelpunt is dat het ouders vaak aan adequate hulpbronnen ontbreekt, in de vorm van op hun behoeften toegesneden informatie en van (in)formele sociale steun. Ouders moeten bijvoorbeeld dilemma’s oplossen rondom viering van kerstmis of sinterklaas. Daarbij hebben zij vaak geen antwoord op de ‘waarom’-vragen van hun kinderen over religieuze

geboden en verboden (bijvoorbeeld over het vasten, geven van aalmoezen, voedings-, kledings- en gedragsvoorschriften). Dit houdt ook verband met de verarming van religieuze kennis door de migratie naar een omgeving waarin de religie niet is ingebed (Abbassi 2012; De Koning 2008).

Ook de door kinderen ervaren stigmatisering en uitsluiting als moslim brengt nieuwe opgaven voor opvoeders met zich mee: hoe kinderen helpen om te gaan met bijvoorbeeld pesterijen over de ramadan of de hoofddoek, en met de krenking die deze teweegbrengen? Met name in Marokkaanse kring vormt stigmatisering een gevoelige kwestie. De door Pels (2005) onderzochte vaders melden dat het stigma 'Marokkaan' of 'moslim' (zie Harchaoui en Huinder 2003) ertoe leidt dat kinderen de neiging krijgen zich terug te trekken in hun etnische of religieuze identiteit om zich te pantsen tegen krenkingen vanuit de omgeving. Hier evenzeer relevant: ouders zelf kunnen ontmoedigd worden tot investeren als opvoeder in Nederland (zie ook Pels 2003).

Percepties van jongeren

Onderzoeken onder jongeren lijken het beeld van opvoedingsverlegenheid bij ouders te bevestigen. Zo blijken Marokkaans-Nederlandse jongeren ambivalent over de steun van ouders: de jongeren willen hen veelal niet afvallen, maar ervaren hun steun toch vaak niet als adequaat (Demant 2005; De Koning 2008; Pels et al. 2008). In de ogen van jongeren verdienen ouders veel respect; respect is ook een door de islam geïnspireerd sleutelconcept in de opvoeding (Abbassi 2012). Maar dit neemt niet weg dat zij hun kinderen vaak niet adequaat kunnen helpen om de religieuze traditie aan te passen aan de verwachtingen waaraan zij in de huidige tijd en omstandigheden moeten voldoen. De jongeren maken toenemend onderscheid tussen de religieus getinte culturele gebruiken waarmee hun ouders zijn opgevoed, en de 'zuivere' islam. Dit geldt zeker in de migratiecontext, waarin de eigen moslimidentiteit door de confrontatie met andere leefstijlen en opvattingen snel aan vanzelfsprekendheid inboet (Buitelaar 2006).

Onze ouders hadden ook niet veel religie, zal ik maar zeggen. Ja, van via via ... van horen. Maar wij kunnen nu zelf lezen. Dat is de positieve kant. En we doen het bewust. Bij onze ouders was het meer de cultuur, de omgeving, meer 'wat zouden ze zeggen'. Ook al was het niet in de religie, het geloof.

(Turks-Nederlandse moeder, twee kinderen, middelbaar opgeleid, niet-werkend)

(bron: Van der Hoek 2006)

Uit onderzoek van Pels et al. (2008) en Ketner (2008) valt op te maken dat (autoritaire) communicatiepatronen een hindernis kunnen vormen: jongeren zijn wegens het voor hun ouders vereiste respect minder geneigd om met hen in gesprek en onderhandeling te gaan, maar zij hebben niettemin moeite met het eenrichtingsverkeer en het taboe op 'waarom'-vragen in de communicatie.

Als ik mijn vader vroeg waarom er geen alcohol gedronken mocht worden, zei hij 'dat mag niet'. Ik vroeg dan 'waarom niet?' En dan zei hij 'daarom niet'. En dan kreeg je een klap en dan ging je naar buiten. (Marokkaans-Nederlandse jongere) (bron: Pels et al. 2008)

Ook Buitelaar (2009) legt in haar onderzoek onder hoogopgeleide Marokkaans-Nederlandse vrouwen van de tweede generatie een verband tussen religie en (autoritaire dan wel autoritatieve) opvoedingsstijlen. Dwang versus vrije keuze in de opvoeding speelt een cruciale rol in hoe de onderzochte vrouwen zich verhouden tot de religieuze stijl van hun ouders. Uit hun levensverhalen blijkt dat een meer open houding van de ouders leidt tot meer continuïteit met hun religieuze tradities. Ook lijkt deze de ontwikkeling te bevorderen van een islambeleving die in overeenstemming is met de overlegcultuur in de Nederlandse samenleving.

Variatie en verandering

De onderzoeken van Pels (1998, 2005) en Hermans (2002) onder ouders van Marokkaanse afkomst laten zien dat hogeropgeleiden minder moeite hebben het leven volgens het geloof te rijmen met integratie in de samenleving. Hetzelfde geldt voor ouders van de jongere generatie. Bij deze doorgaans hogeropgeleide generatie ouders valt een vergelijkbare herbronning te zien als bij de jongeren. Om hun kinderen een goede islamitische opvoeding te geven gaan zij meer actief op zoek naar schriftelijke informatie, zoals boeken en internetbronnen, documentaires op tv of YouTube, lezingen en seminars over de islam en weblogs voor onderlinge uitwisseling (Abbassi 2012; Van Crombrugge 2008).

Volgens Van Crombrugge (2008) beroept de hedendaagse islamitische pedagogische adviesliteratuur zich op de eigen religieuze traditie om een minder autoritaire opvoeding te propageren dan de vorige generatie in praktijk bracht. In deze literatuur wordt bijvoorbeeld verwezen naar verhalen waarin de profeet Mohamed liefdevol met kinderen omgaat of naar diens uitspraken over de plicht tot zorg voor en weldoen aan kinderen. Ouders kunnen hierin een legitimatie vinden voor een meer kindgerichte en autoritatieve opvoeding, en voor het afwijken van de levenshouding van hun eigen ouders als zij dat willen.

Moeder: Als je luistert naar islamitische geleerden, vertellen zij je dat je veel zaken van je kind moet accepteren. Ook wanneer je kind zonden begaat. Zelfs wanneer je kind van het rechte pad af gaat, moet je geen geweld gebruiken. Want dan raak je je kind kwijt.

Interviewer: Zelfs wanneer je kind dingen blijft doen die voor jou in religieus opzicht niet acceptabel zijn?

Moeder: Ja, zelfs wanneer het in religieus en moreel opzicht niet acceptabel is, moet je hem of haar op een zachtvaardige manier benaderen. Je moet wel. Wanneer je dat niet doet, is het over.

(Marokkaans-Nederlandse moeder, middelbaar opgeleid, eerste generatie)

(bron: Abbassi 2012: 8)

Een open, autoritatieve opvoeding kan kinderen ondersteunen bij het vinden van hun weg als moslim in de migratiecontext, zo valt uit het voorgaande op te maken. Ook onderzoek naar radicalisering onder jongeren lijkt hierop te wijzen. Van Bergen et al. (te verschijnen) laten recent zien dat openstaan voor en responsief reageren op vragen en problemen van kinderen door ouders een buffer kan vormen tegen radicalisering. Wegkijken, autoritair reageren en een gebrek aan responsiviteit zijn daarentegen risicofactoren. Daarnaast lijkt ook de houding van ouders tegenover de eigen (etnische/religieuze) gemeenschap en de

breder samenleving van invloed te zijn. Jongeren met ouders die hen leerden dat iedereen gelijk is, ongeacht etnische afkomst of religie, rapporteren zelf ook meer egalitaire denkbeelden en gedrag, terwijl jongeren met ouders die zich meer antagonistisch opstelden tegenover de samenleving, radicalere denkbeelden en gedrag rapporteerden.

Delegeren van de religieuze opvoeding aan de moskee

De laatste decennia zijn allerlei voorzieningen ontstaan om kinderen in de religie in te wijden, zoals islamitische (basis)scholen en het buitenschoolse religieuze onderwijs. Dit onderwijs lijkt de opvoedingsverlegenheid voor een deel te verlichten en vormt een belangrijke bondgenoot bij het opvoeden in Nederland (Pels 2005, 2014).

Een klein percentage van moslimkinderen zit op een islamitische school, hoewel tussen een kwart en een derde van de ouders van Marokkaanse en Turkse afkomst hun kinderen naar zo'n school zou sturen als die in hun buurt gevestigd was (Maliepaard en Gijsberts 2012). Hoewel exacte gegevens ontbreken, kan uit het beschikbare onderzoek worden opgemaakt dat een meerderheid van moslimouders de kinderen een of andere vorm van eigen religieus onderwijs laat bezoeken, meestal gelieerd aan moskeeën (Nijsten 1998a; Pels 2005; Pels en De Gruijter 2005).

Mogelijk is de rol van moskeeën bij de opvoeding in het afgelopen decennium groter geworden gezien het groeiende aantal moskeeën in Nederland (Van Oudenhoven et al. 2008)⁶ en de toename van moskeebezoek onder de tweede generatie migranten (Maliepaard en Gijsberts 2012). Naast de functie van gebedshuis en het geven van religieus onderwijs krijgen moskeeën ook steeds meer een buurtfunctie. Zo bieden zij regelmatig andere diensten aan, zoals culturele activiteiten, kinderopvang, informatieavonden en Nederlandse lessen (Van der Sar et al. 2009). Die diensten kunnen een verbindende rol spelen en ouders (indirect) steunen bij de (religieuze) opvoeding.

Het religieuze onderwijs in een moskee dient voor veel ouders als compensatie voor de gebreken die zij zien in dominante wijzen van opvoeden in Nederland. Zij hechten eraan hun kinderen expliciete tegeninformatie te verschaffen, mede omdat het Nederlandse onderwijs niet voorziet in cultuuroverdracht in deze zin. Sommigen zien in dit onderwijs eerder een bedreiging vanwege de informele interactiestijl van leerkrachten en de meer of minder expliciete boodschappen van persoonlijke vrijheid en gendergelijkheid die zij de kinderen meegeven (zie ook Abbassi 2012).

Vader 1: [...] dan leren ze op de Nederlandse basisscholen over democratische landen maar ze begrijpen het dan verkeerd: je mag dit doen en dat doen. Hier leren ze hoe om te gaan met mensen, hoe een samenleving in stand gehouden kan worden. Dat ze weten wat respect is. [...]

Vader 2: Normen en waarden. Op onze manier en op de Nederlandse manier. We moeten op gelijk niveau komen. Een kind moet op school z'n best doen en hier (op de moskee) ook. Dan voorkomen we problemen. Hier krijgen de kinderen ook opvoeding. Wat mag niet, wat mag wel. (groepsgesprek met Marokkaans-Nederlandse vaders) (bron: Pels et al. 2006a)

Onderzoek naar de pedagogische stand van zaken binnen drie moskeeën in Rotterdam (Pels et al. 2006a; Pels 2014) leidt tot de constatering dat het hoofddoel van de lessen is de

eigen (religieuze) identiteit bij kinderen te vormen en versterken, en daarmee de banden met het land van herkomst en de etnische gemeenschap. Het gaat, met andere woorden, om het ‘monoreligieuze model’ van religieuze educatie (Karagül 2012). De gedachte is dat kinderen vanuit deze wortels hun weg kunnen vinden in de omringende samenleving. Het slaan van een brug naar de samenleving vormt een secundair doel. Alle drie de moskeeën zien in het bijbrengen van respect en fatsoen de belangrijkste weg naar dit doel, een opvatting over *bridging* die ook in eerder onderzoek onder moskeeën is aangetroffen (zie Driessen et al. 2004). In één moskee werd een meer defensief standpunt gehuldigd: gewapend met kennis van de islam moeten de kinderen leren zich weerbaar op te stellen in de wijdere samenleving, die als onwetend of zelfs islamvijandig wordt gezien.

In feite, zo luidt de conclusie van het voornoemde onderzoek van Pels et al. (2006a), staat de pedagogiek nog in de kinderschoenen als het gaat om overbrugging van de afstand tussen de verschillende werelden waarin de kinderen leven. Hoe moeten de (meest vrijwillige) leerkrachten omgaan met cultuurverschillen, interetnisch conflict, beeldvorming over en weer en vooral met de plaatsbepaling van opgroeiende kinderen als ‘moslim in Nederland’? Het is nog lang niet zover dat een antwoord op deze vragen kan worden geformuleerd.

Zorg om de pedagogische kwaliteit van de moskeelessen, vooral de harde en fysieke disciplinerende waarvan sprake kan zijn, vormde de aanleiding voor het onderzoek ‘Pedagogiek in de moskee’ van Pels et al. (2006a). In dit onderwijs ligt het accent veelal op de overdracht van kennis als product en niet op kennisconstructie, zoals in toenemende mate voor het reguliere onderwijs geldt. De verschillen in leerstof en (meer autoritaire) methoden kunnen consequenties hebben voor de (sociale) integratie van kinderen in het reguliere onderwijs. Wat betreft de onderzochte moskeeën concluderen Pels en collega’s dat eenrichtingsverkeer in de kennisoverdracht domineert, maar dat de aanpak kindvriendelijk is en zich niet (meer) kenmerkt door toepassing van harde machtsmiddelen. Het onderzoek bevat aanwijzingen dat ouders van de jongere generatie in toenemende mate ook pedagogische vernieuwing in deze zin eisen. Ouders die niet voor dergelijk onderwijs kiezen doen dat eveneens vaak uit zorg om de pedagogische kwaliteit, zo laat Buitelaar (2009) zien op grond van onderzoek onder hoogopgeleide Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie: enkelen laten hun kinderen koranlessen volgen, maar de meesten hebben geen goede herinneringen aan het pedagogische klimaat in de moskee en vertellen liever zelf over het geloof en de betekenis van rituele voorschriften (zie ook Abbassi 2012).

6.5 Conclusies

Sekseverschillen in de opvoeding

Van oudsher, al voor de migratie, kenmerkt de taakverdeling tussen man en vrouw zich in gezinnen van Turks- en Marokkaans-Nederlandse herkomst door een sterke tweedeling. Vrouwen zijn de spil van het gezin binnenshuis. Zij zorgen voor de kinderen en het huishouden, en de mannen zijn er meer voor de buitentaken en de morele opvoeding van vooral zonen. De werelden van mannen en vrouwen zijn van oorsprong strikt gescheiden.

Bij meisjes ligt in de opvoeding sterk de nadruk op voorbereiding op de toekomstige positie als echtgenote en moeder. In Nederland en ook in de herkomstlanden zelf verandert deze verhouding tussen mannen en vrouwen intussen sterk. De arbeidsdeelname van moeders neemt toe en het aantal echtscheidingen stijgt. Kinderen krijgen andere voorbeelden mee dan ouders zelf meekregen in hun jeugd. Tegelijkertijd blijven traditionele waarden over man-vrouwverhoudingen van invloed. Ook de rol van vaders in de opvoeding blijft verschillen van die van moeders, deels tot onvrede van vooral de laatsten. Wel lijkt de relatie van vaders met kinderen grosso modo in de loop van de tijd veranderd: vaders van nu lijken minder afstandelijk en meer actief betrokken bij de opvoeding dan de generatie voor hen.

Onderzoek naar seksspecificiteit in de opvoeding bij gezinnen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond is beperkt in omvang. Het meest is bekend over groepen met Afrikaanse wortels: Afro-Surinamers en Antillianen. Bij deze gezinnen wordt de man-vrouwverhouding sterk gekleurd door historisch gegroeide patronen, die zich reflecteren in een grote variatie in gezinsvormen en een sterke positie van vrouwen. In de opvoeding weerspiegelt dit zich in nadruk op emotionele en financiële onafhankelijkheid bij dochters, maar tegelijkertijd de hoop op een stabiele relatie en doorbreking van patronen als het veelvuldig voorkomende eenouderschap. Vaders hebben in deze groepen te kampen met een negatief imago; velen zijn ook maar beperkt bij de opvoeding betrokken, vooral als zij niet bij hun kinderen wonen. Inwonende vaders zijn gemiddeld juist wel betrokken, zo wijst kwalitatief onderzoek uit. Wat betreft invulling van het vaderschap tekent zich evenals bij Turks- en Marokkaans-Nederlandse vaders een ontwikkeling naar meer betrokken en modern vaderschap af, waarbij moeders niettemin de emotionele spil blijven.

Al met al lijkt de rolverdeling tussen mannen en vrouwen en de invulling van vader- en moederschap te veranderen, en daarmee ook de voorbeelden die kinderen meekrijgen. Aandacht blijft van belang voor de voorbereiding op vader- en moederschap; bij Caribische groepen zijn de boodschappen soms tegenstrijdig. Bij Turks- en Marokkaans-Nederlandse meisjes en jonge vrouwen kan de druk soms erg hoog zijn als gevolg van eisen rond eerbaarheidsvraagstukken. Ook Hindostaans-Surinaamse meisjes zijn deels extra kwetsbaar door eisen die door ouders aan hen gesteld worden.

Onderwijsondersteuning thuis en ouderbetrokkenheid bij school

Kinderen uit migrantengezinnen boeken de laatste jaren zeker vooruitgang in onderwijsprestaties, maar blijven nog steeds achter bij autochtone kinderen. Zowel de onderwijsondersteuning in het gezin als de betrokkenheid van ouders bij school kunnen daarbij een rol spelen.

Verschillen in de onderwijsondersteuning thuis lijken deels terug te voeren op verschillen in het opleidingsniveau van de ouders, dat bij migrantengezinnen nog steeds gemiddeld lager is dan bij autochtone gezinnen. Daarnaast zijn er verschillen tussen migrantenouders en autochtone ouders in wat zij denken dat er van ouders wordt verwacht en ook in kennis van het schoolstelsel, hetgeen een adequate ondersteuning, bijvoorbeeld bij huiswerk of het maken van schoolkeuzen belemmert. Steun van oudere kinderen kan compensatie

bieden, en ook voelen jongeren zich vaak emotioneel ondersteund door ouders bij hun schoolloopbaan. Kwalitatief onderzoek laat verschil zien in de aard van het ouderlijk gedrag, waarbij migrantenouders wat meer hameren op presteren, hard werken en controle en minder responsief inspelen op wat het kind aandraagt. Dit hangt samen met een meer autoritaire benadering in de opvoeding, waarbij ruimte voor autonomie en exploratie van kinderen minder vanzelfsprekend is. Verder is er tussen en binnen groepen op dit punt een grote variatie, die behalve met opleidingsniveau ook samenhangt met migratiegeneratie.

Ook wat betreft ouderbetrokkenheid bij school blijken het relatief lage opleidingsniveau van migrantenouders en onbekendheid met het schoolsysteem en de daar geldende verwachtingen deels te verklaren waarom zij minder contact hebben met school en minder betrokken zijn bij activiteiten of formele vormen van inspraak. Verder kunnen ook een geringe vaardigheid in het Nederlands en een gebrek aan zelfvertrouwen om de leerkracht aan te spreken hun tol eisen. Bovendien kan sprake zijn van een haperende wisselwerking met school en leerkrachten. Onder migrantenouders bestaat meer ontevredenheid over de pedagogische afstemming met de school. Andersom verwijten nogal wat docenten ouders pedagogische nonchalance en een gebrek aan betrokkenheid. Beide partijen ervaren problemen met de wederzijdse communicatie en handelingsonzekerheid daarover.

Het is te verwachten dat met een toename van het opleidingsniveau en de acculturatie in Nederland veel van de problemen rond de onderwijsondersteuning thuis en de relatie tussen ouders en school zullen verdwijnen. Niettemin verdienen de afstand tussen gezin en school, en zeker ook de haperende wisselwerking tussen beide, voor de korte termijn nadere aandacht. Het is van belang meer zicht te krijgen op de interactie tussen ouders en school, de verwachtingen over en weer, en vooral de vraag hoe ouders en leerkrachten te helpen bij het verbeteren van hun relatie. Dit laatste komt de onderwijsondersteuning van kinderen immers ten goede.

De religieuze opvoeding

Als laatste kwam de religieuze opvoeding ter sprake, met name van moslimkinderen. Opvoeden als moslim in de context van migratie vormt in toenemende mate een onderwerp van bewuste reflectie. Veel ouders ervaren opvoedingsonzekerheid: het ontbreekt hen vaak aan op hun behoeften toegesneden informatie en steun, bijvoorbeeld om vragen van hun kinderen over religieuze geboden en verboden te kunnen beantwoorden. Ook de door kinderen ervaren krenking vanwege stigmatisering en uitsluiting als moslim brengt nieuwe opgaven voor opvoeders met zich mee. Onderzoeken onder jongeren lijken het beeld van opvoedingsverlegenheid bij ouders te bevestigen. Ook al verdienen ouders in hun ogen veel respect, hun steun wordt vaak niet als adequaat ervaren, mede vanwege de autoritaire houding die een open communicatie en het stellen van ‘waarom’-vragen bemoeilijkt. Hogeropgeleide ouders en de jongere generatie hebben minder moeite het leven volgens het geloof te rijmen met integratie in de samenleving. Zij gaan meer actief op zoek naar informatie en mogelijkheden voor onderlinge uitwisseling. Daarbij lijkt ook een meer open, autoritatieve opvoeding terrein te winnen.

Een klein percentage van moslimkinderen zit op een islamitische school, en een meerderheid van hen bezoekt een of andere vorm van eigen religieus onderwijs. Het betreffende onderwijs voorziet voor veel ouders in een lacune, omdat zij hun sociale en morele waarden onvoldoende gereflecteerd zien in dominante wijzen van opvoeden en onderwijs in Nederland. Het (geringe) beschikbare onderzoek naar moskeeonderwijs duidt erop dat het accent veelal op (meer autoritaire) overdracht van kennis ligt. Ook staat de pedagogiek nog in de kinderschoenen als het gaat om overbrugging van de afstand tussen de verschillende werelden waarin de kinderen leven. Dit gaat overigens ook op voor het reguliere onderwijs, waar eveneens handelingsverlegenheid bestaat inzake het omgaan met culturele en religieuze diversiteit.

Noten

- 1 Alleen in het onderzoek van Nijsten (1998a) onder Turkse gezinnen lagen de aantallen veel hoger. Dit onderzoek was voor een belangrijk deel kwantitatief van aard. In de studie onder vaders van diverse herkomst in Amsterdam (Pels et al. 2012) lag het aantal ondervraagde vaders per etnische groep lager dan twintig.
- 2 Veranderingen zijn het meest gedocumenteerd voor Marokkaanse gezinnen. Over Turkse vaders is minder bekend. Het opvoedingsonderzoek dat eind jaren negentig onder deze groepering plaatsvond, laat weinig verschil tussen opleidingscategorieën en generatiegroepen zien (Nijsten 1998a, b). Uitslatingen van vaders uit recent kwalitatief Amsterdams onderzoek laten evenwel zien dat zich ook in deze groep in de tijd vergelijkbare processen van modernisering voordoen (Naber et al. 2009; Pels et al. 2012).
- 3 Ook bij Hindostaans-Surinaamse meisjes komt relatief meer depressie en suïcide voor, mede als gevolg van spanningen tussen hen en hun ouders (Van Bergen 2009). De opvoeding van meisjes in gezinnen van deze herkomst is nauwelijks onderzocht. Wat erover bekend is, duidt op een zekere gelijkenis met moslimgezinnen (bv. als het gaat om controle van meisjes) en op een hoge prestatiedruk (Van Bergen en Saharso 2010).
- 4 De geschiedenis van de gezinsstructuur en de achtergrond van man-vrouwverhoudingen vertonen in deze twee groepen overeenkomsten, terwijl ze een heel ander karakter hebben bij Hindostaanse (of Javaanse of Chinese) Surinamers (Distelbrink 2000).
- 5 In het onderzoek van Kans et al. (2009) waren niet-westerse migrantenouders behoorlijk hoger opgeleid dan landelijk geldt. Om dit te corrigeren is een weging toegepast.
- 6 Zie voor een overzicht van de moskeeën in Nederland: www.moskeewijzer.nl

7 ‘Ze zijn zo lief mevrouw’. Reacties van ouders op delinquent gedrag

Marion van San (RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam)

7.1 Wat doen ouders als hun kinderen het criminele pad opgaan?

Via de opvoeding kunnen ouders de ontwikkeling van hun kinderen begeleiden en op een positieve manier beïnvloeden; onze bevindingen in hoofdstuk 5 ondersteunen deze conclusie. Maar niet altijd zijn ouders in staat om het gedrag van hun kinderen bij te sturen. Soms is er in het leven van de kinderen al veel misgegaan, bijvoorbeeld wanneer zij het criminele pad zijn opgegaan. Hoe reageren ouders op het delinquent gedrag van hun kinderen? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal.

Migrantenjeugdigen zijn over het algemeen sterker vertegenwoordigd in de (jeugd)criminaliteit dan autochtone jeugdigen (Bakker et al. 2005; De Boom et al. 2008, 2009, 2010, 2011, 2012; Van Noije en Wittebrood 2009). Dat geldt het sterkst voor jongeren met een Antilliaanse of Marokkaanse achtergrond, en het minst sterk voor jongeren van Turkse komaf. Verschillen tussen autochtone en niet-westerse jongeren kunnen voor een deel verklaard worden door verschillen in demografische en sociaal-economische kenmerken (Bovenkerk 2014; Driessen et al. 2014; Van Noije en Kessels 2012).

Dit hoofdstuk is gebaseerd op enkele etnografische onderzoeken die plaatsvonden bij zogenoemde probleemjongeren en probleemgezinnen (zie kader 7.1). In het leven van de jongeren was vaak al een heleboel misgegaan. Zij waren meestal vroegtijdig op school uitgevallen en hadden daardoor weinig perspectieven op de arbeidsmarkt; daardoor waren ze gemakkelijk in de criminaliteit terechtgekomen. De gezinnen bevonden zich allemaal in een achterstandssituatie. Meestal waren het eenoudergezinnen, met name de Antilliaans- en Surinaams-Nederlandse gezinnen waar onderzoek naar werd gedaan. De alleenstaande moeders leefden doorgaans van een bijstandsuitkering. De enkelingen die wel werkten deden over het algemeen laaggeschoold werk. Dat gold ook voor de Marokkaans- en Turks-Nederlandse vaders. Het opleidingsniveau van de meeste ouders was niet hoger dan lagere school. Alle gezinnen woonden in kansarme buurten, waar er in veel gevallen sprake was van criminaliteit op straat.

De onderzoeken vonden plaats bij zowel niet-westerse migrantengezinnen als bij autochtoon Nederlandse gezinnen, maar in dit hoofdstuk wordt vooral ingegaan op de eerste groep. Overigens waren de reacties van de migrantenouders op de criminaliteit van hun kinderen niet specifiek voor deze herkomstgroepen. Soortgelijke reacties werden ook gevonden bij ouders van andere herkomstgroepen evenals bij autochtoon Nederlandse ouders (zie Van San et al. 2010).

Kader 7.1 Onderzoek onder probleemgezinnen

Dit hoofdstuk is gebaseerd op gegevens afkomstig uit drie onderzoeken uit de periode 1993-2005. Het eerste was een etnografisch onderzoek dat tussen 1993 en 1997 plaatsvond onder 60 Curaçaos-Nederlandse probleemgezinnen (waarin veelal sprake was van armoede, geweld, drugs- en drankgebruik, schulden, enz.) in Nederland (Van San 1998). Centraal stonden hier de legitimeringen van delinquent gedrag door Curaçaos-Nederlandse jongens en hun moeders. Het tweede onderzoek vond plaats van 2004 tot 2006, onder 40 Curaçaos-Nederlandse gezinnen (Van San et al. 2007). Hier ging het om de legitimeringen van drugssmokkel door Curaçaos-Nederlandse jonge mannen en vrouwen die in een omgeving waren opgegroeid waar drugs-smokkel werd gezien als iets wat bij het dagelijks leven hoorde. Een aantal van hen maakte deel uit van de onderzoeksgroep uit de jaren negentig, maar er is ook contact gezocht met andere gezinnen. De derde studie (2004-2005) was een etnografisch onderzoek onder een groep van dertien pooiers of loverboys met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond (Bovenkerk en Van San 2011; Bovenkerk et al. 2006; Van San en Bovenkerk 2013).¹ In dit onderzoek is onder meer gekeken naar de legitimeringen die jonge pooiers gebruikten voor hun gedrag. In al deze onderzoeken was er aandacht voor de reacties van ouders op het delinquente gedrag van hun kinderen. In de eerste twee onderzoeken werden interviews gehouden met de ouders. In het laatste onderzoek alleen met de jongeren zelf, maar via de verhalen van de jongeren werd toch een beeld verkregen van de reacties van de ouders op het gedrag van hun zonen.

7.2 Reacties van ouders op delinquent gedrag van hun kinderen

Ouders die handelingsverlegen zijn

Er kan bij ouders soms sprake zijn van zogeheten pedagogische handelingsverlegenheid (Van San et al. 2010): ouders weten niet zo goed wat ze moeten doen wanneer er zich problemen voordoen met hun kinderen. Dat komt bijvoorbeeld naar voren in het onderzoek naar delinquente Curaçaos-Nederlandse jongens (Van San 1998). De moeders van deze jongens reageerden over het algemeen niet afkeurend, omdat zij er naar eigen zeggen van uitgingen dat dit toch niets aan hun gedrag zou veranderen (*hij luistert toch niet*). In veel gevallen kwam er niet of nauwelijks een reactie. Dat kan ermee te maken hebben dat sommige moeders niet of nauwelijks in de gaten hadden waar hun kinderen mee bezig waren. De jongens vertelden vaak dat ze zich met een hele reeks criminele activiteiten bezighielden en het is vrijwel onmogelijk dat hun moeder wist wat dat allemaal inhield. Maar daarnaast waren er moeders die wel degelijk op de hoogte waren van waar hun kinderen zich mee bezighielden, maar die erin berustten, het gedrag ontkenden of er niet al te zwaar aan tilden. Bij verschillende jongeren waren er signalen dat het de verkeerde kant uitging, maar dat was voor de meeste moeders geen aanleiding om te reageren of hulp in te roepen van derden. Zij voorzagen dus niet in de nodige pedagogische *checks and balances* – of met andere woorden: controlemechanismen – om aan het delinquente gedrag van hun kinderen een halt toe te roepen.

Eenzelfde handelingsverlegenheid was terug te vinden bij de Marokkaans- en Turks-Nederlandse ouders van wie de zonen als loverboy actief waren (Bovenkerk et al. 2006). Wanneer aan de jongens werd gevraagd hoe zij het vanuit hun geloof en opvoeding

konden verantwoorden dat zij meisjes in de prostitutie lieten werken, antwoordden zij dat zij hier geboren waren en niet veel van doen hadden met de 'oude tradities en levenswijze' uit het geboorteland van hun ouders. Zij vertelden daarnaast dat hun ouders er over het algemeen nooit problemen mee hadden gehad dat zij een Nederlandse vriendin hadden, omdat hun ouders volgens eigen zeggen 'niet zo Marokkaans' waren als hun grootouders bijvoorbeeld. Daarnaast bleken er ouders te zijn die er niet zoveel problemen mee leken te hebben dat hun zoon een Nederlandse vriendin had die in de prostitutie werkte, tenminste dat is wat de jongens ons tijdens de gesprekken voorhielden. Ondanks dat hun zonen een vriendin hadden die in de prostitutie werkte geloofden de ouders volgens een aantal jongens niet dat hun zoon als pooier actief was. Vooral het feit dat tijdens de rechtszaak vaak naar voren kwam dat het meisje onder dwang zou hebben gewerkt – wat in loverboyzaken door het Openbaar Ministerie vaak wordt aangevoerd – leek op ongeloof te stuiten bij de ouders omdat zij in de meeste gevallen wisten wie de vriendin van hun zoon was en op geen enkel moment hadden kunnen constateren dat zij onder dwang in de prostitutie had gewerkt. In ieder geval bleek wederom dat er vanuit de ouders weinig of geen reactie kwam op het gedrag van de jongeren. Ook zij leken er – net als de ouders van de Curaçaos-Nederlandse jongens in het eerdere onderzoek (Van San 1998) – in te berusten waar hun zonen mee bezig waren, ontkenden hun gedrag of leken er niet al te zwaar aan te tillen. De kans bestaat dat dit binnenskamers heel anders was, maar daar hebben we als onderzoekers geen zicht op gekregen.

Ouders die criminaliteit oogluikend toestaan

Sommige ouders stonden oogluikend toe dat hun kinderen betrokken waren bij criminaliteit. Zo bleek uit het onderzoek onder de Curaçaos-Nederlandse moeders (Van San 1998) dat zij geen vragen stelden wanneer de jongens met allerlei gestolen spullen thuiskwamen. Ook ondernamen zij geen stappen wanneer er in de woonkamer van het ouderlijk huis ineens een gloednieuwe stereo-installatie stond (*ik weet niet van wie hij die heeft gekregen*). Ook gebeurde het weleens dat een moeder de onderzoekster spullen liet zien die door haar zoon waren gestolen, en een enkele keer kreeg zij iets aangeboden. Ook vele jaren later, toen sommige van de jongens actief waren als drugssmokkelaar, leverden de moeders regelmatig hand- en spandiensten aan hun zonen, in ruil voor een deel van het geld dat zij verdienden met de smokkel.

Het onderzoek naar drugssmokkelaars (Van San et al. 2007) liet eveneens zien op welke wijze de moeders de criminaliteit van hun zonen en dochters oogluikend toestonden. De jongeren die deel uitmaakten van de onderzoeksgroep waren allen op jonge leeftijd begonnen met het verkopen van balletjes cocaïne, waarna een aantal van hen overstapte op de meer lucratieve smokkel tussen Curaçao en Nederland. In de meeste gevallen waren zij zelf begonnen als smokkelaar (bolletjesslikker) om dan vervolgens anderen te ronselen voor hun activiteiten. Velen waren opgegroeid in een omgeving waarin zij naar eigen zeggen van kinds af aan al geconfronteerd waren met drugs. Zo bleek dat hun ouders, broers, ooms en neven en soms ook hun grootouders in de drugs zaten. Vanuit die optiek vonden zij hun activiteiten 'normaal', omdat iedereen in hun omgeving dat deed. Ook vormde de

kleine gemeenschap waarbinnen zij leefden op Curaçao of de buurten in Nederland waar zij terechtkwamen, waar iedereen iedereen kende, een gunstige voedingsbodem om zich met drugshandel bezig te houden. In de wijken waar deze jongeren hun dagen doorbrachten was drugshandel immers geen taboe, maar een dagelijkse realiteit. Zij groeiden dus op in een omgeving waar drugssmokkel oogluikend werd toegestaan (*het is gewoon in onze cultuur*). De ouders van deze jonge drugssmokkelaars leken zich niet veel gelegen te laten liggen aan het feit dat hun kinderen betrokken waren bij drugssmokkel.

Het grootste deel van de moeders profiteerde mee van het geld dat hun kinderen op deze manier verdienden. Zo bleek dat sommige jongens maandelijks geld aan hun moeder en soms ook aan hun vriendin gaven. Daarnaast konden andere familieleden zoals oma's en opa's of ooms en tantes meeprofiten van het geld dat zij verdienden. De vrouwen die drugs smokkelden probeerden ten aanzien van hun familie meestal zo lang mogelijk te verbergen waar zij mee bezig waren. Maar ook zij gaven na een geslaagde smokkeloperatie vaak geld aan hun familie. Overigens waren er maar een paar moeders die zonder vragen te stellen geld ontvingen waarvan ze wisten dat het via drugshandel was verkregen.

Uiteindelijk accepteerden zij het wel, maar er werd dan meestal stiekem gedaan over de herkomst ervan. Zo stopten sommige jongens bijvoorbeeld geld in de portemonnee van hun moeder of kochten ze allerlei spullen die zij nodig had, maar werd haar niet persoonlijk geld overhandigd, omdat zij hun moeder niet in verlegenheid wilden brengen. Ook gebeurde het weleens dat moeders geld ontvingen van hun zonen, maar het vervolgens niet uitgaven omdat zij naar eigen zeggen morele bezwaren hadden tegen het spenderen van 'duivels geld'. Pas in noodgevallen werden de geldreserves dan aangesproken.

Sommige moeders leken er ook geen probleem mee te hebben wanneer hun zoon vanuit hun huis een handel opzette. Zij accepteerden dit bijvoorbeeld omdat zij met het geld dat hun zoon verdiende een deel van hun schulden konden afbetalen en ervoor konden zorgen dat hun jongere kinderen in Nederland goed terecht zouden komen. De moeders leken zich erbij neergelegd te hebben dat er voor hun zonen niets meer in zat dan een criminele carrière en probeerden via het geld dat zij verdienden er in ieder geval voor te zorgen dat dit hun jongere kinderen bespaard zou blijven. Het geld dat hun oudste zonen met drugs verdienden werd dan meestal gebruikt om de schoolloopbaan van hun jongste kinderen te financieren. Want de moeders wilden, zo zeiden zij, over een aantal jaren niet weer met delinquente kinderen te maken krijgen. Waarschijnlijk heeft dat ermee te maken dat er van de kinderen wordt verwacht dat zij ooit hun bejaarde moeder onderhouden en dit is beter gegarandeerd als ten minste een van de kinderen later een reguliere baan krijgt.

Het oogluikend toestaan van criminaliteit kwam overigens niet alleen voor bij de Curaçaos-Nederlandse moeders. Ook bij de ouders van pooiers bleek dat voor te komen (Bovenkerk et al. 2006). Het was opmerkelijk dat er een groot verschil was tussen de Surinaams-Nederlandse en Antilliaans-Nederlandse pooiers enerzijds en de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse pooiers anderzijds. De eerste groep was namelijk tegenover hun ouders veel opener over hun pooierpraktijken dan de tweede groep en het leek erop dat de ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond er op hun beurt veel minder moeite mee hadden dat hun zoon zich hiermee bezighield dan de ouders met een Turkse of

Marokkaanse achtergrond. De jongens van Turkse of Marokkaanse herkomst deden namelijk meer hun best om hun gedrag voor hun ouders te verbergen. Toch waren er ook in deze laatste groepen jongens die geen enkele bron van inkomsten hadden en die er een riant levensstijl op nahielden, maar waarvan de ouders blijkbaar geen vragen stelden over de herkomst van het geld dat zij verdienden. Of zij meeprofitteerden van het geld dat hun zonen verdienden is niet duidelijk geworden, omdat de jongens daar zelf niet open over waren. In ieder geval leek het erop dat de ouders hun delinquente zonen geen strobreed in de weg legden.

Ouders die criminaliteit vergoelijken

Daarnaast werden bepaalde delicten door de Curaçaos-Nederlandse moeders vergoelikt en omschreven als een 'kwajongensstreek' waar men gezien de leeftijd van de jongens begrip voor moest hebben (Van San 1998). Om hun verhaal kracht bij te zetten vergeleken de moeders het delinquente gedrag van hun zonen in dergelijke gevallen met het delinquente gedrag van 'grote criminelen'. Grote fraudezaken of andere vormen van witteboordencriminaliteit die uitgebreid aandacht hadden gekregen in de media werden hierbij als voorbeelden aangehaald.

Daarnaast benadrukten de moeders tijdens de gesprekken steeds het goede gedrag van hun zonen door onder meer te wijzen op hun hulpvaardigheid in de huishouding (*thuis doet hij alles*). Dit stond volgens hen in scherp contrast met de manier waarop de jongens zich op straat gedroegen (*op straat doet hij domme dingen*) maar dat laatste had vooral te maken met het feit dat zij daar onder invloed stonden van slechte vrienden. Want hun zoon was in wezen geen slechte jongen. Hij gedroeg zich thuis netjes, was behulpzaam voor zijn moeder, en zijn delinquente gedrag was vanuit die optiek niet zo erg te noemen, althans dat vonden de moeders.

Ouders die criminaliteit goedkeuren en/of aanmoedigen

Naast het oogluikend toestaan van delicten zoals diefstal en drugssmokkel hadden sommige ouders ook weinig tot geen problemen met de andere delicten van hun kind (Van San 1998). Hoewel zij meestal beweerden afkeurend te staan tegenover het feit dat hun zoon een wapen droeg en zeiden dit bij ontdekking meestal weg te gooien, bleken uit hun verhalen ook duidelijke tekenen van goedkeuring en aanmoediging. Daarbij was het opmerkelijk dat de meeste moeders het feit dat de jongens een wapen droegen op nagenoeg dezelfde manier legitimeerden als hun zonen. Wanneer hun zoon iemand had gestoken konden de moeders daarmee instemmen omdat het slachtoffer het conflict zou hebben uitgelokt. 'Zelfverdediging' was voor de moeders een reden waarom het volgens hen geoorloofd was dat hun zoon steeds een mes op zak had. Hoewel de moeders enerzijds hun bezorgdheid uitten over het dragen van een wapen (*als je het bij je hebt, ga je het ook een keer gebruiken*) hadden zij er anderzijds wel begrip voor omdat zij vonden dat hun zoon in staat moest zijn zichzelf te verdedigen. Diegene die hun zoon belaagde 'verdiende' het volgens de moeders immers om neergestoken te worden.

Bovendien bleek dat de meeste moeders van hun zonen verwachtten dat zij zich van jongs af aan verdedigden. Zo kregen de jongens te horen dat zij terug moesten slaan wanneer zij door leeftijdgenootjes werden geslagen (*anders zeggen ze, kijk een flikker daar*). Vanuit die optiek vonden veel moeders het geoorloofd en ‘normaal’ dat hun zonen – hoe jong ze ook waren – een mes bij zich hadden (*het is maar een klein mesje*). Het bleek trouwens dat de moeders vaak zelf al op jonge leeftijd een mes op zak hadden en het heel normaal vonden dat hun zonen dat ook deden. De houding van de moeders leek soms ambivalent. Aan de ene kant beweerden zij er alles aan te doen om hun zoon op het rechte pad te houden, aan de andere kant stemden zij in met het feit dat hij (weliswaar met een klein) mes op zak liep. Voorts bleek uit de verhalen van de moeders dat zij er zelf in het verleden in veel gevallen niet voor terugdeinsden om geweld te gebruiken wanneer zij dat noodzakelijk achtten. Door de jongens werd vaak beweerd dat zij een steekpartij geoorloofd achtten wanneer iemand hun moeder had beledigd of bedreigd. De moeders reageerden op dezelfde manier wanneer iemand hun zoon had bedreigd of dreigde dat te doen.

Naast het feit dat ouders het delinquente gedrag van hun kinderen in sommige gevallen goedkeurden en ook weleens aanmoedigden, bleek een deel van hen zelf betrokken te zijn bij allerlei delinquente activiteiten, met name drugshandel. Zo vertelden verschillende jongeren dat zij via hun moeder of een ander familielid in de handel terecht waren gekomen. Een jongen vertelde dat hij op 14-jarige leeftijd door zijn moeder op het vliegtuig was gezet richting Nederland, waar hij zou worden opgevangen door zijn zus om hier de vakantie door te brengen. Bij aankomst op Schiphol bleek hij een grote hoeveelheid cocaïne in zijn koffer te hebben. Hij werd opgepakt en kwam terecht in een jeugdinrichting waar hij een straf uitzat van een aantal maanden. Zijn zus zocht hem tijdens die periode niet één keer op.

Een van de moeders waar we jarenlang contact mee hadden bleek in eerste instantie fel gekant te zijn tegen drugs. Volgens haar was haar zoon in de criminaliteit terechtgekomen omdat hij op jonge leeftijd was begonnen met het roken van wiet, wat een slechte invloed zou hebben gehad op zijn gedrag. Zij vertelde dat ze de laatste jaren zelf een aantal keren drugs had gesmokkeld. Zij was met drugssmokkel begonnen omdat een van haar vriendinnen ermee bezig was en een aantal geslaagde pogingen had ondernomen. Ook vertelde ze dat ze iedere week naar de kerk ging en dat ze daar te horen kreeg dat gelovigen de kracht moesten hebben om in eenvoud te leven en dat ze bereid was om dat te doen, maar dat ze af en toe de armoede waarin ze leefde heel erg zat was. Diezelfde God had haar trouwens een aantal keren geluk gebracht tijdens het smokkelen en zij toonde de bidprentjes die de drugshandelaren haar hadden gegeven en die zij tijdens de dagen voor haar vertrek had moeten lezen, zodat zij een voorspoedige reis naar Nederland zou maken. Anders dan daarvoor keerde ze zich niet langer meer tegen de drugsactiviteiten van haar zoon.

Wanneer hij samen met een aantal vrienden vanuit Nederland naar Curaçao ging om drugs te smokkelen, hing de in cocaïne gedompelde kleding bij haar aan de waslijn en pakte zij de koffer van haar zoon in en bracht ze deze naar het vliegveld.² Haar ongenoegen was achteraf groot toen bleek dat haar zoon, die veilig in Nederland was aangekomen, haar niet, zoals afgesproken, een deel van het geld over had gemaakt dat hij via de smokkel had

verdiend, maar het tijdens een avondje stappen had verkwist aan drank, drugs en vrouwen.

Ouders die criminaliteit afkeuren

Hoewel oogluikend toestaan van diefstal een veel voorkomende reactie was van de Curaçaos-Nederlandse moeders en goedkeuren en aanmoedigen van criminaliteit regelmatig voorkwam, waren er ook enkele moeders voor wie dat allemaal veel minder vanzelfsprekend was. Zij zeiden niet te tolereren dat hun zoon met gestolen spullen thuiskwam. Bovendien vertelden deze moeders dat zij regelmatig de kamer van hun zoon controleerden om te vermijden dat hij er gestolen goederen zou bewaren. Zij beweerden dat precies om die reden hun zoon het niet aandurfde om gestolen spullen mee naar huis te nemen. Sommige moeders beweerden dat ze zelf de politie op de hoogte zouden brengen wanneer hun zoon gestolen spullen mee naar huis zou nemen. In een aantal gevallen was dat ook gebeurd. Dat zij op deze manier hun afkeuring hadden laten blijken had volgens hen tot gevolg gehad dat hun zoon nooit op het slechte pad terecht was gekomen. Vooral het gezichtsverlies bij ontdekking van gestolen spullen in hun huis bleek een rol te spelen bij het feit dat de moeders afkeurend reageerden wanneer hun zoon gestolen spullen mee naar huis nam. Bovendien gingen zij er prat op dat zij zelf al hun spullen ‘op een eerlijke manier’ hadden gekocht. Ook ten aanzien van geweldsdelicten lieten deze moeders meer hun afkeuring blijken dan de andere. Messen werden bij ontdekking vaak weggegooid en ook beriepen moeders zich weleens op het feit dat het niet nodig was dat hun zonen een wapen op zak droegen om zichzelf te verdedigen, omdat God hen te allen tijde beschermde.

Opmerkelijk was dat de moeders die het delinquente gedrag van hun zonen afkeurden, meestal verbonden waren aan een kerkgemeenschap en vanuit die optiek zich niet konden verzoenen met het gedrag van hun kinderen. De jongeren waren in deze gevallen zelf ook vaak verbonden aan de religieuze gemeenschap van hun ouders en vonden net als zij criminaliteit verwerpelijk. Daarnaast waren er overigens ook jongeren die weinig of niets van doen hadden met het geloof van hun ouders en op hen leek de religieuze boodschap minder effect te hebben. Zo vertelden de jonge pooiers wel dat pooierschap ‘haram’ ofwel verboden was vanuit hun geloofsovertuiging, maar het weerhield hen er blijkbaar niet van om als pooier op te treden.

7.3 Wat bepaalt de reactie van ouders?

Hoe komt het dat in gezinnen die nagenoeg allemaal in hetzelfde type wijken woonden, waar sprake was van drugshandel en geweld, sommige ouders het gedrag van hun kinderen duidelijk afkeurden en andere ouders niet? Het waren namelijk allemaal wijken waar het min of meer ‘normaal’ werd gevonden dat jongeren met een mes op zak liepen of dat ze handelden in drugs, omdat ‘iedereen het deed’. Hoe wisten sommige moeders dan toch letterlijk en figuurlijk hun zoon buiten schot te houden? Hoe zorgden zij ervoor dat hun kinderen niet betrokken raakten bij drugshandel, geen mes op zak droegen en geen

gestolen spullen mee naar huis namen? Want het betrof hier per slot van rekening allemaal gezinnen die het niet breed hadden en waar de jongeren dagelijks geconfronteerd werden met leeftijdgenoten die zich met allerlei vormen van criminaliteit bezighielden. Hoe ouders reageren hangt deels af van hun omgeving. Wanneer ouders zelf deel uitmaken van een crimineel circuit of wanneer zij zelf voordelen hebben bij het feit dat hun kinderen delinquent gedrag plegen, lijken zij vaker een goedkeurende houding te hebben. Maar er is waarschijnlijk meer aan de hand.

Wat mogelijk ook een rol speelt is wat Anderson (1999) in zijn boek *Code of the Street* beschrijft als concepten van *decent* (fatsoenlijke) en *street families* (straatfamilies). Bijna iedereen die in een achterstandswijk woont, zo liet Anderson zien, moet het nodige doen om het hoofd financieel boven water te houden, en voelt zich daardoor vervreemd van de rest van de samenleving. Maar er zijn verschillende gradaties in de vervreemding. Dat kan het best omschreven worden met de termen *decent* en *street*. Fatsoenlijke families streven vaak naar middenklassewaarden, hoewel zij weten dat deze weinig gewicht hebben op straat. Zij hechten bijvoorbeeld meer waarde aan een schoolopleiding voor hun kinderen, werken keihard en sparen geld om vooruit te komen. Zij accepteren meer de mainstreamwaarden dan straatfamilies en proberen dit ook door te geven aan hun kinderen. Zij proberen hun kinderen een gevoel van verantwoordelijkheid bij te brengen en zijn meer dan straatfamilies betrokken bij mainstreaminstituties zoals de school van hun kinderen en de kerk (Anderson 1999: 38). Zij zijn er daarnaast van doordrongen dat zij in een problematische en vaak gevaarlijke buurt wonen en zijn daarom erg strikt in de opvoeding van hun kinderen. Zij moedigen hun kinderen aan om autoriteit te accepteren en het rechte pad te bewandelen. Ook wordt kinderen ontraden om met bepaalde mensen om te gaan of bepaalde situaties op te zoeken die een gevaar kunnen inhouden. Maar dat is niet altijd gemakkelijk omdat fatsoenlijke en straatfamilies in dezelfde wijken wonen en elkaar dus vaak tegenkomen. Deze ouders zijn zich echter wel bewust van het feit dat hun kinderen net als alle andere adolescenten op straat behoefte hebben aan materiële zaken. Dat is de reden dat ze vaak dure spullen aanschaffen voor hun kinderen, ook al hebben ze het zelf financieel moeilijk. Het is echter hun manier om te voorkomen dat hun kinderen zullen worden aangetrokken tot drugshandel of andere aspecten van de ondergrondse economie (Anderson 1999: 42).

De straatfamilies daarentegen hechten veel minder aan middenklassewaarden en hebben succesvolle drugsdealers uit de wijk vaak als rolmodel. De straatmoeders tonen veel minder verantwoordelijkheid voor de opvoeding van hun kinderen. De meest onverantwoordelijken onder hen zijn terug te vinden in bars en crackhuizen in de buurt. Kinderen van straatfamilies groeien op met weinig supervisie. Zij leren zich reeds op een jonge leeftijd te verdedigen. In hun thuissituatie is er veel sprake van onderling geweld, zowel verbaal als fysiek. Zij komen, anders dan kinderen uit fatsoenlijke families, sneller terecht in allerlei geweldsconflicten die plaatsvinden op straat. Het feit dat fatsoenlijke families en straatfamilies dezelfde ruimte delen betekent dat fatsoenlijke families eigenlijk voortdurend risico lopen om slachtoffer te worden van mensen die naar geweld grijpen om conflicten op te lossen. Fatsoenlijke families zullen daarom alles doen om confrontaties te vermijden.

Maar omdat het straatelement zo dominant is in de publieke ruimte van deze buurten, moeten ook de fatsoenlijke families tonen dat ze de straatethiek tot de hunne hebben gemaakt, zodanig dat ze kunnen overleven. Hierdoor zullen ook fatsoenlijke ouders hun kinderen van jongs af aan leren dat zij terug moeten slaan wanneer zij door anderen worden geslagen.

Wat Anderson beschrijft geeft een mogelijk antwoord op de vraag hoe het komt dat sommige moeders die in wijken wonen waar sprake is van armoede, criminaliteit en veel onderling geweld er toch in slagen hun kinderen buiten schot te houden. Zijn beschrijvingen vertonen namelijk veel overeenkomsten met de omstandigheden waarin de gezinnen die in dit hoofdstuk centraal staan leven. De Curaçaos-Nederlandse moeders die criminaliteit afkeurden waren allemaal moeders die middenklassewaarden nastreven, waarbij werken, school en sparen gezien worden als manieren om vooruit te komen in het leven. Daarnaast voelen deze moeders zich betrokken bij bepaalde organisaties, zoals de kerk, waar zij andere moeders ontmoeten die eenzelfde type attitude nastreven. Zij oefenen veel controle uit over hun kinderen, leren hen op jonge leeftijd verantwoordelijkheid te dragen, maar geven hun ook de vaardigheden mee die zij nodig hebben om te overleven op straat. Wel wordt deze jongeren door hun moeder bijgebracht dat ze het nodige moeten doen om conflicten te vermijden. Dit alles zou ertoe kunnen leiden dat de kinderen van deze vrouwen minder snel betrokken raken bij criminaliteit en geweld dan de kinderen van straatfamilies, die van jongs af aan leren dat je mannetje staan op straat erbij hoort en die geen middenklassejobs nastreven omdat die weinig status opleveren binnen de wijken waar zij opgroeien.

7.4 Conclusies

De jongeren die in dit hoofdstuk centraal staan verkeren allemaal in een achterstands-situatie. In hun leven is een heleboel misgegaan. In dit hoofdstuk is specifiek gekeken naar de reacties van hun ouders – in de meeste gevallen die van hun moeder – op hun delinquentie en de verdere consequenties die dat heeft gehad voor hun gedrag.

Ouders reageerden op verschillende manieren op de criminaliteit van hun kinderen.

Ten eerste was er bij sommigen sprake van zogeheten handelingsverlegenheid. Dat wil zeggen dat deze ouders niet zo goed wisten wat ze moesten doen wanneer er zich problemen voordeden met hun kinderen. In sommige gevallen had dat ermee te maken dat de ouders niet of nauwelijks in de gaten hadden waar hun kinderen mee bezig waren.

Maar daarnaast waren er ouders die wel degelijk wisten waar hun kinderen zich mee bezighielden, maar die erin berustten, het gedrag ontkenden of er niet al te zwaar aan tilden.

Pedagogische handelingsverlegenheid betekende in de meeste gevallen dat er niet of nauwelijks een reactie kwam van de ouders. Er waren ook ouders die criminaliteit van hun kinderen vergoelijkten, oogluikend toestonden of goedkeurden en in sommige gevallen zelfs aanmoedigden. Naarmate de ouders zelf meer deel uitmaakten van een criminele omgeving en zelf meer meeprofitteerden van via criminaliteit verkregen gelden leken zij

criminaliteit vaker te accepteren. Maar ondanks deze omstandigheden waren er ook ouders die criminaliteit afkeurden.

Het onderzoek vond plaats in een zeer specifieke groep: alle jongeren kwamen uit een omgeving waarin velen betrokken waren bij criminaliteit; er waren maar weinig jongeren van wie de ouders zich verzetten tegen hun activiteiten. Het leek voor de hand te liggen dat deze jongeren onder deze omstandigheden een drugshandel konden opzetten. Ook zagen we dat moeders geld accepteerden van hun zonen die bij criminaliteit betrokken waren. Dat gegeven op zich leidde er veelal toe dat de jongeren doorgingen met hun activiteiten. Het lijkt aannemelijk dat wanneer niemand in hun familie geld zou hebben geaccepteerd dat uit drugshandel was verkregen, het voor de jongeren minder aantrekkelijk zou zijn geworden om door te gaan met de handel. Dit zijn echter slechts hypothesen. De vraag blijft wat er zou zijn gebeurd als de moeders het gedrag van hun kinderen niet hadden geaccepteerd. Hadden de jongens dan besloten om maar geen drugs meer te smokkelen? Of zouden ze de smokkel vanuit het huis van hun moeder hebben verplaatst naar het huis van een vriend bijvoorbeeld? En wat zou er zijn gebeurd als de moeders geen geld hadden geaccepteerd dat afkomstig was van drugs? Hier hebben we geen antwoord op. Maar het is wel aannemelijk dat openlijke of impliciete goedkeuring van delinquent gedrag in veel gevallen tot meer delinquent gedrag leidt, en dat openlijke afkeuring een tegengesteld effect heeft.

De reacties van ouders op crimineel gedrag van hun kind zijn mogelijk te verklaren doordat gezinnen die in achterstandssituaties verkeren, vervreemd zijn geraakt van de rest van de samenleving, zoals Anderson (1999) beschrijft in zijn onderzoek naar de opvoeding in Amerikaanse probleembuurtten. De opvoeding kan dan ondermijnd worden door de straatcultuur waarin straatwaarden (zoals met criminaliteit geld verdienen, met geweld conflicten oplossen) belangrijker zijn dan middenklassewaarden (zoals je best doet op school, hard werken, een gezin onderhouden, enz.). In de Nederlandse achterstandswijken lijkt zich op microschaal iets soortgelijks te voltrekken als in de achterstandswijken van Amerikaanse steden. De schaal is kleiner, en de armoede en het geweld zijn er mogelijk minder ernstig, maar de manier waarop ouders omgaan met de criminaliteit van hun kinderen vertoont gelijkenissen met hoe het in de gettowijken van grote Amerikaanse steden gaat.

Noten

- 1 Vanuit het oogpunt van vergelijkbaarheid zou het goed geweest zijn als wij ook autochtoon Nederlandse pooiers hadden gesproken. Dat was helaas niet gelukt: we konden ze niet vinden, de betrokkenen wilden niet praten of hun advocaat stak een stokje voor het interview.
- 2 Er is een tijd geweest dat de informanten cocaïne smolten om er vervolgens kleding in onder te dompelen. De kleding werd gedroogd in de zon en vervolgens in de koffers gestopt en meegesmokkeld naar Nederland.

8 Conclusies en slotbeschouwing

Freek Bucx (scp), Simone de Roos (scp)

8.1 Verkennend onderzoek naar opvoeden

In dit onderzoek stonden ouders van minderjarige kinderen en hun gezinnen centraal die hun wortels hebben in niet-westerse landen, met name Turkije, Marokko, Suriname en de voormalige Nederlandse Antillen. Een belangrijk doel was om op basis van bestaande gegevens te beschrijven hoe deze ouders de opvoeding van hun kinderen ter hand nemen. Naast een terugblik op eerder – vooral kwalitatief – onderzoek hebben we in dit rapport de mogelijkheden verkend om een meer representatief beeld te schetsen van de opvoeding in deze gezinnen, op basis van kwantitatieve onderzoeksgegevens.

In dit hoofdstuk maken we de balans op: wat heeft deze verkenning ons opgeleverd? Welke haken en ogen zitten er aan het gebruikte materiaal? En we kijken vooruit. Welke lacunes brengt het onderhavige rapport aan het licht, welke onderwerpen missen we nog? En hoe kan vervolgonderzoek vormgegeven worden? Voordat we op deze vragen ingaan, bespreken we eerst in de paragrafen 8.2 en 8.3 de belangrijkste bevindingen van het rapport in het licht van eerder onderzoek en theorievorming.

8.2 Opvoeden tussen twee culturen

De opvoedpraktijk is een culturele praktijk: via de opvoeding worden culturele waarden en normen overgedragen. De manier van opvoeden zelf is ook deels cultureel bepaald, in die zin dat dit ook iets is wat van generatie op generatie wordt overgedragen. Hoe mensen hun kinderen opvoeden, heeft namelijk zijn oorsprong in de context van het gezin waarin zij zelf zijn opgegroeid. De opvoeding hangt echter ook af van de eisen die er in de bredere omgeving aan het gedrag van kinderen worden gesteld. Net als andere culturele praktijken zijn ook opvoedingspraktijken daarom niet onveranderlijk: als de omgeving verandert, bijvoorbeeld door migratie, kan dit tot gevolg hebben dat de opvoeding anders wordt (Eldering 2006; Pels en De Haan 2007).

Op basis van eerder voornamelijk kleinschalig en kwalitatief onderzoek kwam het beeld naar voren dat migrantenouders in contact staan met zowel de opvoedingstradities in Nederland als die uit het land van herkomst: meer traditionele opvoedingswaarden en -strategieën worden gekoppeld aan de eisen die de Nederlandse omgeving aan kinderen en hun ouders stelt, bijvoorbeeld op het gebied van onafhankelijkheid en steun (zie De Haan et al. 2013; Pels et al. 2009). Dit beeld lijkt ondersteund te worden door het meer grootschalige en kwantitatieve onderzoek in dit rapport.

In de in dit onderzoek gemeten opvoedingsstrategieën die migrantenouders zeggen te hanteren zijn de verschillen met autochtoon Nederlandse ouders soms klein. Net als veel autochtone ouders zeggen migrantenouders bijvoorbeeld vaak uitleg te geven bij een

straf en een groot deel van hen vindt het belangrijk dat kinderen zich een eigen mening vormen. Veel migrantenkinderen voelen zich gesteund door hun ouders. Dit alles past binnen een zogeheten autoritatieve manier van opvoeden, die sinds eind jaren zeventig van de vorige eeuw gangbaar is geworden in veel westerse landen (Bucx en De Roos 2011; Tamis-LeMonda et al. 2007). In deze stijl van opvoeden is er veel steun voor kinderen, oefenen ouders via overreding controle uit op hun kind, en wordt onafhankelijk gedrag van kinderen aangemoedigd.

Tegelijkertijd leggen de migrantenouders in ons onderzoek ook andere accenten in de opvoeding dan autochtone ouders, en deze zijn soms terug te voeren op opvoedings-tradities in de herkomstlanden. In de opvoeding in migrantengezinnen neemt de autonomie van kinderen een minder centrale plek in: waar het hebben van een eigen mening door autochtone ouders als meest belangrijk wordt beschouwd, wordt dat door migrantenouders vergeleken met andere opvoedingsdoelen wat minder belangrijk gevonden. Veel migrantenouders vinden andere zaken in de opvoeding ook van belang, zoals goede schoolprestaties en het geloof. Een minder grote nadruk op autonomie past binnen een meer collectivistische opvoedingstraditie, die in veel herkomstlanden voorop staat. Er is doorgaans minder ruimte voor zelfexpressie en assertiviteit van kinderen (Isapa et al. 2004; Pels et al. 2009; Yaman et al. 2010).

Een ander verschil betreft de communicatie tussen ouder en kind. Zo gaven de kinderen uit sommige herkomstgroepen aan dat het voor hen minder vanzelfsprekend is om openlijk met hun ouders te communiceren vergeleken met hun autochtone leeftijdgenoten. Voor de geïnterviewde migrantenouders is het belangrijk dat kinderen 'respect' tonen voor hun ouders en op een beleefde manier met hen communiceren. Eén van de belangrijkste kritiekpunten die zij hebben op de Nederlandse manier van opvoeden is dat kinderen soms te brutaal zijn naar hun ouders.

Ook tussen de verschillende herkomstgroepen constateerden we enkele verschillen in de manier waarop vorm gegeven wordt aan het gezinsleven en de opvoeding. Zo is de gezins-situatie van ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond vaak anders vergeleken met die van ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Waar alleenstaand ouderschap bij deze laatste twee groepen niet veel vaker voorkomt dan bij autochtone Nederlanders, geldt dat niet voor ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond: ongeveer een op de drie van hen heeft geen partner. Daarnaast hebben relatief veel ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond een autochtone partner, terwijl dat ongebruikelijk is bij de Turkse en Marokkaanse groepen. Verder lijkt er in gezinnen met een Turkse achtergrond meer aandacht voor ouderlijk toezicht en voor schoolprestaties dan in de andere gezinnen. De grotere nadruk op toezicht en presteren hangt mogelijk samen met de sterke sociale controle die kenmerkend is voor de Turkse gemeenschap (Gijsberts et al. 2012).

Verder hebben we enkele verschillen geconstateerd tussen migrantenouders van de eerste en de tweede generatie. Wat gezinsvorming betreft lijkt de tweede generatie wat meer op autochtonen dan de eerste generatie: niet-westerse vrouwen van de tweede generatie zijn gemiddeld ongeveer even oud als autochtone vrouwen als zij hun eerste kind krijgen, en

ook verschillen in het kindertal zijn klein. Ook in de opvoeding zagen we dat de tweede generatie in sommige opzichten wat meer lijkt op autochtoon Nederlandse ouders dan de eerste generatie. Dat gold vooral voor de doelen die ouders zichzelf stellen en minder voor de strategieën die ouders zeggen te hanteren. Vergeleken met de eerste generatie vinden migrantenouders van de tweede generatie het bijvoorbeeld belangrijker dat kinderen een eigen mening hebben en vinden zij het juist minder belangrijk dat kinderen religieus zijn.

Toezicht

Er bestaat een beeld dat veel migrantenouders hun kinderen buitenshuis aan hun lot zouden overlaten en dat er vooral weinig toezicht is op jongens (vgl. Kleijwegt 2009; Pels et al. 2009). Dat beeld lijkt niet overeen te komen met de percepties van de ouders in ons onderzoek. De meeste ouders zeggen juist wel veel aandacht te besteden aan ouderlijk toezicht, door vaak te vragen waar kinderen geweest zijn als zij terugkomen. Mogelijk vragen zij dit omdat er in hun beleving buitenshuis weinig sociale controle door de omgeving is.

Mogelijk zien de ouders de nieuwe omgeving als minder veilig voor hun kinderen of als cultureel anders of bedreigend, en is dat de reden dat zij veel toezicht op hun kinderen willen houden. Een andere mogelijkheid is dat zij op deze manier reageren op probleemgedrag van hun kinderen: ouders gaan de controle aanscherpen. Niet uit te sluiten is natuurlijk dat ouders een meer rooskleurig beeld hebben willen neerzetten dan de werkelijkheid; we werken tenslotte met zelfrapportages.

Aan de andere kant wordt het beeld dat ouders veel toezicht houden, ook bevestigd door de migrantenkinderen (van met name Turkse komaf). Hier past tegelijkertijd ook een nuancering. De kinderen zeggen namelijk niet dat hun ouders ook beter op de hoogte zijn van hun doen en laten. Integendeel: vergeleken met autochtone kinderen geven migrantenkinderen juist minder vaak aan dat hun ouders goed op de hoogte zijn. Het toezicht door de ouders lijkt dus niet altijd het gewenste effect te hebben. Dat ouders soms minder weet lijken te hebben van de bezigheden van hun kinderen, heeft mogelijk te maken met de minder open manier van communiceren tussen ouders en kinderen, zoals we hiervoor signaleerden.

Mogelijk speelt ook de manier waarop de ouders toezicht houden een rol. Toezicht door restricties op te leggen aan de bewegingsvrijheid van kinderen en door te eisen dat kinderen vertellen wat ze hebben gedaan en waar ze geweest zijn na school, is niet altijd effectief, zeker niet naarmate kinderen ouder worden (Keijsers et al. 2009; Kerr en Stattin 2000). Kinderen kunnen een dergelijke manier van toezicht namelijk als overcontrole of inbreuk op hun privacy ervaren: zij voelen zich in hun autonomie belemmerd en zouden daardoor juist minder willen prijsgeven wat hen bezighoudt. Wanneer er in plaats daarvan sprake is van een houding waarin dergelijke machtsuitoefening minder centraal staat en ouders in plaats daarvan laten zien dat zij geïnteresseerd zijn in waar hun kinderen mee bezig zijn, kan dit juist de spontane informatie-uitwisselingen tussen ouder en kind bevorderen (Keijsers et al. 2009).

Meeste migrantenouders vinden opvoeding niet zwaarder dan autochtone ouders

Het opvoeden tussen verschillende culturen kan een lastige opgave zijn. Migrantenouders zien zich voor de vraag gesteld in hoeverre zij vast willen houden aan de tradities uit het land van herkomst en in welke mate zij de opvoedingsstrategieën over willen nemen die veel autochtoon Nederlandse ouders hanteren. Daarnaast moeten veel migrantenouders van de eerste generatie hun weg zien te vinden in een nieuw land met een nieuwe taal, een nieuwe cultuur en nieuwe omgangsvormen.

Wat deze opgave niet gemakkelijker voor hen zal maken, is dat het maatschappelijke klimaat in Nederland ten aanzien van niet-westerse migranten en hun kinderen momenteel niet onverdeeld gunstig is, met name ten aanzien van de Marokkaanse groep (Dagevos en Huijnk 2014). Ruim de helft van alle autochtone Nederlanders maakt zich zorgen over de verhoudingen tussen migrantengroepen en autochtonen en over de verschillen in normen en waarden. Onder een aanzienlijke groep heerst onvrede over de multi-etnische samenleving (Huijnk en Dagevos 2012). Migrantengroepen zelf zijn het afgelopen decennium somberder geworden over het maatschappelijke klimaat jegens migrantengroepen. Ervaringen van discriminatie komen volgens hen vaak voor, en zij voelen zich lang niet altijd geaccepteerd (Andriessen et al. 2014; Dagevos en Huijnk 2014).

Net als bij autochtoon Nederlandse ouders vinden ongeveer vier op de tien ouders van Marokkaanse komaf opvoeden vaak heel moeilijk. Ouders met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond zeggen minder vaak dat zij de opvoeding moeilijk vinden: ongeveer een op de drie vindt dat. Dat veel migrantenouders de opvoeding niet per se als zwaarder ervaren dan autochtone ouders is in lijn met eerder onderzoek (Bot et al. 2013; Kleijnen en Van den Broek 2010), maar niettemin opmerkelijk gezien het feit dat migrantenouders hun opvoeding gestalte moeten geven in vaak ongunstige leefomstandigheden – hier komen we op terug in paragraaf 8.3 – en in een culturele omgeving die deels onbekend voor hen is en die niet altijd migrantvriendelijk is. Mogelijk zijn zij geneigd geweest een positiever beeld te geven van de werkelijkheid. Migrantenouders zijn opgegroeid in een cultuur waarin er meer schaamte is omtrent het tonen en bespreken van zorgen en problemen (Kleijnen en Van den Broek 2010; Zwirs et al. 2007). Ook speelt wellicht een rol dat zij een minderheidsgroep vormen en liever niet al te open willen zijn over problemen, uit angst hun positie daarmee te verslechteren (Zwirs et al. 2007).

Overigens vormen de ouders met een Turkse achtergrond in ons onderzoek wat dat betreft een uitzondering: bijna zes op de tien vinden de opvoeding heel moeilijk, en dat geldt vooral voor de eerste generatie. Mogelijk heeft dit te maken met de relatief sterke sociale controle binnen Turkse families en de Turkse gemeenschap, waardoor ouders een grotere druk voelen ‘om het goed te doen’. In lijn met deze verklaring liet eerder onderzoek (Pels 2000) zien dat deze groep ouders zich er vooral zorgen over maakt dat hun kinderen zich niet conformeren aan belangrijke (familie)waarden en ook in andere opzichten ‘verkeerde dingen’ gaan doen.

De rol van religie

Net als bij autochtoon Nederlandse ouders speelt het geloof bij ouders van Surinaamse of Antilliaanse origine in de opvoeding over het algemeen niet zo'n grote rol. Dat is anders voor ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Vrijwel alle Turkse en Marokkaanse Nederlanders beschouwen zichzelf als moslim (Maliepaard en Gijsberts 2012), en het geloof biedt een belangrijk kader voor opvattingen en gedrag. Voor met name de Marokkaans-Nederlandse ouders en in mindere mate de Turks-Nederlandse in ons onderzoek is het (ook) belangrijk dat een kind een religieus persoon is of wordt. Het belang van het geloof in de opvoeding reflecteert mogelijk de wensen en ambities van deze ouders op dit gebied maar wellicht ook de zorgen die zij hierover hebben: hoe hun kinderen als moslim op te voeden in een omgeving waarin de religie niet is ingebed. Moslimouders kunnen zich onzeker voelen over hun eigen kennis van de religieuze traditie. Sommige ouders laten hun kinderen om deze reden een vorm van eigen religieus onderwijs bezoeken, vaak georganiseerd via een moskee.

De Nederlandse samenleving vormt niet alleen een geseculariseerde context; de beeldvorming over de islam is ook negatief. In Europa behoort Nederland tot de landen waar het klimaat rond de islam het meest negatief is (Savelkoul et al. 2012). Bijna de helft van alle Nederlanders is van mening dat de leefwijze van moslims niet te verenigen is met de West-Europese leefwijze, en ruim de helft vindt dat kinderen in moslimgezinnen autoritair worden opgevoed (Dagevos en Huijnk 2014). De negatieve beeldvorming wordt de laatste jaren in de hand gewerkt door berichten over radicalisering en moslimextremisme. Het negatieve maatschappelijke klimaat rond de islam brengt een nieuwe opgave voor moslimouders met zich mee: hoe kunnen zij hun kinderen weerbaar maken tegen stigmatisering en uitsluiting vanwege het geloof, hoe kunnen zij hun kinderen leren ermee om te gaan wanneer zij gepest worden omdat zij moslim zijn?

Ten slotte maken moslimouders net als andere ouders zich ook zorgen over radicalisering onder jongeren en vragen zij zich af of en hoe zij kunnen voorkomen dat hun kinderen voor dergelijke invloeden vatbaar worden. Deze zorgen van ouders blijken bijvoorbeeld uit het feit dat er onlangs een hulplijn voor ouders van radicaliserende jongeren is gestart door het Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders (SMN) (Groen 2015). Onduidelijk is vooralsnog wat de rol van ouders is in de radicalisering van jongeren (Pels en De Ruyter 2012). Recent onderzoek (Bergen et al. te verschijnen) suggereert dat wanneer ouders open en serieus ingaan op vragen en problemen van hun kinderen, dit een buffer kan vormen tegen radicalisering.

8.3 Opvoeden en opgroeien in ongunstige omstandigheden

De leefomstandigheden van migrantengezinnen zijn beduidend ongunstiger dan die van autochtone gezinnen, en migrantengezinnen lijken harder getroffen door de crisis. Veel migranten zijn lager opgeleid, zij hebben minder vaak betaald werk, zijn vaker werkloos en moeten vaker van een bijstandsuitkering leven dan autochtone Nederlanders. Daarnaast komt alleenstaand ouderschap bij migrantenouders vaker voor dan bij

autochtone ouders, met name bij de Surinaamse en Antilliaanse groepen. Mede als gevolg daarvan groeien niet-westerse migrantenkinderen ongeveer drie-en-een-half keer zo vaak in armoede op als autochtone kinderen.

Het belang van goede schoolprestaties

Een dergelijk perspectief verklaart wellicht waarom veel migrantenouders groot belang hechten aan goede schoolprestaties. Autochtoon Nederlandse ouders zeggen dit doel duidelijk minder belangrijk te vinden. Het belang dat migrantenouders hechten aan goede schoolprestaties komt ook terug in de manier waarop zij met hun kind over school praten. In deze gesprekken lijkt vaak de nadruk te liggen op presteren, hard werken en controle. Dat goede schoolprestaties centraal staan, weerspiegelt mogelijk de wens en de hoop van veel migrantenouders dat hun kinderen het in materieel opzicht later beter zullen krijgen dan zichzelf. Een goede opleiding is in hun ogen de sleutel tot succes. Recent onderzoek laat zien dat taal- en rekenprestaties van de jongere generaties verbeteren, en zij volgen steeds hogere niveaus in het voortgezet onderwijs en in het vervolgonderwijs (Van den Brakel et al. 2014; Fleischmann et al. 2014). Dat laatste geldt vooral voor meisjes en in mindere mate voor jongens.

Aan de andere kant reflecteert de nadruk op schoolprestaties bij ouders mogelijk ook de zorgen die zij hierover hebben: want ondanks duidelijke verbeteringen blijven onderwijsprestaties van niet-westerse migrantenkinderen nog duidelijk achter bij die van autochtoon Nederlandse kinderen (Gijsberts en Iedema 2012). Dat heeft er voor een deel mee te maken dat migrantenouders lager zijn opgeleid en de Nederlandse taal niet zo goed machtig zijn (Hartgers 2012). Mogelijk speelt ook de manier waarop kinderen thuis worden begeleid een rol.

Migrantenkinderen hebben op een aantal vlakken meer problemen

Eerder onderzoek heeft herhaaldelijk laten zien dat sommige migrantenjongeren het moeilijk hebben, op verschillende terreinen. Zo hebben jongeren met een niet-westerse achtergrond vergeleken met hun autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten minder vaak een startkwalificatie wanneer zij het onderwijs verlaten, en dat geldt vooral voor de jongens (Van den Brakel et al. 2014). Sinds de economische crisis is de werkloosheid onder niet-westerse jongeren veel sterker gestegen dan onder autochtone jongeren. Onder niet-westerse jongeren is de werkloosheid bijna drie keer zo hoog (Van den Brakel et al. 2014; Huijnk et al. 2014). Ten slotte komen niet-westerse jongeren vaker in aanraking met criminaliteit; met name jongeren met een Antilliaanse en Marokkaanse achtergrond zijn sterker vertegenwoordigd in de (jeugd)criminaliteit (Van den Brakel et al. 2014; Van Noije en Wittebrood 2009).

Ook op jongere leeftijd gaat het op enkele gebieden minder goed met de kinderen van migranten, aldus zowel henzelf als hun ouders, zo zagen we in dit rapport. Zo vertonen migrantenkinderen van alle vier herkomstgroepen volgens hun ouders en henzelf vaker boos en opstandig gedrag en hebben zij vaker problemen in de omgang met andere kinderen. Turks- en Marokkaans-Nederlandse jongeren vinden naar eigen zeggen minder vaak

aansluiting bij leeftijdgenoten dan autochtoon Nederlandse kinderen. Dergelijke problemen in gedrag en in de omgang met leeftijdgenoten kunnen een voorloper zijn van antisociaal en delinquent gedrag in de late adolescentie en jongvolwassenheid (Moffitt 1994). Ten slotte kwam uit ons onderzoek naar voren dat migrantenjongeren zich minder gezond voelen. Ongeveer een op de vijf van hen heeft een matige gezondheid; bij autochtone jongeren is dat een op de acht.

Verschillen in problemen deels verklaard door verschillen in leefomstandigheden

Dat kinderen van migrantenouders op enkele gebieden meer problemen hebben dan kinderen van autochtoon Nederlandse ouders heeft voor een deel te maken met de minder gunstige leefomstandigheden: in veel migrantengezinnen is het gezinsinkomen laag. Dat dergelijke ongunstige leefomstandigheden het welzijn van kinderen kunnen bedreigen, is bekend uit eerder onderzoek: kinderen die in armoede opgroeien, ontwikkelen zich minder optimaal in zowel cognitief, sociaal en sociaal-emotioneel als fysiek opzicht (Blair en Raver 2012; Roest et al. 2010; Yoshikawa et al. 2012).

Er zijn verschillende redenen waarom ongunstige omstandigheden bedreigend kunnen zijn. Armoede kan tot spanningen bij of tussen ouders leiden en deze kunnen overgedragen worden op de kinderen: kinderen zien hoe ouders zich zorgen maken of hoe zij ruziën en zij 'leven met hun ouders mee'. Spanningen bij ouders als gevolg van een laag inkomen kunnen ook op een meer indirecte manier leiden tot stress bij kinderen, namelijk doordat ouders minder goed in staat zijn de signalen van hun kind op te vangen, deze adequaat te interpreteren en er op een responsieve manier op te reageren (Blair et al. 2008; Mills-Koonce et al. 2011).

Een andere reden waarom een laag inkomen de ontwikkeling van kinderen negatief kan beïnvloeden is dat er minder geld is voor goede voorzieningen en participatiemogelijkheden: kinderen in armoede zitten minder vaak op een sport of club dan kinderen in gezinnen waar er meer geld is (Roest et al. 2010). Verder wonen gezinnen met een laag inkomen vaak in minder prettige buurten met meer criminaliteit en onveiligheid (Permentier et al. 2013; Roest et al. 2010) en komen kinderen hier gemakkelijker mee in aanraking.

Dat de ongunstige sociaal-economische situatie van veel migrantengezinnen kan helpen verklaren waarom het met migrantenkinderen minder goed gaat, wil niet zeggen dat andere factoren er helemaal niet toe doen. Met name bij de verklaring waarom migrantenjongeren relatief vaak gedragsproblemen rapporteren, bleek los van de sociaal-economische omstandigheden van het gezin de opvoeding een rol te kunnen spelen: het grotere aandeel gedragsproblemen hing er namelijk mee samen dat migrantenjongeren vergeleken met autochtoon Nederlandse jongeren minder vaak het gevoel hebben dat ouders op de hoogte zijn van wat zij doen, dat zij minder steun ervaren van hun ouders en dat ze vaker geen (contact met hun) vader hebben. Deze bevinding sluit aan bij Bovenkerk (2014) en Moffitt (1994), die stellen dat gebrek aan ouderlijke kennis en de afwezigheid van een vaderfiguur algemene risicofactoren vormen voor jeugddelinquentie. In het bestek van dit rapport was het slechts mogelijk een deel van deze puzzel op te lossen. Net als in eerder onderzoek (zie Lahlah 2013; Van Noije en Kessels 2012) kon een

relatief groot deel van de verschillen tussen migrantenjeugdigen en hun autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten niet verklaard worden. Andere verklaringen waarvoor geen aandacht was in dit rapport spelen dus ook mee. We konden bijvoorbeeld niet ingaan op de rol die de inhoud speelt van de ideeën, normen en waarden die (deels) via de opvoeding worden overgedragen. In achterstandswijken zou de opvoeding van kinderen bijvoorbeeld ondermijnd kunnen worden doordat zogenoemde straatwaarden (zoals met geweld conflicten oplossen) belangrijker zijn dan middenklassewaarden (zoals hard werken). Dit kwam naar voren in Amerikaans onderzoek (Anderson 1999). Ook in achterstandsbuurtten in Nederland zouden dergelijke ontwikkelingen een rol kunnen spelen, zo werd in hoofdstuk 7 van dit rapport aangestipt.

Aan andere mogelijke verklaringen die een relatie met de culturele herkomst leggen, konden we evenmin aandacht besteden. Theorieën die over zogeheten culturele dissonantie gaan, gaan er bijvoorbeeld vanuit dat naarmate verschillen tussen de cultuur van het land van herkomst en het land van aankomst groter zijn, er meer sprake is van verwarring, conflicten en problematisch gedrag (zie Jennissen 2009). Andere theorieën benadrukken juist dat culturele consonantie tot probleemgedrag kan leiden (zie Bovenkerk 2014; Solivetti 2010). De assertiviteit en het individualisme van de Nederlandse cultuur en het gebrek aan sociale controle in Nederland zou bijvoorbeeld de onafhankelijke opstelling van met name Marokkaans-Nederlandse jongeren kunnen versterken en zo probleemgedrag of crimineel gedrag kunnen aanmoedigen. Ten slotte moet ook de rol van de bredere sociale context niet worden onderschat. Recent onderzoek (Driessen et al. 2014) laat zien dat de aard van het vriendennetwerk – of je ‘verkeerde’ of ‘brave’ vrienden hebt – een belangrijke verklaring vormt voor waarom de ene jongere wel en de andere jongere niet met de politie in aanraking komt.

8.4 Evaluatie en vooruitblik

Doel van deze studie was ook om te evalueren wat ons verkennende onderzoek heeft opgeleverd en te reflecteren op toekomstig onderzoek. Dat doen we in deze paragraaf. We beginnen met een beschouwing van het gebruikte materiaal. Wat zijn de sterke punten van dit onderzoek, wat de beperkingen en welke mogelijke gevolgen heeft dat gehad voor de houdbaarheid van onze bevindingen? Daarna richten we het vizier op de toekomst. Hoe zou een onderzoeksagenda eruit kunnen zien? Welke hiaten zijn er in onze kennis over de opvoeding in niet-westerse migrantengezinnen?

Om onze studie wat meer in de actuele maatschappelijke situatie en discussies te plaatsen, zijn er in mei 2015 focusgroepgesprekken gehouden met een groep migrantenouders uit de vier herkomstgroepen en een groep professionals uit onder andere zorg en onderwijs die vaak met migrantengezinnen of hun kinderen werken. Zij bieden een reflectie op actuele zorgen van ouders en professionals als het om opvoeden gaat en om de ontwikkeling van kinderen. De inhoud van deze gesprekken levert ook inzicht op in de leemten van onze kennis. Meer informatie over dit onderzoek en enkele uitkomsten zijn te vinden in kader 8.1.

Sterke en zwakke punten

Dit rapport bouwt in verschillende opzichten voort op eerder onderzoek. Ten eerste hadden we de beschikking over gegevens van grote groepen ouders en kinderen, waardoor het mogelijk was een meer representatief beeld te schetsen van de opvoeding. Ten tweede was er – ook al waren de gegevens van de ouders en de kinderen niet afkomstig uit hetzelfde onderzoek en waren de vragen die aan hen waren gesteld niet gelijk – tot op bepaalde hoogte de mogelijkheid om het perspectief van ouders naast dat van de kinderen te leggen. Ten slotte was er vergeleken met eerder onderzoek door de relatief grote aantallen in de steekproeven meer ruimte om aandacht te besteden aan verschillen tussen en binnen de herkomstgroepen, bijvoorbeeld tussen migrantenouders van de eerste en tweede generatie.

Naast deze sterke punten kent het onderzoek echter ook een aantal belangrijke beperkingen, zoals op verschillende plekken in dit rapport al is aangegeven. Wil men een representatief beeld krijgen van hoe migrantenouders de opvoeding ter hand nemen, dan dient men namelijk idealiter te beschikken over een grote, representatieve steekproef van ouders en een vragenlijst waarin de opvoeding in detail wordt gemeten. Ook is het van belang om vertaalde vragenlijsten te hebben en/of enquêteurs/interviewers met een(zelfde) migratieachtergrond; anders is de kans groot dat lageropgeleide ouders of ouders die het Nederlands niet goed machtig zijn, onvoldoende worden bereikt. Groot-schalig onderzoek dat aan deze voorwaarden voldoet, is er tot op heden niet en was ook niet mogelijk voor dit rapport. Vanwege de hoge kosten is het ook niet waarschijnlijk dat er op korte termijn dergelijk onderzoek komt dat specifiek gericht is op migrantenouders. Om toch een algemeen beeld te kunnen geven van de opvoeding in migrantengezinnen hebben we – bij gebrek aan beter – onze toevlucht gezocht tot gegevens die verzameld zijn in het kader van eerder onderzoek onder migrantengroepen dat niet specifiek gericht was op opvoeden. Voor een groot deel van ons rapport hebben we gebruikgemaakt van informatie uit de meest recente versie van het Survey Integratie Minderheden 2011 (SIM'11). Om ook slecht Nederlands sprekende migranten te bereiken is er in dit survey onder andere gebruikgemaakt van vertaalde vragenlijsten en zijn enquêteurs uit de herkomstgroepen ingezet.

Toch kleven er aan het gebruik van deze dataset voor ons doel ook belangrijke nadelen. Het SIM is in eerste instantie opgezet om de positie en houdingen van migrantengroepen te beschrijven en te verklaren, maar niet om een beeld te geven van de opvoeding door migrantenouders, en dat heeft consequenties voor de samenstelling van de steekproef. Want de steekproef is getrokken om een goede afspiegeling van de migrantenpopulatie in het algemeen te vormen, niet van ouders in het bijzonder. Weliswaar is er in onze analyses gecorrigeerd voor verschillen tussen de populatie ouders en de ouders in de steekproef op enkele belangrijke achtergrondkenmerken, maar nog steeds is niet met zekerheid te zeggen of en in welke mate de ouders in de steekproef op andere (ongemeten) kenmerken overeenkomen met de ouders in de populatie. Dat noopt tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies. Dat geldt vooral voor uitspraken over ouders van de tweede generatie,

wier aantal in de steekproef aan de lage kant was: dat heeft als consequentie dat met name de schattingen over deze groep ouders minder nauwkeurig zullen zijn.

Een andere beperking heeft te maken met het feit dat opvoeden een complex en veelzijdig thema is en de ruimte in inhoudelijk breed opgezette surveys zoals het SIM en ook het HBSC (Health Behaviour in School-aged Children) – de andere databron die we gebruikten – relatief beperkt is. Ook om deze reden was het niet mogelijk om een volledig beeld van de opvoeding te schetsen.

Een laatste kanttekening is dat enkele van de gebruikte gegevens enigszins gedateerd zijn. Dat geldt met name voor een deel van de kwalitatieve gegevens. De gegevens van het SIM stammen uit 2010/'11 en zijn in absolute zin dus zeker niet oud. Bovendien zijn het nog steeds de meest recente surveygegevens onder een grote groep migrantenouders. Tegelijkertijd dienen we onder ogen te zien dat sinds deze data verzameld zijn, de politieke en maatschappelijke situatie behoorlijk is veranderd. In de afgelopen paar jaren is het thema van integratie en de positie van migrantengroepen namelijk weer helemaal terug in de aandacht van politiek en publiek (Dagevos en Huijnk 2014), en het debat hierover wordt soms fel gevoerd. Deels wordt de situatie in Nederland gevoed door ontwikkelingen op wereldniveau, zoals de recente aanslagen in Parijs en Kopenhagen, de opmars van IS in Irak en Syrië en de berichten over Syriëstrijders. Onduidelijk is in hoeverre deze recente ontwikkelingen hun weerslag hebben gehad op het reilen en zeilen in migrantengezinnen.

Wat weten we niet?

Mede als gevolg van de hiervoor genoemde beperkingen is er ook na ons onderzoek nog veel onbekend over de opvoedsituatie in niet-westerse migrantengezinnen. Zeker als men een (meer) representatief beeld wil schetsen is het wenselijk dat deze beperkingen in vervolgonderzoek zoveel als mogelijk worden ondervangen. Het opzetten van een dergelijk onderzoek zal zeker geen sinecure zijn. Veel inspanningen zijn vereist om recht te doen aan de complexiteit van het onderwerp en de grote diversiteit binnen en tussen de migrantengroepen: niet alleen naar etnische achtergrond maar ook naar generatie en gezinssituatie. In ons rapport was er met name aandacht voor de vier klassieke niet-westerse groepen; over hen zijn namelijk beduidend meer gegevens voorhanden dan over andere herkomstgroepen. Er is weinig bekend over het gezinsleven van migrantengroepen die meer recent naar Nederland zijn gekomen, zoals de Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische (vluchtelingen)groepen en de (arbeids)migranten afkomstig uit Midden- en Oost-Europa. Op dit moment doet het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (nader) onderzoek naar het welbevinden van kinderen en gezinnen afkomstig uit Polen, Bulgarije en Roemenië; een rapport hierover zal in 2016 verschijnen. Dit is een vervolg op een verkennend onderzoek van het SCP naar mogelijke problemen van kinderen in deze groepen (Vogels et al. 2014).

Kader 8.1 Aanvullend onderzoek onder twee focusgroepen

In dit onderzoek zijn er gesprekken gevoerd met twee groepen. De eerste groep bestond uit acht ouders met een Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse achtergrond: vijf moeders en drie vaders. De tweede groep bestond uit acht professionals die werkzaam zijn in het onderwijs, in de zorg of bij de gemeente en die in die hoedanigheid vaak met migrantenouders of hun kinderen te maken hebben. Hun beroepen variëren van mentor op een roc, docent maatschappijleer en opvoedondersteuner in jeugdpsychiatrie/ouder-kindcentra tot opbouwwerker, buurtvader en wijkagent. De gesprekken vonden plaats op 28 mei 2015 in Amsterdam en duurden ongeveer twee uur. Het onderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureau Veldkamp.

De gesprekken gingen onder andere over hoe het gaat met de opvoeding in migrantengezinnen, over de hulp en ondersteuning die migrantenouders krijgen, en er was uitgebreid aandacht voor de zorgen en uitdagingen van migrantenouders anno 2015. In grote lijnen werd het beeld dat in ons rapport naar voren komt, door de deelnemers van de focusgroepen herkend. In dit kader bespreken we enkele thema's die in deze gesprekken aan de orde kwamen, ontleend aan de rapportage van het onderzoeksbureau Veldkamp (zie www.scp.nl voor dit rapport) en eigen waarneming van de scp-onderzoekers.

Gevraagd naar de zorgen die migrantenouders hebben brengen de ouders en professionals veelal dezelfde zorgen naar voren. Zorgen van ouders gaan vooral over de tienerleeftijd en daarna. Ouders zijn met name bezorgd dat kinderen dan ontspreiden: dat hun kinderen in contact komen met 'verkeerde vrienden', met drugs, ongewenste zwangerschap en criminaliteit. En dat zij op school of via sociale media in contact komen met andere waarden en normen dan die welke thuis gelden. De overgang naar het voortgezet onderwijs betekent voor ouders in dat opzicht een belangrijke verandering: ouders krijgen minder zicht op hun kinderen en de invloed van school en leeftijdgenoten neemt toe.

Wat door de ouders ook genoemd wordt is de angst dat hun kinderen niet goed terechtkomen: dat zij hun opleiding niet afronden of geen werk vinden. Sommige ouders vinden dat kinderen in Nederland veel kansen krijgen, maar zij maken zich ook veel zorgen over vooroordelen en discriminatie waar hun kinderen mee te maken krijgen. Zoals deze vader met Surinaamse achtergrond zegt: *Als je Mohammed heet, is het lastiger solliciteren*. Ervaringen van hun kinderen met discriminatie op school maken ouders boos; tegelijkertijd vinden ze het moeilijk op deze ervaringen te reageren. Met name islamitische ouders hebben te maken met een negatieve houding tegenover migranten. Een Marokkaans-Nederlandse vader vertelt dat zijn dochter wel eens aan hem vraagt: *Waarom hebben Nederlanders zo'n hekel aan moslims?* Professionals zien het als een belangrijk probleem dat sommige jongeren zich niet welkom of niet geaccepteerd voelen in de Nederlandse samenleving: groepjesvorming ligt dan volgens hen op de loer, met eventueel crimineel gedrag of radicalisering als gevolg.

De professionals vertellen dat de zorgen en angst voor radicalisering bij ouders en bij henzelf groter zijn geworden sinds de aanslagen in Parijs (januari 2015). Met name ouders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond zijn ongerust door de berichten over meisjes en jongens die naar Syrië uitreizen, en zij hebben vragen over hoe zij hiermee moeten omgaan. Net als de professionals vinden deze ouders het moeilijk in te schatten wanneer interesse in religie omslaat in radicale gedachten. Zowel ouders als professionals vinden dat er in de media veel negatieve aandacht is voor migranten, en dat zorgt ook voor boosheid in gezinnen. Ouders hebben het gevoel aangesproken te worden op zaken waar zij geen invloed op hebben.

Ook meer in het algemeen constateren de professionals handelingsverlegenheid en onzekerheid bij de ouders die zij tegenkomen in hun werk: volgens hen vinden ouders het moeilijk om de middenweg te vinden tussen de eigen traditie en de nieuwe situatie. Doordat er soms een groot verschil is tussen wat er thuis en wat er op school van hen verlangd wordt, dreigen sommige kinderen tussen wal en schip te geraken', aldus een van de deelnemers. Migrantenkinderen worden bijvoorbeeld opgevoed met bescheidenheid en terughoudendheid, terwijl op school, stage en werk verwacht wordt dat zij voor zichzelf opkomen. Verder geven de professionals aan dat de opvoeding bemoeilijkt kan worden door de gezinsomstandigheden, zoals financiële problemen, een scheiding of huisvesting.

In ons surveyonderzoek zeiden migrantenouders vaak dat zij hun kind na thuiskomst vragen waar hij of zij geweest is. Dat beeld werd herkend door de deelnemers van de focusgroepen. Volgens zowel de ouders als de professionals komt dergelijk toezicht vooral voort uit angst en bezorgdheid over wat er met de kinderen kan gebeuren en uit de behoefte van ouders om hierop controle uit te oefenen. Sommige ouders verbieden de omgang met bepaalde kinderen of controleren de mobiele telefoons van hun kinderen, zoals deze Marokkaans-Nederlandse moeder: *Ik weet wie zijn vrienden zijn, maar hij heeft ook een Galaxy en dan ga ik checken. Ik check alles. En dan zie ik iemand die ik niet ken, en dan ga ik vragen stellen.*

Als ouders vragen hebben of problemen bij de opvoeding ervaren zoeken zij niet snel contact met opvoed- en hulpverleningsinstanties voor ondersteuning. Zij gaan liever naar mensen in hun directe omgeving zoals ouders en familie. Door eigen ervaringen of ervaringen in de directe omgeving staan ouders wantrouwend tegenover hulpverleningsinstanties: zij zijn bang de regie of hun kinderen kwijt te raken, aldus zowel de ouders als de professionals. Volgens de professionals is het daarom van belang dat hulpverleners ouders in hun waarde laten en hen niet betuttelen. Daarnaast dient hulp aan ouders dichtbij, laagdrempelig en vraaggericht te zijn: hulpverleners zouden de wijk in moeten gaan en mensen opzoeken. Zowel ouders als professionals zien een belangrijke rol weggelegd voor de school in de ondersteuning van ouders: de school kan problemen bij leerlingen bijvoorbeeld in een vroeg stadium signaleren en indien nodig doorverwijzen.

Naast het schetsen van een algemeen beeld verdient het – zeker gezien de grote diversiteit tussen en binnen de verschillende migrantengroepen – ook aanbeveling in te zoomen op meer specifieke onderwerpen of groepen. Zo was het in dit rapport slechts in beperkte mate mogelijk aandacht te besteden aan migrantenouders van de tweede generatie. Hun aandeel is nu nog relatief klein maar de verwachting is dat de gezinnen van de toekomst voor een groot deel door de tweede generatie gevormd gaan worden. De tweede generatie is aanzienlijk hoger opgeleid dan de eerste generatie, zij beheerst de Nederlandse taal beter en is vaker werkzaam in hogere en wetenschappelijke beroepen (Dagevos en Huijnk 2014). Voor deze generatie lijken de economische vooruitzichten in elk geval gunstig.

Aan de andere kant lijkt het ook vooral deze jongere, hoger opgeleide generatie te zijn die somber is gestemd over het maatschappelijke klimaat in Nederland, over de mate waarin zij zich geaccepteerd voelt en over de kansen die zij krijgt. Dit fenomeen wordt ook wel de *integratieparadox* genoemd (Buijs et al. 2006; Dagevos en Huijnk 2014): juist degenen die beter geïntegreerd zijn, ervaren meer afwijzing of buitensluiting. Mogelijk komt dat door hun ervaring dat hun eigen situatie of die van hun groep, ondanks de inspanningen,

achterblijft bij hun verwachtingen. Het is vooralsnog onduidelijk of en hoe dergelijke gevoelens en ervaringen kunnen doorwerken in de opvoeding van de kinderen.

Met opvoeden houdt het grootste deel van de tweede generatie zich nu nog niet bezig; velen zijn jonger dan 20 jaar en hebben zelf nog geen kinderen, zij wonen meestal nog bij hun ouders (meestal eerste generatie) in huis. Naast enkele positieve ontwikkelingen die de tweede generatie kenschetst en die we hiervoor beschreven, zijn er ook signalen dat het met (een deel van) deze groep jongeren niet goed gaat: sommigen ontwikkelen problemen op het gebied van werk, opleiding en criminaliteit (Bovenkerk 2014; Dagevos en Huijnk 2014). Onze bevinding dat niet-westerse migrantenjongeren vaker problemen hebben dan autochtoon Nederlandse jongeren qua gedrag en in de omgang met anderen, past in dit beeld. Tot nu toe is er nog onvoldoende antwoord op de vraag waarom dat zo is en wat de rol van het gezin is in deze problemen.

Onduidelijk is vooralsnog in hoeverre dezelfde verklaringen een rol spelen bij radicalisering onder migrantenjongeren, een probleem dat de laatste tijd – zeker sinds de recente aanslagen in Parijs en Kopenhagen en de berichten over potentiële en voormalige Syriëgangers – veel aandacht krijgt in de media en in beleid. Er is überhaupt nog weinig bekend over de vraag waarom sommige jongeren extreme idealen nastreven en wat de rol van ouders hierbij is, of het nu gaat om moslimfundamentalisten, neonazi's of activisten op het gebied van dierenrechten (Pels en De Ruyter 2012; Van San et al. 2010). Mogelijk is er sprake van pedagogische handelingsverlegenheid bij de ouders van de jongeren die ontvankelijk raken voor radicale invloeden, zoals onderzoek suggereert (Van San et al. 2010). Toekomstig onderzoek zou op dergelijke onzekerheden van ouders in kunnen gaan, en aandacht kunnen geven aan hoe de opvoeding door ouders en de opvattingen die ouders aan kinderen overdragen, radicalisering kan ontmoedigen ofwel juist in de hand kan werken.

Daarnaast weten we nog vrij weinig over migrantengezinnen die zich in een kwetsbare positie bevinden, zoals gezinnen met een laag inkomen en eenoudergezinnen. Zijn de mechanismen die verondersteld worden de ontwikkeling van kinderen te bedreigen dezelfde als bij autochtoon Nederlandse gezinnen, of is er – daarnaast – nog iets anders aan de hand? We constateerden dat net als bij autochtone Nederlanders ook onder de Turkse en Marokkaanse groepen alleenstaand ouderschap de afgelopen jaren is toegenomen. Aangezien deze gezinsvorm in deze herkomstgroepen van oudsher minder gebruikelijk is en ook minder geaccepteerd wordt, zou dit het opvoeden van kinderen voor deze ouders extra moeilijk kunnen maken.

Een andere belangrijke vraag is hoe instanties voor opvoedingsondersteuning (zoals het Centrum voor Jeugd en Gezin, de kinderopvang en school) beter zouden kunnen insprijgen op de wensen, behoeften en uitdagingen van migrantenouders. In de focusgroepgesprekken met professionals en ouders kwam naar voren dat ouders weinig vertrouwen lijken te hebben in opvoed- en hulpverleningsinstanties en daarom liever naar hun directe (familie)omgeving gaan bij vragen of problemen. In die gesprekken werd ook aangegeven dat de huidige hulpverlening op enkele gebieden beter zou kunnen aansluiten bij de situatie van migrantenouders en hun behoeften.

8.5 Tot slot

In dit rapport is teruggeblikt op wat bekend is uit eerder (met name kwalitatief) onderzoek; door analyses op enkele kwantitatieve gegevens is een volgende stap gezet om een meer algemeen beeld te geven van opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Gezien de beperkingen van de gegevens, de complexiteit en veelzijdigheid van het onderwerp en de diversiteit tussen en binnen de herkomstgroepen was het slechts tot op zekere hoogte mogelijk te schetsen hoe migrantenouders de opvoeding van hun kinderen ter hand nemen. Het rapport heeft daarmee zowel inzichten opgeleverd als belangrijke beperkingen aan het licht gebracht.

Ook hebben we aangegeven waar hiaten zijn in onze kennis omtrent opvoeden en problemen met opvoeden en kinderen. Op basis hiervan zou een onderzoeksagenda voor de nabije toekomst geformuleerd kunnen worden. We dienen daarbij in ons achterhoofd te houden dat de maatschappelijke context waarin migrantenouders hun kinderen grootbrengen beïnvloed wordt door ontwikkelingen op wereldniveau, die elkaar in rap tempo kunnen opvolgen. Deze brengen mogelijk nieuwe thema's en uitdagingen met zich mee waarvoor migrantenouders zich gesteld zien en waartoe zij zich dienen te verhouden.

Summary and conclusions

Parenting in non-Western migrant families: A review and exploration

This exploratory study looks at the parenting of children in non-Western migrant families. In the main, it does this from the perspective of the parents themselves, but also includes the children's perspective. There is a dearth of large-scale research offering a representative picture of the raising of children in migrant families. As well as looking back at earlier – mainly qualitative – research, this report therefore also explores the opportunities for using existing quantitative research data as a basis for creating a more general picture of parenting in migrant families. Before looking at this in section S.2, in section S.1 we first briefly describe these groups of parents and their families based on demographic data and information about their circumstances. In section S.3 we summarise the findings of the report, discuss the limitations and take a look ahead.

S.1 Demography and background

One in seven parents with young children in the Netherlands have a non-Western background. That means that either the child itself was born in a non-Western country (first generation) or at least one of his or her parents was (second generation). Parents with a Turkish background are the biggest group, followed in order by parents with a Moroccan, Surinamese and Antillean background. It is these four groups that are the main focus of this report.

Wide diversity in family life

More than eight out of ten migrant parents have one or two children living at home, which means that most migrant families are no bigger than native Dutch families. There is also wide diversity between the different origin groups in the way their family life is structured. For example, roughly one in seven parents with a Turkish or Moroccan background are single parents. That is not the case for parents with a Surinamese or Antillean background, of whom around one in three have no partner. Another difference is the frequency of unmarried cohabitation in the Surinamese and Antillean groups – more than a third of couples with children are not married – whereas this is unusual in the Turkish and Moroccan groups, where fewer than one in ten parental couples are unmarried. Relationships with a native Dutch partner are also uncommon in the Turkish and Moroccan groups: fewer than 10% of married and unmarried couples with children include a native Dutch partner. Migrants of Turkish and Moroccan origin often choose a partner from their own origin group, though usually someone who has grown up in the Netherlands. This is another point of difference with the Surinamese and Antillean groups, where a relationship with a Dutch native is not unusual: in four out of ten families with a Surinamese back-

ground and six out of ten of those with an Antillean background, there is a Dutch native partner.

Teenage motherhood is not common in the Netherlands, including among women of Turkish or Moroccan background. Teenage births are more common in the Surinamese and Antillean group, with just under 2% and 3% of girls with a Surinamese and Antillean background, respectively, having a child at a young or very young age.

Second generation closer to Dutch natives in terms of family formation

More than four out of five migrant parents are members of the first generation, and just under one in five are members of the second generation. The second generation are relatively young, especially in the Turkish and Moroccan groups. The share of second-generation parents is likely to increase further in the coming years. Second-generation parents generally have young children.

As regards family formation, second-generation parents resemble Dutch natives more than the first generation. The differences are sometimes small; for example, non-Western women in the second generation are not much younger than Dutch native women on average when they have their first child, at around 29 years compared with just under 30 years for native Dutch women. By way of comparison, first-generation women with a Turkish, Moroccan or Surinamese background are around 26 years old on the birth of their first child, while women with an Antillean background are a year younger on average.

Adverse living conditions for many migrant families

The conditions in which migrant families live are much less favourable than those of native Dutch families. Children with a non-Western background grow up in a poor family roughly three and a half times as often as native Dutch children. Roughly a third of children with a Moroccan background grow up in poverty, as do around a quarter of children with a Turkish background. The percentages for Antillean and Surinamese children are lower (23% and 15%, respectively), but are still higher than for children with a native Dutch background (8%).

The differences between migrant children and native Dutch children have increased in recent years due to the economic crisis. The high proportion of children in poverty reflects the unfavourable labour market position of non-Western migrants: they are less well educated than Dutch natives, less often in paid work and more often dependent on social assistance benefit.

S.2 Exploratory study of parenting

There are no large-scale quantitative studies focusing specifically on parenting in migrant families, and it is therefore not possible to present a representative picture. Notwithstanding this limitation, as well as looking back at earlier – mainly qualitative – research, this report explores the scope for forming a more general picture of the raising of children in

migrant families, based on data drawn from earlier research among parents and children which included some questions about parenting.

Parenting shows characteristics of different traditions

Earlier qualitative research shows that migrant parents are in contact with the parenting traditions of the Netherlands as well as those from their country of origin. This appears to be supported by the quantitative findings in this report. Just like native Dutch parents, for example, many migrant parents say they explain rules and punishments to their children and that they rarely apply physical punishment. Similarly, like Dutch native children, most migrant children say they feel supported by their parents.

At the same time, the migrant parents in our study place different emphases in bringing up their children, which can sometimes be traced to traditions in the countries of origin. For example, there is less emphasis on children's autonomy. Many migrant parents feel that other aspects of parenting are also important, such as good school achievement and religion. In addition, children from some origin groups find it less natural than their Dutch native peers to communicate openly with parents.

Supervision and knowledge

The perception that many migrant parents do not properly supervise their children outside the home does not appear to correspond with the perceptions of the parents in our study. Between eight and nine out of ten parents with a Turkish, Moroccan and Antillean background report that they often ask their children where they have been on their return home. A contributory factor here may be that parents regard the new setting as less safe for their children or as culturally different. As our study is based on self-report, the possibility cannot be ruled out that parents presented the situation in a better light than the reality.

Most migrant children (especially those of Turkish origin) also feel that their parents exercise strong supervision. Apart from the fact that parents often ask where their children are going or have been, children often have to seek their parents' permission to go out for the evening. At the same time, they feel less often than their native Dutch peers that their parents are aware of all their activities.

Most help from parents and parents-in-law

Migrant parents regard their own parents or parents-in-law as the most important source of advice on bringing up their children: roughly one in two migrant parents receive advice from them, and in this respect they are no different from native Dutch parents. Migrant parents seek help from neighbours and friends less often than native Dutch parents: fewer than a third do so. Second-generation migrant parents receive advice from parents, neighbours and friends more often than first-generation migrant parents. This is partly because members of the second generation have younger children and probably therefore also need more help.

The role and function of network contacts can vary, as became clear from interviews with first-generation mothers of Moroccan background. Members of the same generation and background who also live in the Netherlands can be of particular importance, because they share the same background and identity and can therefore be a key source of knowledge about how to bring up children in Dutch society as a parent with a migration background. Parents/parents-in-law who live in the Netherlands can often provide practical support, such as babysitting, whereas parents/parents-in-law in Morocco play more of a background role, advising on normative and identity issues.

Support and structure are associated with more favourable outcomes for children

Broadly speaking, parenting by Dutch native and migrant parents appears to be associated in a similar way with the behaviour and health of their children. Parenting in which parents offer their children support and lay down clear rules is associated with the most favourable developmental outcomes for children. Children in such an environment have fewer emotional and behavioural problems and display more social and less antisocial behaviour. Physical punishment is by contrast associated with more problems. It also seems to be important that parents have confidence in their ability to bring up children. There is probably some mutual influence at work here: not only does the way parents bring up their children affect their children's behaviour and development, but children can also elicit certain behaviour on the part of their parents.

Migrant children have more problems in some areas

There is ample evidence from earlier research that young people in their teens and twenties with a migration background have more problems than their native Dutch counterparts. They more frequently drop out of school or leave school prematurely, more often display criminal behaviour, and youth employment is high. The findings in this report suggest that young migrant children also do less well in a number of areas, according to both their own reports and their parents. Compared with native Dutch children, for example, they more often have problems with behaviour and interaction with peers and they less often feel healthy. This does however need to be seen in perspective: the vast majority of migrant children are doing well.

Differences in problems partly explained by differences in socio-economic circumstances

The finding that migrant children do less well than Dutch native children in some areas is partly due to the less favourable circumstances in which they grow up. In many families, the household income is low. There are various reasons why a low income can pose a threat to children's welfare. Parents may experience stress because of the difficulty in making ends meet, and that stress can be transferred to the children. This stress can also affect children indirectly, because parents are less likely to spot and react to signals given off by their child. There is also less money available to provide for the family well and to facilitate participation.

Parenting can also play a role in explaining differences in problems. The fact that young migrants more often report behavioural problems is partly related to the fact that they less often feel than their native Dutch peers that their parents are aware of their activities and provide them with support. This study devoted only limited attention to the role of more cultural factors such as the degree to which young people or their parents are integrated into Dutch society; this question consequently warrants further attention.

Parenting not necessarily more demanding, but there are certain specific tasks

Despite the less favourable circumstances, most migrant parents do not find bringing up their children more demanding than native Dutch parents. Like their native counterparts, roughly four out of ten parents of Moroccan origin say they often find bringing up their children very difficult, and the same applies for roughly one in three parents with a Surinamese or Antillean background. Parents with a Turkish background more often find bringing up children difficult, with almost six out of ten saying they often find it very difficult. It may be that the relatively strong social control within the Turkish community means these parents experience greater pressure to 'get it right'.

Earlier (mainly qualitative) research shows that migrant parents experience more uncertainties in some areas than native Dutch parents. They may for example feel more uncertain about the religious upbringing of their children in an environment where religion is not an embedded part of life. Faith plays an important role for parents with a Turkish or Moroccan background, in particular; parents of Moroccan origin consider it important that their child should be or become a religious person, and this also applies to a lesser extent for parents of Turkish origin. The negative social climate surrounding Islam can also impose an additional task on these parents: how can they make their children resilient to stigmatisation and exclusion because of their religion?

The migrant parents in our study attached substantially more importance to good school achievement than native Dutch parents. This is the most important goal of parenting for almost all origin groups. This may be connected to the unfavourable living conditions of many migrant parents, perhaps reflecting the wish and hope that their children will be in a better position materially in later life than they themselves are.

The emphasis on school achievement may also reflect parents' concerns in this regard, because despite clear improvements, the educational achievement of non-Western migrant children still lags behind that of their native Dutch peers. The educational support within the family and the involvement of parents with the school may play a role for the latter group, as earlier (mainly qualitative) research has suggested.

In families with a Turkish and Moroccan background, the emphasis in bringing up girls is on preparing them for a future role as a wife and mother. The amount of freedom for girls and women appears to be increasing in the younger generations, as borne out by the sharp rise in the number of women from these groups in higher education and the fact that these women also more often continue working after the birth of their first child.

In families with a Surinamese or Antillean background, attention in bringing up girls is focused on preventing motherhood at a young age, reflecting the relative frequency of

teenage and single motherhood in these groups. There is also an emphasis on financial and emotional independence in girls' upbringing.

Different parental reactions to delinquent behaviour

How do parents react when their children have strayed from the straight and narrow, for example if they become involved in criminality? This was studied among a group of families who were in very vulnerable circumstances: low household income, low-educated parents and living in disadvantaged neighbourhoods with high rates of poverty and crime. The reactions were varied and did not appear to depend on the origin of the parents; similar reactions were also found among native Dutch parents.

There are parents who are unsure what to do for the best and who feel somewhat powerless. Parents sometimes have little or no awareness of what their children are up to. Sometimes parents are aware but accept it, deny their children's behaviour or try not to get too worked up about it. Other parents openly disapprove of their children's behaviour and try to keep them out of trouble despite the violence and criminality in the neighbourhood. However, there are also parents who play down the criminal behaviour of their children or who tacitly permit it.

S.3 Evaluation and look ahead

Limitations

One of the objectives of this report was to evaluate what our exploratory study has produced and to summarise the questions that remain unanswered. To obtain a representative picture of how migrant parents bring up their children, one would ideally carry out a survey among a large, representative sample of parents, using surveyors/interviewers with the same migration background as the respondents. Such a large-scale survey that meets these conditions has not been carried out to date, and was also not possible within the scope of this report. In order to be able to present a more general picture of parenting in migrant families, we therefore sought recourse to existing data collected in earlier research among migrant groups that was not specifically aimed at parenting or migrant parents. Using these data carries a number of limitations, and caution therefore needs to be exercised when drawing conclusions. For example, we cannot say for certain how accurately the migrant parents in this study represent the total population of migrant parents in the Netherlands. Additionally, much of the study was based on self-report by parents (and children), who may have presented a more positive picture than the reality. Finally, it was not possible with the available material to give a complete picture of parenting; we were only able to look at a few aspects.

What we do not yet know

In addition to obtaining a general picture, it is also important for the future to gain an insight into specific groups or specific issues. The proportion of parents with a migrant background who were born and raised in the Netherlands – the second generation – will

increase in the years ahead. It is important to continue monitoring this new generation of parents in the coming years: do they trend more towards the parenting practices that have become customary in Dutch society, or do they hold on to the traditions of their country of origin?

To update and deepen the research on which this report is based, focus groups were organised in 2015 with a number of migrant parents and with professionals working in education, the care sector or at local authorities and who in that capacity have frequent contact with migrant parents or their children. Broadly speaking, the same picture of parenting in migrant families emerged from the focus group discussions as in this report. The discussions covered the concerns and challenges facing migrant parents in 2015, and accordingly also shed light on the gaps in our knowledge.

The interviewed parents were mainly concerned about the teenage and subsequent years. In particular they were worried that their children would not complete their education or would not find work and that they would go off the rails by coming into contact with the ‘wrong sort’ of friends and with drugs or crime. The professionals broadly shared these concerns. They also observed that the parents they encounter in their work have difficulty in striking a balance between their own traditions and their new situation. They believe that the concerns about radicalisation among parents (particularly those of Turkish and Moroccan origin) have increased since the attacks in Paris in January 2015, but there is also a great sense of powerlessness in this regard.

Another thing to emerge from the focus groups was parent’s distrust towards support organisations. If they have questions or problems, parents are inclined to resolve them themselves or in their own circle. It therefore seems important to identify how agencies could reach parents and their children more effectively.

Literatuur

- Abbassi, H. (2012). *Religion and parenting in Moroccan-Dutch families* (masterscriptie: concept). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Agtmaal-Wobma, E. van, en H. Nicolaas (2009). Demografie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2009* (p. 39-67). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Anderson, E. (1999). *Code of the street. Decency, violence and the moral life of the inner city*. Londen/New York: Norton & Company.
- Anderson, K. E., H. Lytton en D.M. Romney (1986). Mothers' interactions with normal and conduct-disordered boys: Who affects whom? In: *Developmental Psychology*, jg. 22, nr. 5, p. 604-609.
- Andriessen, I., H. Fernee en K. Wittebrood (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bakker, B.F.M., A. Walberg en M. Blom (2005). Jeugdige verdachten. In: M. Blom, J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.), *Verdacht van criminaliteit. Allochtonen en autochtonen nader bekeken* (p. 45-59). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Barlow, D.H. en V.M. Durand (2005). *Abnormal psychology: An integrative approach*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Bartels, E. en S. Verheijen (2009). *Ouders en school, partners in opvoeding en onderwijs*. Utrecht: Forum.
- Baumrind, D. (1989). Rearing competent children. In: W. Damon (red.), *Child development today and tomorrow* (p. 349-378). San Francisco: Jossey-Bass.
- Beks, A. en D. de Natris (2008). Allochtone ouders over de drempel. In: *Jeugd in school en wereld*, jg. 92, nr. 1, p. 18-21.
- Berg, M. van den (2007). 'Dat is bij jullie toch ook zo?' *Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Bergen, D.D. van (2009). *Suicidal behavior of young migrant women in The Netherlands: A comparative study of minority and majority women* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Bergen, D.D. van en S. Saharso (2010). Suïcidaal gedrag van jonge vrouwen. De rol van gezinscontext bij een Turkse, Hindostaanse, Marokkaanse en autochtone achtergrond. In: *Tijdschrift voor Cultuur, Migratie en Gezondheid*, jg. 2, nr. 1, p. 62-75.
- Bergen, D.D. van, T. Pels en D.J. de Ruijter (nog te verschijnen). *Ethnic and religious conflict among minority and majority youth. The role of parental ethnic socialization*.
- Blair, C. en C.C. Raver (2012). Child development in the context of adversity: Experiential canalization of brain and behavior. In: *American Psychologist*, jg. 67, nr. 4, p. 309-318.
- Blair, C., D.A. Granger, K.T. Kivlighan, R. Mills-Koonce, M. Willoughby, M.T. Greenberg en de Family Life Project Investigators (2008). Maternal and child contributions to cortisol response to emotional arousal in young children from low-income, rural communities. In: *Developmental Psychology*, jg. 44, nr. 4, p. 1095-1109.
- Blokland, A., K. Grimbergen, W. Bernasco en P. Nieuwebeerta (2010). Criminaliteit en etniciteit. Criminele carrières van autochtone en allochtone jongeren uit het geboortecohort 1984. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 52, nr. 2, p. 122-154.
- Booijink, M. (2007). *Terug naar de basis. Communicatie tussen leraren en allochtone ouders in het primair onderwijs. Onderzoeksrapport*. Den Bosch: KPC.
- Boom, J. de, A. Weltevrede en M. van San (2008). *Antilliaanse Rotterdammers 2008. Een monitor van hun maatschappelijk positie*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Boom, J. de, A. Weltevrede en M. van San (2009). *Antilliaanse Rotterdammers 2009. Een monitor van hun maatschappelijk positie*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.

- Boom, J. de, M. van San en A.M. Weltevrede (2010). *Antilliaanse en Marokkaanse Rotterdammers 2010. Een monitor van hun maatschappelijke positie*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Boom, J. de, P. van Wensveen, A. Weltevrede, P. Hermus, Y. Seidler en M. van San (2011). *Antilliaanse Nederlanders 2011. Positie op de terreinen van onderwijs, arbeid en uitkering en criminaliteit in 22 gemeenten (meting 1)*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Boom, J. de, P. van Wensveen, A. Weltevrede, P. Hermus, Y. Seidler en M. van San (2012). *Antilliaanse en Marokkaanse Nederlanders 2012. Positie op de terreinen van onderwijs, arbeid en uitkering en criminaliteit in 22 gemeenten (meting 2)*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Boschman, S. (2012). Sterke regionale verschillen in vruchtbaarheid naar herkomstgroepering. In: *Bevolkingstrends* (CBS), juli 2012.
- Bot, S. (red.), S. de Roos, K. Sadiraj, S. Keuzenkamp, A. van den Broek en E. Kleijnen (2013). *Terecht in de jeugdzorg? Voorspellers van kind- en opvoedproblematiek en jeugdzorggebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In: J. Richardson (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (p. 241-258). New York: Greenwood.
- Bouw, C. en Karsten, L. (2004). *Stadskinderen: Verschillende generaties over de dagelijkse strijd om ruimte*. Amsterdam: Aksant.
- Bouw, C., A. Merens, K. Roukens en L. Sterckx (2003). *Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes*. Amsterdam/Den Haag: siswo/Instituut voor Maatschappijwetenschappen/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bovenkerk, F. (2014). *Marokkaan in Europa, crimineel in Nederland*. Den Haag: Boom.
- Bovenkerk, F. en M. van San (2011). Loverboys in the Amsterdam Red Light District: A realist approach to the study of a moral panic. In: *Crime, Media, Culture*, jg. 7, nr. 2, p. 185-199.
- Bovenkerk, F., M. van San, M. Boone, T. Boekhout van Solinge en D. Korf (2006). *Loverboys of modern pooierschap*. Amsterdam: Augustus.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration. In: *International Migration Review*, jg. 23, nr. 3, p. 638-70.
- Brakel, M. van den, M. Bosch, M. Hartgers, R. Kessels, W. Kessels, H. Lautenbach, T. van Maanen, H. Nicolaas, S. ter Riele en R. van der Vliet (2014). Overzicht van integratie. In: R. van der Vliet, J. Ooijevaar en E. Wobma (red.), *Jaarrapport Integratie 2014* (p. 24-74). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Bruyn, J. de, en M. Deković (2004). *Lastige pubers. Een vergelijkend onderzoek tussen Surinaamse, Surinaams-Nederlandse en Nederlandse adolescenten*. Amsterdam: SWP.
- Bucx, F. (2009). De leefsituatie van kinderen en jongeren met een niet-westerse achtergrond. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009* (p. 291-316). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, F. (red.) (2011). *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, F. en S. de Roos (2011). Opvoeden in Nederland. In: F. Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (p. 152-179). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Buitelaar, M. (2006). *Islam en het dagelijks leven. Religie en cultuur onder Marokkanen*. Amsterdam: Atlas.
- Buitelaar, M. (2009). *Van huis uit Marokkaans. Levensverhalen van hoogopgeleide migrantendochters*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buijs, F., F. Demant en A. Hamdy (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- CBS (2010). Nederland en Europa. Oudere moeders, minder kinderen (rectificatie). In: *Bevolkingstrends* (CBS), maart 2010.
- Choenni, C. (2014). *Hindostaanse Surinamers in Nederland*. Arnhem: Im Publishers.

- Crombrugge, H. van (2008). Geloof in vertrouwen. Ouderschap als zinvolle praktijk. In: G. Jennes (red.), *Zin in gezin. Kan levensbeschouwing de duurzaamheid van gezinsrelaties bevorderen?* (p. 41-58). Tielt (B.): Lannoo.
- Crul, M. (2000). *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Dagevos, J. en W. Huijnk (2014). Segmentatie langs etnische grenzen. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (p. 251-280). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dashiff, C., W. DiMicco, B. Myers en K. Sheppard (2009). Poverty and adolescent mental health. In: *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, jg. 22, nr. 1, p. 23-32.
- De Los Reyes, A. (2011). Introduction to the special section: More than measurement error: Discovering meaning behind informant discrepancies in clinical assessments of children and adolescents. In: *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, jg. 40, nr. 1, p. 1-9.
- Dekker, P. en J. de Ridder (2015). *Burgerperspectieven 2015 (1). Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deković, M., J.H.A. Groenendaal en L.A.W. Gerrits (1996). Opvoederkenmerken. In: J. Rispen, J.M.A. Hermanns en W.H.J. Meeus (red.), *Opvoeden in Nederland* (p. 70-95). Assen: Van Gorcum.
- Demant, F. (2005). *Islam is inspanning. De beleving van de islam en de sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Desforges, C. en A. Abouchaar (2003). *The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievements and adjustment: A literature review*. London: Department for Education Skills.
- Distelbrink, M. (1998). *Opvoeden in Surinaams-Creoolse gezinnen in Nederland. Een eigen koers*. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. (2000). *Opvoeden zonder man. De opvoeding en ontwikkeling in Creools-Surinaamse een- en tweeoudergezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. (2005). Creools-Surinaamse vaders. Vaderen in en buiten het gezin. In: M. Distelbrink, P. Geense en T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (p. 121-211). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. (2012). *Beter samenwerken rond alleenstaande moeders. Een handreiking*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Distelbrink, M. en E. Hooghiemstra (2005). *Signalement 3/A. Allochtone gezinnen: feiten en cijfers*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Distelbrink, M. en S. Ketner (2011). 'Vaderschap is geen playstation'. Vaderschap versterken bij Afro-Caribische mannen. In: *Pedagogiek*, jg. 31, nr. 1, p. 53-67.
- Distelbrink, M. en T. Pels (2000). Opvoeding en integratie in het onderwijs. In: T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (p. 114-139). Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M. en T. Pels (2009). *Aandachtspunten voor preventie van marginalisering van Antillianen. Aanvulling op Cahier 2008-4. Het kennisfundament ten behoeve van de aanpak van criminele Marokkaanse jongeren*. Den Haag: Ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Distelbrink, M., P. Geense en T. Pels (red.) (2005). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Distelbrink, M., L. Meeuwesen en T. Pels (2009). Communicatie over opvoedingsdoelen in Marokkaanse en Nederlandse gezinnen. Verslag van een preliminair onderzoek. In: *Kind en Adolescent*, jg. 30, nr. 1, p. 36-51.
- Distelbrink, M., T. Pels, R. van der Gaag en A. Jansma (2012). *Ouderschap versterken. Literatuurstudie over opvoeding in migrantengezinnen en de relatie met preventieve voorzieningen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Distelbrink, M., R. van der Gaag, S. Halane, V. Knippels, A. Mehrnaz en P. Naber (2013). *Opvoedebatten met Marokkaanse vaders. Een methodiekbeschrijving*. Utrecht/Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut/Trias Pedagogica.

- Doorten, I. en F. Bucx (2011). Steun voor ouders bij de opvoeding. De rol van sociale netwerken, instanties en de buurt. In: F. Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (p. 180-196). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dorsselaer, S. van, E. Vermeulen-Smit, M. de Looze, S. de Roos, J. Verdurmen, T. ter Bogt en W. Vollebergh (red.) (2010). *HBSC 2009. Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Driessen, D., M. van der Werf en A. Boulal (2004). *Laat het van twee kanten komen. Eindrapportage van een verkenning (quick scan) van de maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Driessen, F.M.H.M., F. Duursma en J. Broekhuizen (2014). *De ontwikkeling van de criminaliteit van Rotterdamse autochtone en allochtone jongeren van 12 tot 18 jaar*. Apeldoorn/Utrecht: Politie & Wetenschap/Bureau Driessen.
- Drost, L., M. Goderie, M. Flikweert en S. Tan (2012). *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Durgel, E.S. (2011). *Parenting beliefs and practices of Turkish immigrant mothers in Western Europe* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Egten, C. van, E. Zeijl, S. de Hoog, C. Nankoe en E. Petronia (2008). *Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning*. Den Haag: E-Quality/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eichelsheim, V.I., K.L. Buist, M. Deković, I.B. Wissink, T. Frijns, P.A.C. van Lier, H.M. Koot en W.H.J. Meeus (2010). Associations among the parent-adolescent relationship, aggression and delinquency in different ethnic groups: A replication across two Dutch samples. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, jg. 45, nr. 3, p. 293-300.
- Eldering, L. (2006). *Cultuur en opvoeding. Interculturele pedagogiek vanuit ecologisch perspectief*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Eldering, L. en J.A. Borm (1996). *Alleenstaande Marokkaanse moeders*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Engels, R., C. Finkenauer, W. Meeus en M. Deković (2000). Hechting aan ouders en welbevinden van adolescenten: de invloed van sociale vaardigheden en sociale competentie. In: *Pedagogiek*, jg. 20, nr. 4, p. 291-309.
- Entzinger, H. en E. Dourleijn (2008). *De lat steeds hoger. De leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad*. Assen: Van Gorcum.
- Fairlie, R.W. (2005). An extension of the Blinder-Oaxaca decomposition technique to logit and probit models. In: *Journal of Economic and Social Measurement*, jg. 30, nr. 4, p. 305-316.
- Feskens, R., J. Kappelhof, J. Dagevos en I. Stoop (2010). *Minderheden in de mixed mode? Een inventarisatie van voor- en nadelen van mixed-mode dataverzameling onder niet-westerse migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fleischmann, F., C. Kristen, A.F. Heath, Y. Brinbaum, P. Deboosere, N. Granato, J.O. Jonsson, E. Kilpi-Jakonen, G. Lorenz, A.C. Lutz, D. Mos, R. Mutarrak, K. Phalet, C. Rethon, F. Rudolphi en H.G. van de Werfhorst (2014). Gender inequalities in the education of the second generation in Western countries. In: *Sociology of Education*, jg. 87, nr. 3, p. 143-170.
- Flink, I. (2013). *Migration, health & help-seeking in childhood* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Garssen, J. (2010). Veel Antilliaanse en Surinaamse tienermoeders. In: *Webmagazine (CBS)*, 8 december 2010.
- Garssen, J. en C. Harmsen (2013). Nooit eerder zo weinig tienermoeders. In: *Webmagazine (CBS)*, 14 oktober 2013.
- Garssen, J. en H. Nicolaas (2008). Fertility of Turkish and Moroccan women in the Netherlands: Adjustment to native level within one generation. In: *Demographic Research*, jg. 19, nr. 33, p. 1249-1280.
- Gezondheidsraad (2012). *Psychische gezondheid en zorggebruik van migrantenjeugd*. Den Haag: Gezondheidsraad.
- Ghorashi, H. (2010). Dutchness and the migrant "other": From suppressed superiority to explicit exclusion? In: *Focaal: European Journal of Anthropology*, jg. 56, nr. 1, p. 106-111.

- Gijsberts, M. en L. Herweijer (2009). Onderwijs en opleidingsniveau. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 94-138). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en J. Iedema (2012). Opleidingsniveau van niet-schoolgaanden en leerprestaties in het basis-onderwijs. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2011* (p. 76-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., T. van der Meer en J. Dagevos (2008). Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie? In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 309-336). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., W. Huijnk en J. Dagevos (red.) (2012). *Jaarrapport Integratie 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gommans, R. en De Roos, S. (2014). Schoolbeleving. In: M. de Looze, S. van Dorsselaer, S. de Roos, J. Verduren, G. Stevens, R. Gommans, M. van Bon-Martens, T. ter Bogt en W. Vollebergh (red.), *HBSC 2013. Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland* (p. 45-60). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Goodall, J. en J. Vorhaus (2011). *Review of best practice parental engagement*. Department for Education (Research Report DFE-RR156).
- Goodman, R., T. Ford, H. Simmons, R. Getward en H. Meltzer (2000). Using the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) to screen for child psychiatric disorders in a community sample. In: *The British Journal of Psychiatry*, jg. 177, nr. 6, p. 534-539.
- Gordon, M.M. (1964). *Assimilation in American life*. New York: Oxford University Press.
- Graaf, A. de (2011). Gezinnen in cijfers. In: F. Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (p. 35-61). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Graaf, A. de, en R. van Gaalen (2014). Ouderlijk gezin beïnvloedt timing eerste moederschap. In: *Webmagazine (CBS)*, 16 juli 2014.
- Groen, J. (2015). *Hulplijn voor radeloze ouders jihadist*. In: *de Volkskrant*, 5 januari 2015.
- Haan, M. de (2008). Opvoeding, migratie en cultuur. In: W. Koops, B. Levering en M. de Winter (red.), *Opvoeding als spiegel van de beschaving* (p. 75-90). Amsterdam: SWP.
- Haan, M. de (2011). The reconstruction of parenting after migration: A perspective from cultural translation. In: *Human Development*, jg. 54, nr. 6, p. 376-399.
- Haan, M. de, E. Elbers en I. Wissink (2012). Parent-teacher conversations in multi-ethnic schools. The dialogic nature of explaining students' academic achievement. In: M.B. Loigorio en M. César (red.), *Interplays between dialogical learning and dialogical self* (p. 253-290). Charlotte, NC: Information Age Publications.
- Haan, M.J. de, M. de Winter, M. Koeman, A. Hofland en M.D.A. Verseveld (2013). *Opvoeden als netwerken in de multi-etnische wijk*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Haan, M. J. de, M. Koeman en M. de Winter (in voorbereiding). The reconstruction of 'parental capital' of immigrant parents: A network approach.
- Harchaoui, S. en C. Huinder (red.) (2003). *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeeelde bevolkingsgroep*. Utrecht: Forum.
- Hartgers, M. (2012). Onderwijs. In: *Jaarrapport Integratie 2012* (p. 67-92). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hashima, P. en P. Amato (1994). Poverty, social support, and parental behaviour. In: *Child Development*, jg. 65, nr. 2, p. 394-403.
- Hawkins R.L. en K. Maurer (2012). Unraveling social capital: Disentangling a concept for social work. In: *British Journal of Social Work*, jg. 42, nr. 2, p. 353-370.
- Hekma, G. en D. Anderson (2010). Leven en laten leven; Surinaamse Nederlanders over homoseksualiteit. In: S. Keuzenkamp (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (p. 246-264). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hermans, P. (2002). Opvoeden in een 'multiculturele' samenleving. Opvattingen, idealen, praktijken en problemen van Marokkaanse ouders. In: C. Timmerman, P. Hermans en J. Hoornaert (red.), *Allochtone jongeren in het onderwijs* (p. 95-148). Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hill, N.E. en F. Tyson (2009). Parental involvement in middle school. A meta-analytic assessment of strategies that promote achievement. In: *Developmental Psychology*, jg. 45, nr. 3, p. 740-763.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley, CA: University of California.
- Hoek, J. van der (2006). De tienertijd. In: T. Pels en M. de Gruijter (red.), *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst* (p. 67-90). Assen: Van Gorcum.
- Hofland, A. (2012). *De invloed van actorgroepen op het opvoedkapitaal van Marokkaanse immigranten in Nederland* (masterscriptie). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. en J. Dagevos (2012). *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, J., M. Gijsberts en J. Dagevos (2014). *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huschek, D., H.A.G. de Valk en A.C. Liefbroer (2011). Does social embeddedness influence union formation differences among the Turkish and Moroccan second generation in the Netherlands? In: *Journal of Comparative Family Studies*, jg. 42, nr. 6, p. 787-808.
- Ispa, J.M., M.A. Fine, L.C. Halgunseth, S. Harper, J. Robinson, L. Boyce, J. Brooks-Gunn en C. Brady-Smith (2004). Maternal intrusiveness, maternal warmth, and mother-toddler relationship outcomes: Variations across low-income ethnic and acculturation groups. In: *Child Development*, jg. 75, nr. 6, p. 1613-1631.
- Jaffee, S., A. Caspi, T.E. Moffitt, J. Belsky en P. Silva (2001). Why are children born to teen mothers at risk for adverse outcomes in young adulthood? Results from a 20-year longitudinal study. In: *Development and Psychopathology*, jg. 13, nr. 2, p. 377-297.
- Janssen, B. en W. Portegijs (2011). Betaalde arbeid. In: A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (p. 72-107). Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jennissen, R. (2009). *Criminaliteit, leeftijd en etniciteit. Over de afwijkende leeftijdsspecifieke criminaliteitscijfers van in Nederland verblijvende Antillianen en Marokkanen*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Jong, J.D. de (2007). *Kapot moeilijk. Een etnografisch onderzoek naar opvallend delinquent groepsgedrag van 'Marokkaanse' jongens*. Amsterdam: Aksant.
- Jonkers, M. (2003). *Een miskende revolutie. Het moederschap van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Kaa, D.J. van de (1987). Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin*, jg. 42, nr. 1, p. 1-59. Washington: The Population Reference Bureau.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2005). Autonomy and relatedness in cultural context: Implications for self and family. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, jg. 36, nr. 4, p. 403-422.
- Kalmijn, M., P.M. de Graaf en J.P.G. Janssen (2005). Intermarriage and the risk of divorce in the Netherlands: The effects of differences in religion and in nationality. In: *Population Studies*, jg. 59, nr. 1, p. 71-85.
- Kans, K., J. Lubberman en A. van der Vegt (2009). *Monitor ouderbetrokkenheid in het funderend onderwijs*. Rotterdam: Ecorys.
- Karagül, A. (2012). Islamic religious education in the Dutch context. Searching for a model for effective religious education between principle and practice. In: W.B.S. El Bouayadi-van de Wetering en S. Miedema

- (red.), *Reaching for the sky. Religious education from Christian and Islamic perspectives* (p. 147-163). Amsterdam/New York: Rodopi.
- Keijsers, L., T. Frijns, S.J.T. Branje en W. Meeus (2009). Developmental links among parenting practices, adolescent disclosure, and delinquency: Moderation by parental support. In: *Developmental Psychology*, jg. 45, nr. 5, p. 1314-1327.
- Keijsers, L., S.J.T. Branje, T. Frijns, C. Finkenauer en W. Meeus (2010). Gender differences in keeping secrets from parents in adolescence. In: *Developmental Psychology*, jg. 46, nr. 1, p. 293-298.
- Kerr, M. en H. Stattin (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further support for a reinterpretation of monitoring. In: *Developmental Psychology*, jg. 36, nr. 3, p. 366-380.
- Kerr, M., H. Stattin en R.C.M.E. Engels (2008). *What can parents do? New insights into the role of parents in adolescent problem behavior*. Chichester: Wiley & Sons.
- Ketner, S. (2008). *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond: Exploratie, bindingen en identiteitstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen
- Keulen, A. van, en A. van Beurden (2002). *Van alles wat meenemen. Opvoedingsstijlen in multicultureel Nederland*. Bussum: Coutinho.
- Keuzenkamp, S. en A. Merens (2006). *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kleijnen, E. en A. van den Broek (2010). Formele opvoedingsondersteuning. In: A. van den Broek, E. Kleijnen en S. Keuzenkamp (red.), *Naar Hollands gebruik? Verschillen in gebruik van hulp bij opvoeding, onderwijs en gezondheid tussen autochtonen en migranten* (p. 20-38). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kleijwegt, M. (2009). *Onzichtbare ouders. De buurt van Mohammed B*. Amsterdam: Pandora.
- Kleinepier, T. en H. de Valk (2014). Levensloop van jongvolwassen vrouwen. In: *Jaarrapport Integratie 2014* (p. 96-115). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kohn, M.L. (1977). *Class and conformity. A study in values*. Chicago: University of Chicago.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kook, H. en P. Vedder (1998). *Moederwensen: opvoedingsdoelen en opvoedingsstijlen van Antilliaanse moeders in Nederland*. Utrecht: Forum.
- Korf, D.J., G.W. Bookelman en T. de Haan (2001). Diversiteit in criminaliteit. Allochtone arrestanten in de Amsterdamse politiestatistiek. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 43, nr. 3, p. 230-259.
- Kullberg, J. (2012). Wonen. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2011* (p. 177-202). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J. en H. Nicolaas (2009). Wonen en wijken. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2009* (p. 168-200). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lahlah, E. (2013). *Invisible victims? Ethnic differences in the risk of juvenile (violent) delinquency of Dutch and Moroccan-Dutch adolescent boys* (proefschrift). Tilburg: Universiteit Tilburg.
- Ledoux, G., Y. Leeman, T. Moerkamp en M. Robijns (2000). *Ervaringen met intercultureel leren in het onderwijs. Evaluatie van het project Intercultureel Leren in de Klas*. Amsterdam: sco.
- Lee, J. en N. Bowen (2006). Parent involvement, cultural capital, and the achievement gap among elementary school children. In: *American Educational Research Journal*, jg. 43, nr. 2, p. 193-218.
- Leun, J. van der, M. Kromhout, M. Easton en F. Weerman (2010). Criminaliteit, migratie en etniciteit. Nieuwe richtingen binnen een complex en beladen onderzoeksterrein. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 52, nr. 2, p. 107-121.
- Levine, R.A. (2003). *Childhood socialization. Comparative studies of parenting, learning and educational change*. Hongkong: University of Hong Kong.
- Liem, P. (2000). *Stapvoets voorwaarts. Maatschappelijke status van Surinamers in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

- Lieshout, C.F.M. van, A.H.N. Cillessen en G.J.T. Haselager (1999). Interpersonal support and individual development. In: W.A. Collins en B. Laursen (red.), *Relationships as developmental contexts*. Minnesota Symposia on Child Psychology, nr. 30 (p. 37-60). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Linden, F. van der en J. Garssen (2012). Aandeel tienermoeders bereikt laagste stand ooit. In: *Webmagazine* (CBS), 16 augustus 2012.
- Looij-Jansen, P.M. van de, C.J.E. Bun, D. Butte en E.J. de Wilde (2003). De samenhang tussen psychisch welbevinden en gezinsfactoren bij Turkse en Nederlandse adolescenten. In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, jg. 81, nr. 4, p. 189-195.
- Looze, M. de, S. van Dorsselaer, S. de Roos, J. Verdurmen, G. Stevens, R. Gommans, M. van Bon-Martens, T. ter Bogt en W. Vollebergh (2014). *HBSC 2013. Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Loozen, S., H.A.G. de Valk en E. Wobma (2012). Demografie. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2011* (p. 33-55). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Loozen, S. en C. Harmsen m.m.v. E. Wobma (2014a). Bevolking. In: A. Merens en M. van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2014* (p. 26-39). Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Loozen, S., M. Pool en C. Harmsen (2014b). In wat voor gezin worden kinderen geboren? In: *Bevolkingstrends* (CBS), juni 2014.
- Lopez, G.R., J.D. Scribner en K. Mahitivanichcha (2001). Redefining parental involvement: Lessons from high-performing migrant-impacted schools. In: *American Educational Research Journal*, jg. 38, nr. 2, p. 253-288.
- Lucassen, L. en C. Laarman (2009). Immigration, intermarriage and the changing face of Europe in the post war period. In: *The History of the Family*, jg. 14, nr. 1, p. 52-68.
- Lucassen, L. en J. Lucassen (2011). *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Lusse, M. (2012). *Literatuurverkenning children's zone. Thema ouderbetrokkenheid*. Geraadpleegd januari 2015 via www.kenniswerkplaats-rotterdamstalent.nl/site/wp-content/uploads/2012/01/Ouderbetrokkenheid-def.pdf.
- Maliepaard, M. en M. Gijsberts (2012). *Moslim in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mandemakers, J.J. en P.A. Dykstra (2008). Discrepancies in parent's and adult child's reports of support and contact. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 70, nr. 2, p. 495-506.
- Marsiglio, W., P. Amato, R.D. Day en M.E. Lamb (2000). Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond. In: *Journal of Marriage and the Family*, jg. 62, nr. 4, p. 1173-1191.
- McLanahan, S. (2004). Diverging destinies: How children are faring under the second demographic transition. In: *Demography*, jg. 41, nr. 4, p. 607-627.
- McLeod, B.D., J.J. Wood en J.R. Weisz (2007). Examining the association between parenting and childhood anxiety: A meta-analysis. In: *Clinical Psychology Review*, jg. 27, nr. 2, p. 155-172.
- Merens, A. (2006). Betaalde arbeid. In: S. Keuzenkamp en A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 91-127). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Merens, A. en M. van den Brakel (2014). *Emancipatiemonitor 2014*. Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Merens, A., M. Hartgers en M. den Brakel (2012). *Emancipatiemonitor 2012*. Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Mills-Koonce, W.R., P. Garrett-Peters, M. Barnett, D. Granger, C. Blair, M.J. Cox en de Family Life Project Key Investigators (2011). Father contributions to cortisol responses in infancy and early childhood. In: *Developmental Psychology*, jg. 47, nr. 2, p. 388-395.
- Moffitt, T.E. (1994). Natural histories of delinquency. In: E.G.M. Weitekamp en H.-J. Kerner (red.), *Cross-national longitudinal research on human development and criminal behaviour* (p. 3-61). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Mok, D., B. Wellman en J. Carrasco (2010). Does distance matter in the age of the internet? In: *Urban Studies*, jg. 47, nr. 13, p. 2747-2783.
- Molen, H. van der (2009). *Meer betrokken ouders. Kwalitatief onderzoek naar ouderbetrokkenheid in relatie tot voortijdig schoolverlaten in het middelbaar beroepsonderwijs*. Den Haag: Ouders en Coö.
- Motivaction (2010). *Zelfbeeld en sociale mobiliteit van 'zwarte' mannen. Een kwantitatief onderzoek onder Surinaamse en Antilliaanse mannen*. Utrecht: Forum.
- Musterd, S. en W.P.C. van Gent (2012). Residential location and housing moves of immigrants and natives in the Amsterdam metropolitan context. In: N. Finney en G. Catney (red.), *Minority internal migration in Europe* (p. 89-110). Farnham: Ashgate Publishing.
- Naber, P., M. Bijvoets en M. Heerebeek (2009). *Ontwikkeling en opvoeding van migranten jeugd in Amsterdam. Gesprekken met tieners en ouders in Slotervaart, Zuidoost en Noord*. Amsterdam: Hogeschool Inholland.
- Nanhoe, A.C. (2012). *Mijn ouders migreerden om erop vooruit te gaan. Onderwijs en de dynamische habitus*. Antwerpen: Garant.
- Niekerk, M. van (2000). *De krekel en de mier. Fabels en feiten over maatschappelijke stijging van Creoolse en Hindoes-taanse Surinamers*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Nijsten, C. (1998a). *Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Nijsten, C. (1998b). Taakverdeling in Turkse gezinnen. Ideeën, gedrag en beleving. In: F. Boer, M. Deković, J. Rispens en G. Smid (red.), *Kind en Adolescent*, jg. 19, nr. 1, p. 176-187.
- Noije, L. van, en R. Kessels (2012). Verdachten, slachtoffers en onveiligheidsgevoelens. In: M. Gijsberts, W. Huijnk en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2011* (p. 203-226). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van, en K. Wittebrood (2009). Criminaliteit: daders, slachtoffers en veiligheidsbeleving. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport Integratie 2009* (p. 201-225). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Onderwijsraad (2010). *Ouders als partner*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onstenk, J. (2005). *Geïntegreerd pedagogisch leren handelen*. Diemen/Haarlem: Hogeschool Inholland.
- Oort, F. van (2006). *Emotional and behavioral problems of Turkish adolescents and young adults in the Netherlands*. Rotterdam: Optima Grafische Communicatie.
- Oosterwegel, A., W. Vollebergh, T. Pels en C. Nijsten (2003). Parenting and adolescent development in Dutch, Turkish and Moroccan families in the Netherlands. In: W. Vollebergh en J. Veenman (red.), *Integrating immigrants in the Netherlands: Cultural versus socio-economic integration* (p. 91-110). Aldershot: Ashgate.
- Oudenhoven, J.P. van, A. Blank, F. Leemhuis, M. Pomp en A.F. Sluis (2008). *Nederland deugt*. Groningen: Instituut voor Integratie en Sociale Weerbaarheid.
- Ozkaya, M. en J. Veldhuis (2008). *Ouderbetrokkenheid in het mbo*. Amsterdam: Capabel.
- Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal. Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2000). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2002). Het samenspel tussen ouders en school: toekomstig onderzoek. In: D. van Loggem en K. Autar (red.), *Ouders tussen opvoeding en onderwijs* (p. 115-129). Amsterdam: SWP.
- Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. (2005). Marokkaanse vaders. Van patriarchen naar betrokken paternalisten. In: M. Distelbrink, P. Geense en T. Pels (red.), *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland* (p. 215-301). Assen: Van Gorcum.

- Pels, T. (2014). Dilemmas of educating Muslim children in the Dutch immigration context. In: M. Sedgwick (red.), *Making European muslims. Religious socialization among young Muslims in Scandinavia and Western Europe* (p. 56-73). New York/Londen: Routledge.
- Pels, T. en P. Geense (2005). Taakverdeling en opvoeding. In: T. Pels en M. de Gruijter (red.), *Vluchtelingen-gezinnen: opvoeding en integratie* (p. 65-118). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. en M. de Gruijter (2005). *Vluchtelingengezinnen: opvoeding en integratie. Opvoeding en ondersteuning in gezinnen uit Iran, Irak, Somalië en Afghanistan in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Forum.
- Pels, T. en M. de Gruijter (2006). *Emancipatie van de tweede generatie. Keuzen en kansen in de levensloop van jonge moeders van Marokkaanse en Turkse afkomst*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. en M. de Haan (2003). *Continuity and change in Moroccan socialization: A review of the literature on socialization in Morocco and among Moroccan families in the Netherlands*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Universiteit Utrecht.
- Pels, T. en M. de Haan (2007). Socialization practices of Moroccan families after migration: A reconstruction in an 'acculturative arena'. In: *Young*, jg. 15, nr. 1, p. 69-87.
- Pels, T. en C. Nijsten (2000). Jongeren over hun opvoeding. In: T. Pels (red.), *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school* (p. 88-114). Assen: Van Gorcum.
- Pels, T. en C. Nijsten (2003). Myths and realities of diversity in parenting and parent-child relations: A comparison of indigenous and non-indigenous families in the Netherlands. In: L. Hagendoorn, J. Veenman en W. Vollebergh (red.), *Integrating immigrants in the Netherlands* (p. 63-90). Aldershot/Burlington: Ashgate.
- Pels, T.V.M. en D.J. de Ruyter (2012). The influence of education and socialization on radicalization. An exploration of theoretical presumptions and empirical research. In: *Child Youth Care Forum*, jg. 41, nr. 3, p. 311-325.
- Pels, T. en P. Vedder (1998). Vaderschap in cultureel perspectief. Een inleiding. In: F. Boer, M. Deković, J. Rispen en G. Smit (red.), *Vaders. Een speciale uitgave van Kind en Adolescent*, jg. 19, nr. 1, p. 133-148.
- Pels, T., F. Lahri en H. El Madkouri (2006a) *Pedagogiek in moskee Othman*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Forum.
- Pels, T., C. Nijsten, A. Oosterwegel en W. Vollebergh (2006b). Myths and realities of child-rearing: Minority families and indigenous families compared. In: M. Deković, T. Pels en S. Model (red.), *Child rearing in six ethnic families: the multicultural Dutch experience* (p. 213-244). Ceredigion: Edwin Mellen Press.
- Pels, T., M. de Gruijter en F. Lahri (2008). *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Forum.
- Pels, T., M. Distelbrink en L. Postma (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van recent onderzoek naar de opvoeding in gezinnen van nieuwe Nederlanders, in opdracht van nwo*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Pels, T., K. Lünemann en M. Steketee (2011). *Opvoeden na partnergeweld. Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst*. Assen: Van Gorcum.
- Pels, T., S. Ketner en P. Naber (2012). *Een vader is meer dan 100 meesters: Versterken van vaderschap in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut/Kenniswerkplaats Tienplus.
- Permentier, M., J. Kullberg en L.J.L. van Noije (2013). *Werk aan de wijk. Een quasi-experimentele evaluatie van het krachtwijkenbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pettit, G.S., R.D. Laird, K.A. Dodge, J.E. Bates en M.M. Criss (2001). Antecedents and behaviour-problem outcomes of parental monitoring and psychological control in early adolescence. In: *Child Development*, jg. 72, nr. 2, p. 583-599.
- Picavet, I. en C. van der Vlugt (2014). *Tienerzwangerschappen in Nederland. Factsheet*. Utrecht: Rutgers WPF.
- Pribilsky, J. (2004). 'Aprendemos a convivir': Conjugal relations, co-parenting, and family life among Ecuadorian transnational migrants in New York City and the Ecuadorian Andes. In: *Global Networks*, jg. 4, nr. 3, p. 312-334.

- Pool, M., P. Geense en N. Lucassen (2005). *Signalement 3/C. Allochtone gezinnen. Opvoeding van tieners*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Reese, L. (2002). Parental strategies in contrasting cultural settings: Families in Mexico and "el norte". In: *Anthropology and Education Quarterly*, jg. 33, nr. 1, p. 30-59.
- Riele, S. te, W. Huijnk en H. Schmeets (2012). Sociaal-culturele oriëntatie en participatie. In: R. van der Vliet, J. Ooijevaar en R. van der Bie (red.), *Jaarrapport Integratie 2012* (p. 151-169). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Rispens, J., J.M.A. Hermanns en W.H.J. Meeus (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- RMO/RVZ (2009). *Investeren rondom kinderen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling/Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Roest, A., A.M. Lokhorst en C. Vrooman (2010). *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roos, S.A. de (2010). De relatie van jongeren met ouders en vrienden. In: S. van Dorsselaer, E. Vermeulen, M. de Looze, S. de Roos, J. Verdurmen, T. ter Bogt en W. Vollebergh (red.), *HBSC 2009. Gezondheid, welzijn en opvoeding van jongeren in Nederland* (p. 27-40). Utrecht: Trimbos-instituut.
- Roos, S. de, F. Bucx en M. Geijer (2011). Gezondheid en probleemgedrag van kinderen: de rol van ouders en de bredere opvoedomgeving. In: F. Bucx (red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland* (p. 197-222). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rork, K.E. en T.L. Morris (2009). Influence of parenting factors on childhood social anxiety: Direct observation of parental warmth and control. In: *Child & Family Behavior Therapy*, jg. 31, nr. 3, p. 220-235.
- Rothbaum, F. en J.R. Weisz (1994). Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: A meta-analysis. In: *Psychological Bulletin*, jg. 116, nr. 1, p. 55-74.
- Ryan, L. (2007). Migrant women, social networks and motherhood: The experiences of Irish nurses in Britain. In: *Sociology*, jg. 41, nr. 2, p. 295-312.
- Salverda, B. (2004). *Laat me los, hou me vast*. Den Haag: GGD Den Haag.
- Salverda, B. (2010). *Wel en wee. Turks-Nederlandse meisjes aan het woord over hun leven*. Den Haag: GGD Den Haag.
- Sameroff, A.J. (2010). A unified theory of development: A dialectic integration of nature and nurture. In: *Child Development*, jg. 81, nr. 1, p. 6-22.
- San, M. van (1998). *Stelen en steken. Delinquent gedrag van Curaçaose jongens in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- San, M. van, en F. Bovenkerk (2013). Secret seducers. True tales of pimps in the Red Light District of Amsterdam. In: *Crime, Law and Social Change*, jg. 60, nr. 1, p. 67-80.
- San, M. van, J. de Boom en A. van Wijk (2007). *Verslaafd aan een flitsende levensstijl. Criminaliteit van Antilliaanse Rotterdammers*. Rotterdam: RISBO/Erasmus Universiteit Rotterdam.
- San, M. van, S. Sieckelinck en M. de Winter (2010). *Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Sar, J. van der, R. Lombo-Visser en W. Boender (2009) *Moskeeën gewaardeerd: een onderzoek naar het maatschappelijk rendement van moskeeën in Nederland*. Utrecht: Oikos.
- Savelkoul, M., P. Scheepers, W. van der Veld en L. Hagendoorn (2012). Comparing levels of anti-Muslim attitudes across Western countries. In: *Quality & Quantity*, jg. 46, nr. 5, p. 1617-1624.
- Schipper, D. (2010). 'Zo moet dat ding'! Vaderschap onder Creoolse mannen in Paramaribo. In: *oso. Tijdschrift voor Surinamistiek en het Caraïbisch gebied*, jg. 29, nr. 2, p. 238-253.
- Schmidt, R.M., C.M. Wiemann, V.I. Rickert en E.O.B. Smith (2006). Moderate to severe depressive symptoms among adolescent mothers followed four years postpartum. In: *Journal of Adolescent Health*, jg. 38, nr. 6, p. 712-718.
- Schrijvers, C. en C. Schoemaker (2008). *Spelen met gezondheid. Leefstijl en psychische gezondheid van de Nederlandse jeugd*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

- SCP/CBS (2014). *Armoedesignalement 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Sebregts, C. (2010). Ouderbetrokkenheid in het vmbo. Samen slagen. In: *Remediaal*, jg. 11, nr. 6, p. 35-39.
- Smetana, J.G. en C. Daddis (2002). Domain-specific antecedents of parental psychological control and monitoring: The role of parenting beliefs and practices. In: *Child Development*, jg. 73, nr. 2, p. 563-580.
- Smit, F. (red.) (2009). *Ouders en school*. Den Haag: SDU.
- Smit, F. en G. Driessen (2002). *Allochtone ouders en de pedagogische functie van de basisschool*. Nijmegen: ITS.
- Smit, F. en G. Driessen (2009). Voorstellen vergroten ouderparticipatie. In: F. Smit (red.), *Ouders en school* (p. 44-46). Den Haag: SDU.
- Smit, F., R. Sluiter en G. Driessen (2006). *Literatuurstudie ouderbetrokkenheid in internationaal perspectief*. Nijmegen: ITS/Radboud Universiteit.
- Smit, F., M. Wester, O. Craenen en K. Schut (2011). *De visie van leraren, ouders en leerlingen op de kwaliteit van het onderwijs*. Nijmegen: ITS/Radboud Universiteit.
- Smith, S., I. Maas en F. van Tubergen (2012). Irreconcilable differences? Ethnic intermarriage and divorce in the Netherlands, 1995-2008. In: *Social Science Research*, jg. 4, nr. 5, p. 1126-1137.
- Solivetti, L.M. (2010). *Immigration, social integration and crime. A cross-national approach*. Abingdon: Routledge.
- Stattin, H. en M. Kerr (2000). Parental monitoring: A reinterpretation. In: *Child Development*, jg. 71, nr. 4, p. 1072-1085.
- Sterckx, L. (2014). *Trouwen met een vreemdeling. Afstand en nabijheid in de relaties van 'Turken' en 'Marokkanen' in een gemengd huwelijk* (proefschrift). Diemen: AMB.
- Sterckx, L., J. Dagevos, W. Huijnk en J. van Lisdonk (2014). *Huwelijksmigratie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stevens, G.W.J.M. en W.A.M. Vollebergh (2008). Mental health in migrant children. In: *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, jg. 49, nr. 3, p. 276-294.
- Stevens, G.W.J.M., T.V.M. Pels, L. Bengi-Arslan, F.C. Verhulst, W.A.M. Vollebergh en A.A.M. Crijnen (2003). Parent, teacher and self reported problem behavior in the Netherlands: Comparing Moroccan immigrant with Dutch and with Turkish immigrant children and adolescents. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, jg. 38, nr. 10, p. 576-585.
- Stevens, G., T. Pels, W. Vollebergh en A. Crijnen. (2004). Patterns of psychological acculturation in adult and adolescent Moroccan immigrants living in The Netherlands. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, jg. 35, nr. 6, p. 689-704.
- Suárez-Orozco, C. en M.M. Suárez-Orozco (2001). *Children of immigration*. Harvard: Harvard University Press.
- Swaan, A. de (1982). *De mens is de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Szreter, S. en M. Woolcock (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. In: *International Journal of Epidemiology*, jg. 33, nr. 4, p. 650-667.
- Tamis-LeMonda, C.S., N. Way, D. Hughes, H. Yoshikawa, R.K. Kalman en E.Y. Niwa (2007). Parents' goals for children: The dynamic coexistence of individualism and collectivism in cultures and individuals. In: *Social Development*, jg. 17, nr. 1, p. 183-209.
- Tavecchio, L.W.C. (2007). Vaders blijven vaders, ook al wonen ze niet thuis. In: *Kind en Adolescent Review*. In: jg. 14, nr. 1, p. 121-123.
- Terborg, J. (2002). *Liefde en conflict. Seksualiteit en gender in de Afro-Surinaamse familie*. Amsterdam: eigen beheer.
- Valk, H.A.G. de (2010). Children of immigrants in the Netherlands: Growing up in diversity. In: *Child Indicators Research*, jg. 3, nr. 4, p. 503-524.
- Valk, H.A.G. de, en F.C. Billari (2007). Living arrangements of migrant and Dutch young adults: The family influence disentangled. In: *Population Studies*, jg. 61, nr. 2, p. 201-217.
- Valk, H.A.G. de, en J. Díez Medrano (2014). Guest editorial Meeting and mating across borders: Union formation in the European union single market. In: *Population, Space and Place*, jg. 20, nr. 2, p. 103-109.

- Valk, H.A.G. de, K.R. Noam, A.M. Bosch en G.C.N. Beets (2009). *Children in immigrant families in the Netherlands: A statistical portrait and a review of the literature*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Vedder, P., M. Boekaerts en G. Seegers (2005). Perceived social support and well being in school: The role of student's ethnicity. In: *Journal of Youth and Adolescence*, jg. 34, nr. 3, p. 269-278.
- Veen, I. van der (2001). *Succesfull Turkish and Moroccan students in the Netherlands*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Verweij, A. en G.C.N. Beets (2013). Geboorte. Zijn er verschillen naar etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd januari 2015 via www.nationaalkompas.nl > Nationaal Kompas Volksgezondheid\Bevolking\Geboorte, 25 september 2013.
- Vliet, R. van der, M. Gijsberts en J. Dagevos (2014). Veranderingen in de gezinssituatie en de arbeidsmarktpositie van vrouwen. In: W. Huijnk, M. Gijsberts en J. Dagevos (red.), *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt* (p. 144-166). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, R. en L. Herweijer (2013). *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vogels, R., M. Gijsberts en M. den Draak (2014). *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vollebergh, W., S. van Dorselaer, K. Monshouwer, J. Verdurmen, J. van der Ende en T. ter Bogt (2006). Mental health problems in early adolescents in the Netherlands: Differences between school and household surveys. In: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, jg. 41, nr. 2, p. 156-163.
- Weesie, H.M. (1999). On Seemingly Unrelated Estimation and the Cluster-Adjusted Sandwich Estimator. In: *Stata Technical Bulletin*, jg. 52, nr. 1, p. 34-47.
- Wissink, I.B., M. Deković en A.M. Meijer (2008). Opvoeding, vriendschapsrelaties en het functioneren van adolescenten uit verschillende etnische groepen. In: *Kind en Adolescent*, jg. 29, nr. 3, p. 147-161.
- Whitley, R. en L.J. Kirmayer (2008). Perceived stigmatisation of young mothers: an exploratory study of psychological and social experience. In: *Social Science and Medicine*, jg. 66, nr. 2, p. 339-348.
- Wobma, E. en M. van Huis (2011). Vier op de vijf Turken en Marokkanen trouwen in eigen kring. In: *Webmagazine (CBS)*, 21 november 2011.
- Yaman, A.E., J. Mesman, M.H. van IJzendoorn, M.J. Bakermans-Kranenburg en M. Linting (2010). Parenting in an individualistic culture with a collectivistic cultural background: The case of Turkish immigrant families with toddlers in the Netherlands. In: *Journal of Child and Family Studies*, jg. 19, nr. 5, p. 617-628.
- Yerden, I. (2010). *Schaamte en strategisch handelen. Opvoeding in Marokkaanse en Turkse gezinnen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Yoshikawa, H., J.L. Aber en W.R. Beardslee (2012). The effects of poverty on the mental, emotional, and behavioral health of children and youth. Implications for prevention. In: *American Psychologist*, jg. 67, nr. 4, p. 272-284.
- Zeijl, E. en C. van Egten (2008). Over opvoeden gesproken... In: *Jeugdbeleid*, jg. 2, nr. 1, p. 25-32.
- Zeijl, E., M. Crone, K. Wiefferink, S. Keuzenkamp en M. Reijneveld (2005). *Kinderen in Nederland*. Den Haag/Leiden: Sociaal en Cultureel Planbureau/TNO Kwaliteit van Leven.
- Zwaard, J. van der (1999). *Met hulp van vriendinnen. Moeders uit lage inkomensgroepen over rondkomen en vooruitkomen*. Utrecht: SWP.
- Zwaard, J. van der (2006). Sociale stijgers in multiculturele wijken. In: L. Karsten, A. Reijndorp en J. van der Zwaard (red.), *Stadsmensen. Levenswijze en woonambities van stedelijke middengroepen* (p. 8-77). Apeldoorn/Amsterdam: Het Spinhuis.
- Zwirs, B.W.C., H. Burger, T.W.J. Schulpen en J.K. Buitelaar (2007). De signalering van externaliserende stoornissen door Nederlandse, Marokkaanse, Turkse en Surinaamse ouders. In: *Kind en Adolescent*, jg. 28, nr. 4, p. 248-262.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociaal en Cultureel Rapporten

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012. Vic Veldheer, Jedid-Jah Jonker, Lonneke van Noije, Cok Vrooman (red.). ISBN 978 90 377 0623 9

Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014. Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3

SCP-publicaties 2014

- 2014-1 *Kansen voor vakmanschap in het mbo. Een verkenning (2014).* Monique Turkenburg m.m.v. Lenie van den Bulk (CED-groep) en Ria Vogels (SCP). ISBN 978 90 377 0637 6
- 2014-2 *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt (2014).* Willem Huijnk, Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0697 0
- 2014-3 *Ervaren discriminatie in Nederland (2013).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0672 7 (elektronische publicatie)
- 2014-4 *Samenvatting en conclusies van Sterke steden, gemengde wijken (2014).* Jeanet Kullberg, Matthieu Permentier, m.m.v. Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0696 3 (elektronische publicatie)
- 2014-5 *Perceived discrimination in the Netherlands (2014).* Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood. ISBN 978 90 377 0699 4 (elektronische publicatie)
- 2014-6 *De Wmo-uitgaven van gemeenten in 2010 (2014).* Barbara Wapstra, Lieke Salomé en Nelleke Koppelman. ISBN 978 90 377 0698 7 (elektronische publicatie)
- 2014-7 *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie (2014).* Pepijn van Houwelingen, Anita Boele, Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0635 2

- 2014-8 *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport* (2014). Annet Tiessen-Raaphorst (red.), Remko van den Dool en Ria Vogels. ISBN 978 90 377 0700 7
- 2014-9 *Who cares in Europe. A comparison of long-term care for the over-50s in sixteen European countries* (2014). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 3770 681 9 (elektronische publicatie)
- 2014-10 *Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland* (2014). Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0636 9
- 2014-11 *Replicatie van het meetinstrument voor sociale uitsluiting* (2014). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0674 1 (elektronische publicatie)
- 2014-12 *Vraag naar arbeid 2013* (2014). Patricia van Echtelt, Jan Dirk Vlasblom, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0707 6
- 2014-13 *De Wmo in beweging; Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0706 9
- 2014-14 *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Freek Bucx en Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0703 8
- 2014-15 *Leven met intersekse/DSD. Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0705 2 (elektronische publicatie)
- 2014-16 *Leergeld. Veranderingen in de financiële positie van het voortgezet onderwijs en verschillen tussen besturen* (2014). Lex Herweijer, Evelien Eggink, Evert Pommer, Jedid-Jah Jonker, m.m.v. Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0708 3
- 2014-17 *Verdelen op niveaus. Een multiniveaumodel voor de verdeling van het inkomensdeel van de Participatiewet over gemeenten* (2014). Arjan Soede en Maroesjka Versantvoort. ISBN 978 90 377 0711 3 (elektronische publicatie)
- 2014-18 *De Wmo in beweging. Beknopte samenvatting. Evaluatie Wet maatschappelijke ondersteuning 2010-2012* (2014). Mariska Kromhout, Peteke Feijten, Frieke Vonk, Mirjam de Klerk, Anna Maria Marangos, Wouter Mensink, Maaïke den Draak, Alice de Boer, m.m.v. Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0712 0
- 2014-19 *Anders in de klas. Journalistieke samenvatting. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school* (2014). Karolien Bais, Freek Bucx, Femke van der Sman, m.m.v. Charlotte Jalvingh. ISBN 978 90 377 0713 7 (elektronische publicatie)
- 2014-20 *Rijk geschakeerd. Op weg naar de participatiesamenleving* (2014). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0715 1
- 2014-21 *Ouderenmishandeling. Advies over onderzoek naar aard en omvang van misbruik en geweld tegen ouderen in afhankelijkheidsrelaties* (2014). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0716 8 (elektronische publicatie)

- 2014-22 *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten* (2014). Leen Sterckx, Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0702 1
- 2014-23 *Living with intersexe/DSD. An exploratory study of the social situation of persons with intersex/DSD* (2014). Jantine van Lisdonk. ISBN 978 90 377 0717 5.
- 2014-24 *Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland. Een verkenning van hun leefsituatie* (2014). Ria Vogels, Mérove Gijsberts en Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0719 9 (elektronische publicatie)
- 2014-25 *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk* (2014). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0718 2.
- 2014-26 *Op zoek naar bewijs II. Evaluatieontwerpen onderwijs- en cultuurmaatregelen* (2014). Monique Turkenburg, Lex Herweijer, Andries van den Broek, Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0720 5 (elektronische publicatie)
- 2014-27 *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp* (2014). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0721 2
- 2014-28 *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners* (2015). Lotte Vermeij, m.m.v. Anja Steenbekkers. ISBN 978 90 377 0722 9
- 2014-29 *Burn-out : verbanden tussen emotionele uitputting, arbeidsmarktpositie en Het Nieuwe Werken* (2014). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0723 6 (elektronische publicatie)
- 2014-30 *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers.* (2014). Edith Josten, Jan Dirk Vlasblom, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0710 6 (elektronische publicatie)
- 2014-31 *Natuur en Cultuur. Een vergelijkende verkenning van betrokkenheid en beleid* (2014). Anja Steenbekkers en Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0726 7 (elektronische publicatie)
- 2014-32 *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland* (2014). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0704 5
- 2014-33 *Verschil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts, Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0724 3
- 2014-34 *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (2014). Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart. ISBN 978 90 377 0725 0
- 2014-35 *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren* (2015). Lisette Kuiper. ISBN 978 90 377 0727 4
- 2014-36 *Zorg beter begrepen. Verklaringen voor de groeiende vraag naar zorg voor mensen met een verstandelijke beperking* (2014). Isolde Woittiez, Lisa Putman, Evelien Eggink en Michiel Ras. ISBN 978 90 377 0729 8
- 2014-37 *Emancipatiemonitor 2014* (2014). Ans Merens (scp), Marion van den Brakel (CBS) (red.). ISBN 978 90 377 0728 1

- 2014-38 *Aan het werk vanuit een bijstands- of werkloosheidsuitkering* (2014). Karin Wittebrood en Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0733 5 (elektronische publicatie)
- 2014-39 *Armoedesignalement 2014* (2014). ISBN 978 90 377 0730 4
- 2014-40 *Kostenverschillen in de jeugdzorg. Een verklaring van verschillen in kosten tussen gemeenten* (2014). Michiel Ras, Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0554 6 (elektronische publicatie)
- 2014-41 *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport 2014* (2014). Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 0692 5
- 2014-43 *Culturele activiteiten in 2012: bezoek, beoefening en steun* (Het culturele draagvlak, deel 13) (2014). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0736 6 (elektronische publicatie)

scp-publicaties 2015

- 2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1
- 2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck, Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8
- 2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid.* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9
- 2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3
- 2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4
- 2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms, Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0
- 2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8
- 2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (scp), Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3
- 2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9
- 2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk, Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)
- 2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)

- 2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7
- 2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR), Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)
- 2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier, Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9
- 2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden, Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)
- 2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden, Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5
- 2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de AOW* (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)
- 2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij, Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)
- 2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre, Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3
- 2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout, Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0
- 2015-22 *Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Een terugblik en verkenning.* (2015). Freek Bucx, Simone de Roos (red.). ISBN 978 90 377 0673 4
- 2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8 (elektronische publicatie)

Overige publicaties

- Burgerperspectieven 2014 | 1* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0701 4
- Burgerperspectieven 2014 | 2* (2014). Lonneke van Noije, Josje den Ridder, Hanneke Posthumus. ISBN 978 90 377 0714 4
- Burgerperspectieven 2014 | 3* (2014). Paul Dekker en Josje den Ridder, m.m.v. René Gude. ISBN 978 90 377 0653 6
- Burgerperspectieven 2014 | 4* (2014). Josje den Ridder, Maaike den Draak, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0735 9
- Burgerperspectieven 2015 | 1* (2015). Paul Dekker, Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3
- Burgerperspectieven 2015 | 2* (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0751 9

Gescheiden werelden? (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.).
ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.